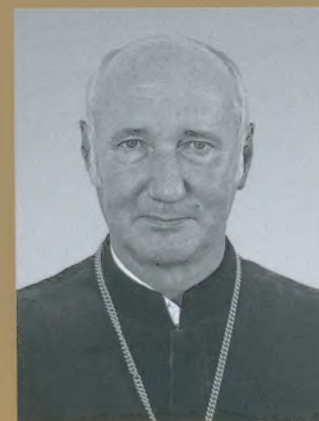

Aki a tízparancsolata szerint élt

Bibó István emlékezete

KUKORELLI ISTVÁN
SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

KUKORELLI ISTVÁN

Alkotmányjogász, professor emeritus, 1952-ben született Téten. A Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban érettségizett 1970-ben. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1976-ban szerzett jogi diplomát, kandidátusi disszertációját 1988-ban védte meg, 1998-ban habilitált, 2010 óta az MTA doktora. 1994–1999 között az Országos Választási Bizottság tagja volt, majd 1997-től elnöke. 1999-től 2008-ig alkotmánybíró volt. Számos közéleti tisztséget vállalt, a többi között 2007-től 2017-ig a Magyar Alkotmányjogászok Egyesülete, 2011-től 2019-ig a Bencés Diákszövetség elnöke volt. Közreműködött a Bibó István Szakkollégium létrehozásában (1983), annak mai napig állandó oktatója. Részes volt az 1989–1990-es rendszerváltozásnak és a későbbi alkotmányozási folyamatoknak. Az alkotmányjog témakörében 21 könyve, több általa szerkesztett és társszerzőkkel írt tankönyve és 580 publikációja jelent meg. Életrajzi tárgyú interjúkötetét *Váltóállítók között* címmel 2012-ben adták ki. Számos magas kitüntetésben részesült. Ma is aktív kutatói és oktatói munkát végez professor emeritusként az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán és a győri Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karán.

(A fotót az Alkotmánybíróság engedélyével közöljük.)

KUKORELLI ISTVÁN
SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

Aki a tízparancsolata szerint élt

Bibó István
emlékezete

Homo liber nunquam dolo malo, sed semper cum fide agit.

A szabad ember sosem cselekszik álnokul, hanem mindig becsületesen.
Spinoza: Etika, IV. 72. tétel, ford. Szemere Samu.

© Kukorelli István – Szoboszlai-Kiss Katalin, 2024

© Méry Ratio Kiadó, 2024

ISBN 978-615-6284-49-5

AJÁNLÁS

„A demokrácia mentora” – ezzel a figyelemre méltó elismeréssel jellemzik Bibó Istvánt, a jogászt, az egyetemi tanárt, a 20. század nagy politikai gondolkodóját a szegedi Dóm téri szobrának feliratán. Bibó István itt, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán – amely nekem is alma materem volt – tanult, majd tanított. Innen indult különleges értelmiségi pályája, amely kiemelte őt abból a korból, amelyben élt. A szellemi magaslat, ahova eljutott, éleslátást és humanista értékrendet tükröz. Nemcsak tudós volt, hanem hazafi is, aki tisztára csiszolt érvek sokaságával bátyázta körül Magyarország függetlenségének és demokratikus berendezkedésének szükségességét és mibenlétét a diktatúrákkal szemben. Kimondott állam- és társadalomelméleti igazságaival örök érvényű támpontokat fogalmazott meg.

Bibó István egész életén át töretlenül bízott az igazság erejében, mindvégig ragaszkodott a magas erkölcsi mérce nélkülözhetetlenségéhez és a keresztény tanítás forrásaihoz. Mint jogász a demokratikus államrend elsőbbségét és a törvények uralmának megkerülhetetlenségét vallotta. Mint politikus a köz javának szolgálatára esküdött fel, és az állampolgárok életének megkönnyítése foglalkoztatta. Tudományos életművének mondanivalóját emberi helytállása hitelesítette. Elvei mellett mindvégig kitartott, sohasem alkudott meg. Az 1956-os forradalom minisztereként a forradalom leverésének drámai napján, egyedül a kormány tagjai közül, az Országházban maradt. Ember maradt az embertelenségben, és a szabadság híve maradt a fogság idején is.

A náci és a kommunista diktatúra gyötrelmeit elszenvedve, a börtönévek és a kényszerű mellőzöttség ellenére sem veszítette szem elől a célokat, amelyeket maga elé tűzött. Rendületlenül figyelmeztetett a téveszmék hibáira és káros következményeire, és hirdette az állam működésének helyes irányát. Mintha előre látta volna, hogy be fog következni a kommunizmus bukása, és helyreáll a természetes állapot: Magyarország szabadsága.

Bibó István különleges ember volt. Nem véletlenül mondták róla, hogy munkássága a magyar demokrácia aranytartaléka. Érdemes jobban megismerni őt, gondolatait. Mindenkinnek kezébe és szívébe jó érzéssel ajánlom Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin róla szóló kötetét.

SULYOK TAMÁS

köztársasági elnök

ELŐSZÓ

A szerzők, Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin hiánypótló művet állítottak össze, amely sokkal több a bibói életmű egyszerű ismertetésénél, hiszen ambiciózus vállalkozásuk keretében kísérletet tettek Bibó István roppant gazdag tudományos, filozófiai, politikai és még szépirodalmi munkásságának bemutatására is. A végeredmény egy mind ez idáig tátongó űrt betölteni hivatott, csaknem háromszáz oldalas mű, amely révén átfogó képet nyerhetünk a Bibó-emlékezetéről napjainkban.

A szerzők munkája nem csupán az eddig ismert és feltárt tudásanyag összegyűjtésén alapul, hanem a nagyszámú publicisztika, tanulmány és megemlékezés leiratának rendszerezése mellett magát Bibót is megszólaltatják eredeti források, levelek, kéziratok segítségével. A kötetben – a teljesség igénye nélkül – olvashatjuk Bibó portréját (*Bibó-portré*), olvashatunk *A szabadságszerető ember tízparancsolatának genezistörténetéről* és morálfilozófiai háttéréről (*Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről*). A szabadságszerető ember tízparancsolatának genezistörténete, értelmezése és morálfilozófiai elemzése), Bibó láthatatlan alkotmányáról és a közigazgatás alkotmányosságára, illetve demokratikusságára vonatkozó gondolatairól (*Bibó István láthatatlan alkotmánya; A közigazgatás alkotmányossága és demokratizmusa*), továbbá az 1956-os események jelentőségéről (*1956 alkotmányjogi relevanciái, Bibó 56-os szemüvege; Bibó István, az 1956-os forradalom és szabadságharc örökös államminisztere*). Bibó életműve mellett történelmi jelentőségéről, a magyar politika panteonjában elfoglalt méltó helyéről is olvashatunk párhuzamba állított életrajzok példáin keresztül (*Párhuzamos életrajzok: Bibó István – Szókratész; Nem csupán marginális kommentárok Bibó István Etika és büntetőjog című írásához; Koszorú Szent, Lánglélek és Mártír babérjaiból*).

A kötet mindezek mellett páratlan gyűjteményt is tartalmaz a Bibó-emlékezet tárgyi oldaláról. A legfontosabb kiadványok mellett így az olvasók megismerhetik az ország különböző pontjain – és még külföldön is – elhelyezett emléktáblákat, szobrokat, érméket és grafikákat. A tárgyi sokszínűség kiváló metaforája az életmű intellektuális gazdagságának, ezért rendkívül öröndetes, hogy a szerzők erre is figyelmet fordítottak. A kötet legfőbb erénye, hogy a bibói életművet részletesen és lelkiismeretes alaposággal tárgyalja, a mű mégis közérthető, és bármilyen előképzettségű olvasó számára szolgálhat tanulssággal. Köszönöm a szerzők munkáját, és jó szívvel ajánlom könyvüket mindenkinek.

STUMPF ISTVÁN egyetemi tanár,
a Bibó István Szakkollégium alapító igazgatója

BEVEZETŐ

Tiszteljük és szeretjük Bibó Istvánt, fontos elmondanunk, hogy a könyv megjelenésének ez a legfőbb motiválója. Bibó ma is itt él közöttünk éppoly szerényen, ahogyan a börtönéveket követően élt remeteségben a Berkenye utcai otthonában. Ahogyan akkor néhány kiválasztott, mi is titkos, saját utakon jutottunk el hozzá. Kezdetben kissé bátortalanul tettük meg az első lépéseket és fogalmaztuk újra és újra kérdéseinket, de Bibó szelleme is türelmes. Halk, kimért hangján pontos és téveszthetetlen iránymutatásokat adott, mi is Bibótól tanultuk, hogy a történeteket, az eseményeket összefüggéseikben és ne az időből punktuálisan kimetszve, történetkockákként értelmezzük. Az idő rendkívül pontos és mégis képlékeny jelenség, nagyon sok spontaneitást rejt, amely gyújtópontja személyes vagy akár közösségi életünknek.

Az Aki a tízparancsolata szerint élt. Bibó István emlékezete című könyv az idő spontaneitásából fakadó veszélyekre való felkészülés bibói intelmeit mutatja be, ahogy Bibó is, morális parancsait betartva, a viharos, váratlan és veszélyes időkben is mindig morálisan tiszta tettekkkel reagált. Ha az életének sorsfordító eseményeit és az abban való helytállását a saját tízparancsolata szerint kezdjük el értelmezni, bizony sehol nem találunk ellentmondást. De ha csak a családi, baráti, munkatársi, cellatársi kapcsolataiban látjuk őt, saját morális tételei ott is megjelennek. Ebben rejlik az ő nagysága. A tisztesség egyenes gerincű őrzője maradt élete minden helyzetében. Bibó realista szemlélete, a bajok, a gondok indulat- és érzelemmentes kezelése kivételes sztoikus bölcssekhez illő. Bibó nem félt, Bibó féltett, nemzetet, hazát, Európa sorsát. Ma mindennapos tapasztalat, hogy féltése nem volt alaptalan.

Mi, a kötet szerzői, Bibó Istvánt példaképünknek tekintjük. Az elmúlt időszakban felkerestük azokat a helyszíneket, ahol Bibó Istvánra eleinte titokban, majd egyre szabadabban kezdett emlékezni a nemzet. Bibó István személyiségében számunkra Odüsszeusz magányát higgadt békességgel megélő jelleme rajzolódik ki. Bibó eposzi nagyságát az is igazolja, hogy halálát követően szellemét a szépirodalmi alkotások is megörökítették.

Nem rejtett szándékunk, hogy Bibó István örökségét, emlékét életben tartsuk és széles körben elérhetővé tegyük.

Néhány szóban a könyv szerkezetéről is szólunk. A könyv három nagy részre tagolódik. Az első felében 14 tanulmány olvasható, amelyek Bibó életútját dolgozzák fel, részben már megjelent írásainkat közöljük. Az első részben nem törekedtünk a teljes Bibó életút aprólékos bemutatására, a fontosabb állomásokat és útkereszteződéseket emeltük ki. Ennek a résznek az utolsó két fejezete igazán unikális, hiszen Bibót, az írot a szépirodalomhoz való viszonyában mutatja be, gyermekkorától haláláig. A 14. fejezet egy szöveggyűjtemény, amely Bibóról szóló verseket, írásokat foglal magába. A könyv második és harmadik része valójában egy fotóalbum kiegészítőszövegekkel, amely Bibó István előtt tisztelgő és az utókor által állított

tárgyi emlékeket is felölel. Időrendi sorrendet tartva az emléktáblákat, a szobrokat, az érméket, a fontosabb kiadványokat, valamint a Bibót ábrázoló vagy őt megidéző grafikákat tartalmazza.

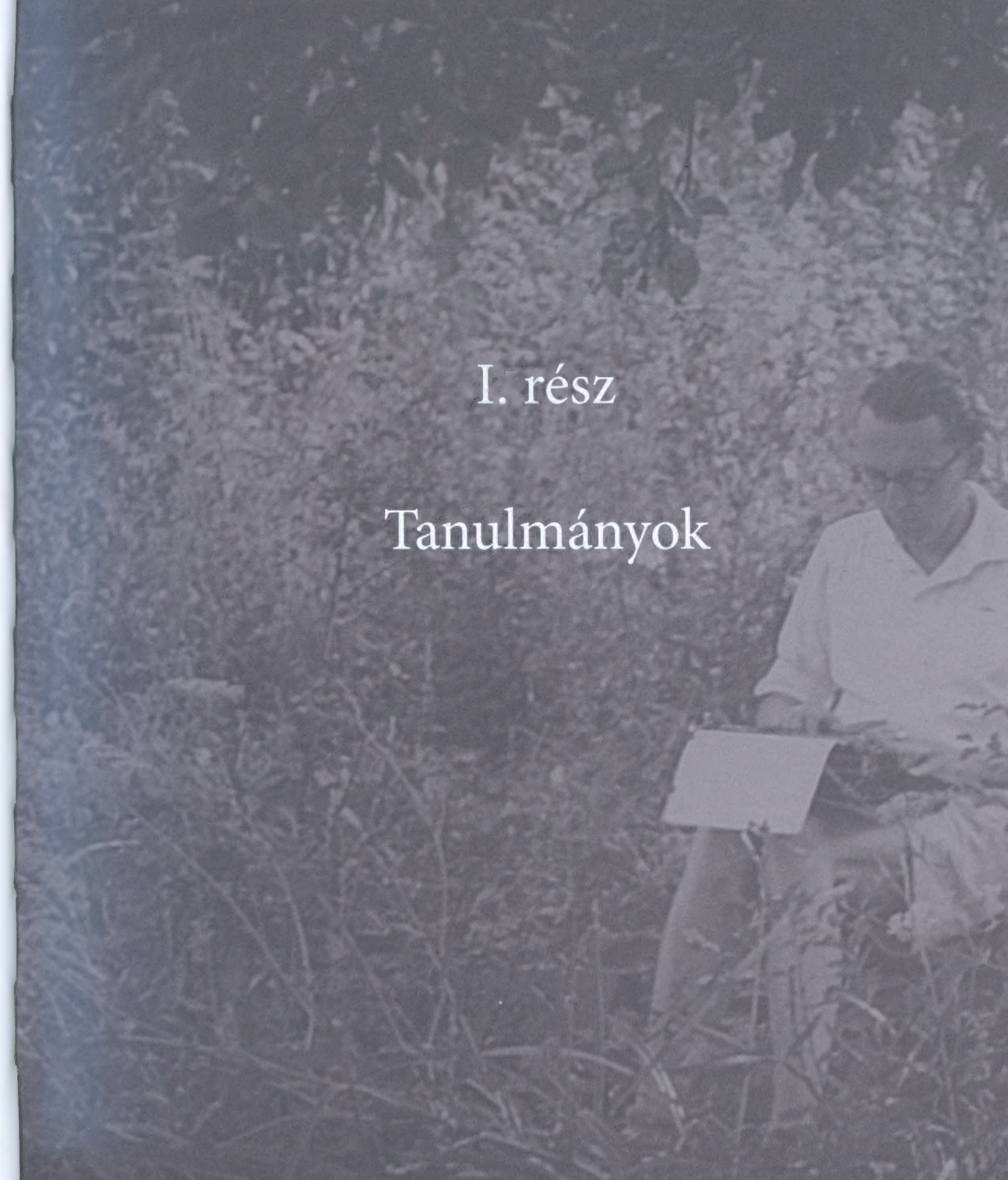
A könyv különlegessége, hogy Bibó Istvánról szóló szépirodalmi szöveggyűjtemény és a neki állított tárgyi emlékeket összegyűjtő fotóalbum még nem jelent meg, ezért a könyv hiánypótló. A teljességre törekedve gazdag fotómellékletet állítottunk össze a fellelhető Bibó-emlékekről. Csodálatos volt látni azt a szeretetteljes igyekezetet, ahogyan a Bibó-emlékeket őrző intézmények segítették munkánkat a közös gyűjtés során. Köszönet érte! Meggyőződésünk, hogy Bibó láthatatlan tanszékének nagyon sok tagja van. A Bibó-emlékek kapcsos könyve talán segíti az összetartozást, fellép a mindenkori Bibó-hallgatással és -felejtéssel szemben. Hisszük, hogy Bibó szellemét ezáltal is életben tudjuk tartani, és őrizzük a lángot.

2024. május 31.

KUKORELLI ISTVÁN ÉS SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

I. rész

Tanulmányok

BIBÓ-PORTRÉ

I. Bevezetés

Egy tekintet, amely távolba, a jövőbe tekint. Szemlél. Nincs benne bizonytalanság, nincs aggodalom vagy félelem, de az ellenkezője sem. Bibó tekintete súlypont. Állandóságot, nyugalmat és bölcsességet áraszt. Nekünk – a modern világban lassan alig kiigazodóknak – biztonságot adó tekintet. Ismerjük, köszöntjük fejet hajtva, mint legkedvesebb családtagjainkat. Bibó István tekintete élő, a sorsot elfogadó sztoikus, beleegyező, nyugodt tekintet. Vannak személyiségek, akik körül megsűrűsödik az idő, akik a pusztá gondolataikkal, tetteikkel olyan hatást képesek gyakorolni, hogy a bennük rejlő erő titkát kutatva könyvtárak polcait írják össze kutatók, tudósok. Elolvasásukra, megértésükre a nem lazuló időket kedvelők vállalkoznak. Bibó István örökre időt sűrűsítő. Írásunkkal tisztelegni kívánunk az ember, a tudós, az 1956-os államminiszter, a nemzet lelkiismerete, Bibó István előtt.

Egyszerre könnyű és nehéz is Bibóról „portrét” készíteni. Könnyű, mert rendkívül gazdag a róla szóló irodalom.¹ Nehéz, mert a lényegyet megragadni egy szóval, a vele kapcsolatos jelzőkkel szinte lehetetlen. A „jelzők” sokszínű egyéniségének csak egy-egy szeletét ragadják meg. A bibói személyiség egésze valójában szembement a furcsa 20. századdal. Diagnózisaival felfedte annak repedéseit, terápiáival pedig jobbítani kívánta azt.

Ha több szabad cselekvési lehetőséget kap a történelemtől – az egykori börtöntárs szavaival élve –, „a világ fogaskerekeit tudta volna mozgatni”.² Bibó besorolhatatlan; jogász, filozófus, író, politológus, szerkesztő, egyetemi tanár, akadémikus. Mindemellet államférfi, közpolitikus, kodifikátor. Politikailag az izmusokhoz való viszonya jól kiolvasható, félte a szélsőségeket, és nem volt militáns híve egyetlenegy hagyományos irányzatnak sem. Jó helyen, középen állt. Életműve úgy is teljes és hatalmas, hogy – életének első néhány évtizedét leszámítva – lényegében csak a Válasz-korszakban (1946–1949) és 1956 kegyelmi pillanataiban dolgozhatott teljes szabadságban.³ Életének hazai színhelyei (Szeged, Budapest) és külföldi tanulmányútjai (Bécs, Genf, Hága) közismertek a szakirodalomban. Barátaival való közéleti levelezését (például Illyés Gyulával, Németh Lászlóval) már korábban nyilvánosságra hozták. Magánlevelezése pél-

¹ GYARMATI György, *Bibó recepciójának válogatott bibliográfiája halálától napjainkig (1979–2020)*. (Publikálás előtt.)

² KERTÉSZ Dezső, *Egy fejjel mindenkinél magasb (visszaemlékezés) = Bibó István életművének aktualitása*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Friedrich Ebert Alapítvány, Szeged, 1993, 306.

³ SZÉCHENYI Ágnes, *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009.

dául a Borsos családdal még publikálásra vár, éppen ezért rendkívül fontos „régészeti lelet”, mert teljesebbé teszi a bibói személyiséget, Bibót, a magánembert. A Bibóval kapcsolatos „jelzőkről” szoltunk. A szakirodalom alapján összegyűjtött legismertebb és legtalálhatóbb jellemzéseket most kommentár nélkül közreadjuk. Talán így együtt teljesebb a kép:

1. Bibó, a közpolitikus

- közéleti bátorság, diplomáciai érzék, finom ironia,
- a nemzet lelkiismerete,
- hazafi és demokrata,
- a szabadságszerető ember,
- kérlelhetetlen jogállamtisztelet,
- félelemmegszelídítő gondolatrendszer,
- radikális társadalomreformer,
- közéleti meg nem alkuvás,
- szálfaegyenes gerinc.

2. Bibó, a tudós

- tudományos módszertana, kérdésfeltevései, felismerései, diagnózisai,
- a lehetséges megoldások (terápiák) közül „a legtermékenyebb” kiválasztása,
- az objektivitás szenvedélye,
- írásainak felismerhetősége, nyelvezete, egyedi stílusa,
- „munkamániája”, tervei, vázlatai, köteleességtudata.

3. Bibó, az ember

- jóhiszeműség, békességvágy, harmónia, optimizmus,
- szeretetreméltóság, tisztesség, tartás,
- nyugodtság, türelem, határozottság,
- kereszténység, református elkötelezettség, istenhit,
- társaságának „aurája”, rokonszenvedés,
- udvariasság, figyelmesség a másik ember iránt,
- határozott önkép és önreflexió képesség,
- hűség a szeretteihez, barátaihoz, cselekvő szeretet,
- családszeretet,
- magánemberi humor,
- a legnagyobb humanista,
- s végül barátja, Reitzer Béla kifejezésével zárjuk a korántsem teljes sort: „erkölcsi zseni”.

Bibó mint példakép a mának is üzen. Nemcsak személyiségének varázsával, hanem egész életművével. Üzennek az általa „többletjelentéssel megtöltött fogalmak”: a szabadság kis körei, az emberi méltóság feltétlen tisztelete, a mintaadó politikai elit fontossága, a politikai hisztériák elleni fellépés, és a sor itt is folytatható lenne.⁴ Bibót olvasni kell, mert időszerűbb, mint gondolnánk. Ez a titka.

II. Tanulmányai

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten, református és katolikus gyökerekkel rendelkező családban.

A gyermek Bibó István iskoláit Budapesten kezdte 1917-ben, a Nagy László pedagógus által alapított Új Iskolában. 1925-től, édesapja Szegedre történő áthelyezése után (akit 1924-ben a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatójává nevezték ki), Szegeden, a piarista gimnáziumban folytatta tanulmányait. Bibó István 1929-ben érettségizett a Dugonics András Piarista Gimnáziumban, ahol a későbbi holokausztáldozat, Reitzer Béla és a majdani miniszter, Ortutay Gyula osztálytársa és jó barátja volt. 1929-ben kezdte meg tanulmányait a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán. Már egyetemi hallgatóként komoly érdeklődéssel volt a nemzetközi jog iránt. Tanárai közül Horváth Barna volt rá nagy hatással. Az egyetemi évek alatt szoros baráti viszonyt ápolt Reitzer Bélával együtt Erdei Ferencsel, a népi írók csoportjának egyik alakjával, a későbbi szociológussal és politikussal.

Bibó István 1934-ben kormányzógyűrűs doktori címmel végezte el egyetemi tanulmányait. 1933–1934-ben a bécsi Collegium Hungaricum állami ösztöndíjasa volt. 1934–1935-ben Genfben folytatta tanulmányait, ahol Guglielmo Ferrero, Hans Kelsen és Paul Guggenheim professzoroktól sajátította el a nemzetközi jogot, a diplomáciatörténetet és a politikai legitimáció történetét. A következő évben, 1936-ban a Hágai Nemzetközi Jogi Akadémia Carnegie-ösztöndíjasa volt.

III. A gyakorló jogász és jogtudós

Az ösztöndíjas éveket követően fogalmazó gyakornoki állást vállalt a Budapesti Királyi Törvényszéken. Kezdetben királyi törvényszéki jegyző, majd királyi bírósági titkár, törvényszéki bíró, végül igazságügyi miniszteri titkár lett a szolgálati hierarchiában. A jogfilozófia és a nemzetközi jog elmélyült ismeretének és külföldi tapasztalatainak eredményeként, a kor társadalmi berendezkedésének visszasságait érzékelve, tevékenyen részt kívánt vállalni a honi szociális viszonyok formálásában, s ehhez politikai ambíció is társult. Erdei Fe-

⁴ KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 44–45.

renc hívására, a népi mozgalomhoz közelebb kerülve, aktív részt vállalt az 1937. március 15-én megalakult Márciusi Front működésében. Erdei Ferenc Bibó Istvánt és Reitzer Bélát kérte meg, hogy a mozgalom politikai állásfoglalását megfogalmazzák, ők ekkor Erdei politikai tanácsadóiként működtek. Bibó István a közös programfogalmazás mellékszálaaként, „személyes számvetésként” fogalmazta meg a – csak később ismertté lett – krédóját, *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatát*, amelyet közéleti testamentumának is tekintett.⁵ 1940-ben habilitált, és egyetemi tanárnak nevezték ki Szegedre, miközben bírósági munkáját továbbra is végezte Budapesten. Az egyetemi tanári munkát nem Szegeden, hanem Kolozsváron látta el, mivel Észak-Erdély visszacsatolását, a második bécsi döntést követően az egyetem több kara Kolozsvárra került. Még ebben az évben, 1940-ben kötött házasságot Ravasz Boriskával, Ravasz László református püspök leányával. Ravasz Boriska latin–történelem szakos tanár volt, aki egyetemi doktori disszertációját Szekfű Gyulához írta. Házasságukból három gyermek született: István (1941), Anna (1945) és Borbála (1949).

Bibó István Magyarország 1944. márciusi német megszállásáig a Magyar Jogi Szemle társszerkesztője is volt. A világháború alatt adta közre a *Békeajánlat-fogalmazvány* című felhívását (röpirat), amelyben a Márciusi Front politikai állásfoglalását ismételte meg. 1944. október 16-án a Gestapo letartóztatta, mert minisztériumi helyén mentesítő leveleket és hamis igazolványokat állított ki zsidó vallású magyar állampolgárok számára. Egy hét múlva átadták a magyar (nyilas) hatóságoknak; ekkor minisztériumi felettesei fegyelmi eljárást indítottak ellene, azzal a baráti tanáccsal, hogy „tűnjön el”. Ettől kezdve apósa révén a Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében rejtőzködött családjával együtt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztereként Erdei Ferenc 1945 februárjában kérte fel Bibót az általa vezetett minisztérium közigazgatási főosztályvezetőjének. Ezt a hivatalt 1947-ig látta el. 1945-ben belépett a Nemzeti Parasztpártba, miközben szerepet vállalt az új választójogi törvény és a köztársasági államformáról szóló 1946. évi I. törvény kidolgozásában is. Tudományos munkáját végezve 1945 és 1948 között több, történeti tárgyú és az aktuális hazai közélettel foglalkozó munkája jelent meg. Komoly közéleti-politikai vitát indukált az 1945 őszén indított Valóság első számában közreadott *A magyar demokrácia válsága* című írása. Ezt követően legfontosabb publikációi az Illyés Gyula, Sárközi Márta és az általa szerkesztett Válasz című folyóiratban jelentek meg. Többek között itt publikálta az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*, illetve a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című írását.

Bibó Istvánt 1946-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Akadémiai székfoglaló előadását 1947. január 13-án tartotta *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel. A Magyar Tudományos Akadémia 1949. október 31-én tartott közgyűlésén tanácskozó taggá minősítették vissza.

⁵ KUKORELLI István – SZOBOSZLAI-KISS Katalin, *Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről. A szabadságszerető ember tízparancsolatának genezistörténete, értelmezése és morálfilozófiai elemzése = Homo Politicus. Ünnepi tanulmányok a 80 éves Bihari Mihály tiszteletére*, szerk. PESTI Sándor – SZOBOSZLAI-KISS Katalin, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023, 85–110. (A tanulmány jelen kötetünkben is olvasható.)

1946-tól 1950-ig a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára volt. Az egyetemi tanszéki állás betöltésére Horváth Barna professzor, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja ajánlotta. Bibó István a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának alkotmány- és közigazgatástani tanszékére került. 1950-ben egyetemi állásából eltávolították. Egy ideig szabadságolását kérte az egyetemi munkája alól, amíg az egykori Kelet-európai Intézet, a későbbi Teleki Pál Intézet miniszteri biztosaként az Erdei Ferencel közösen kidolgozott közigazgatási reformon munkálkodott. Az úgynevezett városmegye koncepció – területi igazgatási térképekkel is szemléltetett változata – viszont 1950-ben már csak belső kiadványként jelenhetett meg, mivel szembement az éppen bevezetés előtt álló kommunista tanácsigazgatási rendszerrel. Hivatali pályája 1949-ben torpant meg. Szegedi egyetemi állásából is el lett távolítva, 1950-ben felszólították, hogy kérvényezze nyugállományba helyezését.

1951-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának kutatójaként helyezkedett el, és itt dolgozott az 1956-os forradalom kitöréséig. 1950-től mellőzötté vált. Az államosításnak köszönhetően Ravasz Boriska is elveszítette a református Baár–Madas Gimnáziumban tanári állását, egy szentendrei általános iskolába helyezték át. Ekkor családi tragédia is érte őket, Anna lányuk 1953-ban meghalt. A Bibó család visszavonult életet élt Berkenye utcai lakásukban, csak a legbizalmasabb barátaikkal és szomszédaikkal ápoltak kapcsolatot, Illyés Gyuláékkal, Borsos Miklóssal, Németh Lászlóékkal és Sárközi Mártával, a Válasz egykori szerkesztőjével.

IV. Bibó István 1956-os szerepvállalása és a börtönévek

Bibó István 1956. október 23-án maga is tüntetőként volt jelen a Parlament előtti tömegben. A harcokban fegyveresen tevékenyen nem vett részt. November 2-án a Petőfi Párt néven újjászerveződő Nemzeti Parasztpárt a Nagy Imre negyedik kormányába Bibó Istvánt és Farkas Ferencet delegálta miniszternek. Bibó István az államminiszteri felkérést elfogadta, és november 4-én a kormány alakuló ülésére meg is érkezett a Parlamentbe a hajnali órákban. A minisztertanács ülésére azonban nem került sor, mivel Nagy Imre már a jugoszláv nagykövetségre menekült. Bibó István az Amerikai Egyesült Államok követségére ment, ahol táviratot adott át, azt a jegyzetet, amelyet a minisztertanács ülésén készült előadni. Mikor visszatért a Parlamentbe, szovjet csapatok foglalták el az épületet, mindenkit távozásra szólítva. Bibó István azonban nem hagyta el helyét. Mint a törvényes kormány egyetlen tagja és képviselője, kötelességének érezte, hogy a jogfolytonosság megtartása végett is helyén maradjon a megszállt Parlamentben.

A szovjet katonák Majláth Jolántól, szovjet kollaboránstól, aki Erdei Ferenc második felesége volt, arra a kérdésükre, hogy Bibó István fasiszta-e, vagy kommunista, azt a választ kapták, hogy egyik sem, ezért békén hagyták. Bibó István ezt követően, az életét kockáztatva, parlamenti szobájában tartózkodott még két napig. Itt fogalmazta meg a *Magyarok!* című nyilatkozatot, amelyet telefonon olvasott be az amerikai követségnek Bakos Ferenc újságíró, akit Bibó személyi titkárának kért fel – ennek eredményeként Bibó

István nyilatkozata gyorsan terjedni kezdett. Bibó István ebben a szövegében a nagyhatalmakat szólította meg, a forradalmi ifjúság élete mellett és a szovjet csapatok behatolása ellen szólva.

A forradalom alatt és az azt követő hónapokban írta az *Expozé a magyarországi helyzetről*, a *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására*, a *Miniszterelnök Úr! Kedves Imre Bátyám!* (Nagy Imrének írt levele) és a *Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez* című fogalmazványokat. Bibó István írásait Göncz Árpád segítségével juttatták el Guy Turbet-Delof francia kulturális attaséhez, továbbá más követségekre. Írásaiban kifejtette, hogy az egyedüli törvényes kormány a Nagy Imre-kormány, a forradalom adta a legitimitását. A törvényes kormány működését akadályozó szovjet csapatok távozását követelte. A megoldást a szovjet csapatok kivonása mellett egy alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásában és a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia működésében látta.

A cikkek megírása és terjesztése miatt végül 1957. május 23-án letartóztatták, és már másnap megkezdték kihallgatását. A Bibó István elleni bizonyíték a forradalom alatt és azt követően keletkezett írásai, illetve Göncz Árpáddal és Regéczy-Nagy Lászlóval való kapcsolata, akik az iratokat eljuttatták a követségekre. Hármójukat együtt állították bíróság elé. Az ellenük felhozott vád a népi demokratikus államrend megdöntését célzó szervezkedés irányítása és hűtlenség büntette voltak. A per zárt tárgyaláson zajlott, a vádhatóságot Kovács József képviselte, aki a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának vezetője volt, ekkor másodéves levelezős joghallgató. 1958. augusztus 2-án hirdettek ítéletet. A Bibó István és Göncz Árpád elleni halálos ítéletet India akkori miniszterelnöke, Dzsaváharlál Nehru közbenjárására módosították életfogytig tartó börtönbüntetésre, Regéczy-Nagy László harmadrendű vádlottat pedig tizenöt év börtönbüntetéssel sújtották.

Bibó István 1963. március 27-én szabadult az általános amnesztiarendeletről. Rövid ideig fordításokból élt, majd ekkoriban is pozícióban lévő egykori barátai segítségével a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában kapott állást. A továbbiakban nem ambicionálta a politikai közszereplést, ám tudományos kutatói tevékenységet sem folytathatott. Családját és őt is folyamatos titkosszolgálati megfigyelés alatt tartották. Egészsége megromlott, 1967-ben infarktust kapott. 1971-ben nyugdíjba vonult azzal a reménnyel, hogy nyugdíjas éveiben kizárólag szellemi munkának tudja szentelni idejét. Bibó István élete végéig megtartotta a hazai rendszerrel szembeni rezerváltságát. Visszaemlékezései zömét hangfelvételen hagyta ránk a Huszár Tibornak és Hanák Gábornak adott terjedelmes interjúkban, egy eredetileg Erdei Ferenc életútjáról készített portréorozathoz kapcsolódóan, 1976-ban. Bibó István két héttel Ravasz Boriska halálát követően, 1979. május 10-én hunyt el a Korányi TBC és Pulmonológiai Intézetben, ahol feleségét is ápolták. A Magyar Nemzet 1979. május 13-ai számának Napi Krónika rovatában a kulturális eseményeket felsoroló hírek utolsó elemeként egy rövid, tényyszerű közlés olvasható: „Dr. Bibó István jogász és történész, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának nyugalmazott előadója, 68 éves korában, hosszan tartó betegség után május 10-én elhunyt.”

Bibó István temetése néma kiállás volt az elnyomó rendszerrel szemben. Kenedi János és Illyés Gyula mondott megemlékező beszédet, és a tiltás ellenére hatalmas tömeg kísérté utolsó útjára a 20. század legnagyobb magyar politikai gondolkodóját. Még Bibó István halála előtt, Kenedi János kezdeményezésére, Bibó István 70. születésnapjára ünnepi kötetet terveztek kiadni. A kötet végül Bibó halálát követően jelent

meg *Bibó- emlékkönyv* címen, szamizdat kiadásban. Az ellenzék köréből 76 szerző adott le kéziratot, melyek versben és prózában emlékeztek meg Bibó Istvánról. A magyar emigrációban élők az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában adták ki az első *Bibó István összegyűjtött munkái* című, több kötetből álló kiadványt, több részletben, 1981–1984 között. A puhuló diktatúra idején, az 56-os tanulmányokat kihagyva, 1986-ban Budapesten is megjelentek válogatott tanulmányai.

V. A lappangó Bibó – örökségünk

Halála után tíz évvel állították az első emléktáblát, 1989. május 10-én, Bibó István barátai, az MDF II. körületi szervezete, a Korányi TBC Pulmonológia Intézet dolgozói.

1983-ban megalakult az ELTE ÁJK jogász szakkollégiuma, amely az iránta való tiszteletből 1988-ban felvette Bibó István nevét. Számos monográfia, konferencia, emlékmű, több oktatási intézmény, például a hévízi és a kiskunhalasi gimnázium, illetve az őri általános iskola őrzi „a történelem utolsó úriemberének” – ahogyan Csoóri Sándor nevezte⁶ – az emlékét. A Parlament folyosóján 1956-os hivatali szobája előtt tábla tiszteleg, Bibó István forradalmi kiállítására és a nemzet egységéért való fellépésére emlékezve. Bibó István 1956 államminisztereként a nehezen kivívott magyar szabadság tiszta és örök jelképe. Említést érdemel, hogy 1990-ben posztumusz Széchenyi-díjban részesült.

Bibó István életművének legismertebb kutatói Balogh Iván, ifj. Bibó István, Csepregi András, Dénes Iván Zoltán, Gyarmati György, Hanák Gábor, Huszár Tibor, Kenedi János, Kukorelli István, Litván György, Kovács Gábor, Nagy Endre, Révész Béla és Sándor Iván, Szilágyi Sándor.

VI. Bibó üzenetei a mának

Időszerűségét igazolják az alábbi szemelvények, amelyeket illusztrációként a legjelentősebbnek vélt írásai-
ból válogattunk össze.

„Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére*, az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi *szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen *értékelési rend* szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.”⁷

⁶ Lásd jelen kötetünk 149–151. oldalán is közölt versét.

⁷ Bibó István, *Elit és szociális érzék* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 226.

„A közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem, amint ezt Magyary Zoltán is hangsúlyozza,⁸ a politikum behatását csökkenteni a szakszerű igazgatással szemben, és pedig tekintet nélkül arra, hogy a törvényhozás vagy a végrehajtás részéről fenyeget-e inkább ez a behatás. Ennek pedig vannak ugyan alkotmányjogi s egyáltalán jogi módszerei is – többek között a jogszerűség garanciáinak a növelése! –, azonban ami a döntő, az a szolgáltatás-szerűségnek, szakszerűségnek és jogszerűségnek az egész közigazgatást átható és a politikai tényezőket visszavonulásra készítő szelleme.”⁹

„Ennél sokkal érdekesebb kérdés, hogy milyen modern tartalmakkal tölthetjük meg az államhatalmak elválasztásának elvét, s a modern államélet miféle problémáinak a megoldásához használhatjuk fel. Hogy erre felelhessünk, azt kell megkérdeznünk, hogy a modern államéletben hol fenyegetnek a hatalomkoncentráció új jelenségei, új gócai. Az első ilyen góc az államhatalom gazdasági kiterjeszkedéséből nőtt ki. Az államhatalom a modern gazdasági fejlődés következményeképpen sokkal szélesebb gazdasági tevékenységet folytat, mint a történeti fejlődés folyamán valaha is. Ez a gazdasági tevékenység mindenekelőtt minden világnézettől függetlenül előidézi az államhatalom gazdaságpolitikai szerveinek anyagi korrumpálódását. Másodszor, s ez talán súlyosabb, magával hozza a gazdasági élet bürokratikus és imperatív megszervezését. Nincs sok értelme, ha mindennek a veszélyeivel szemben olyan fajta rendszereket kívánunk vissza, ahol ezek a veszélyek még nem állottak fenn. Gyakorlatilag ez a visszafejlődés egyszerűen nem lehetséges, és a fejlődés további folyamán minden jel szerint mind kevésbé fog menni. Ellenben felmerül annak a kérdése, hogy miféle szervezetek léteznek vagy létesíthetők, melyek az anyagi és hatalmi korrumpálódással szemben ellensúlyt jelentenek. Ilyen szervezetek a szemünk előtt nőttek nagyra azért, mert az államhatalom gazdasági tevékenysége nem nélkülözheti az egyes termelőknek s a termelők csoportjainak aktív, spontán közreműködését. Különböző, részben önkormányzati, részben szakszerű szervek épültek ki, szakszervezetek, érdekképviselések, kamarák, szakmai önkormányzatok, üzemi önkormányzatok, szövetkezetek, szövetkezeti központok. Mindezek mindjobban összetömörülnek országos szervekké, ami együttvéve kirajzol valamit, amit nyugodtan nevezhetnénk »gazdasági államhatalom«-nak. S ha ezt megtettük, akkor máris gondolkodhatunk rajta, hogy ezt a hatalmat milyen közjogi formák segítségével lehet »elválasztani« a hatalomkoncentráció politikai góciától, s mindkettőt kölcsönösen megvédeni a másik hatalmának korrumpáló hatásától. A másik terület, ahol a hatalomkoncentráció demoralizáló hatása még ennél is sokkalta veszesebb formák között jelenik meg, a szellemi élet, a kultúra területe. Ez ma számos vonatkozásban központi kérdése az állami életnek. Itt van először a tudomány jelentőségének minden eddigi mértéket meghaladó növekedése az állami élet számára. Ez egyrészt azzal jár, hogy az államhatalom a tudósokat, jelentőségüknek megfelelően elsősorban a természettudósokat befolyásolni igyekszik, másrészt pedig azzal,

⁸ MAGYARY Zoltán, *A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból*, Budapesti Statisztikai Közlemények 80/1. (1936), 92–93.

⁹ Bibó István, *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*, 291.

hogy a társadalomtudósoknak gyakran doktrinér s a természettudósoknak gyakran naiv állami és politikai állásfoglalásai súlyos gazdasági, hadászati s egyáltalán politikai jelentőséghez jutnak. A másik, ennél sokkalta súlyosabb veszélyt a tömegműveltség eszközeinek – egyébként nagyszerű és ellenállhatatlan – kiterjeszkedése idézi elő. A propaganda jelentőségének és eszközeinek megnövekedése, a mozi, a sajtó, a rádió véleményformáló hatása egyszerre döntő tényezője a tömegműveltség emelkedésének és ugyanakkor a hatalomkoncentráció minden eddigi mértéket meghaladó növekedésének. Ez egyrészt a tömegkultúrát az államhatalmi célokkal függőségi viszonyba hozza, másrészt az államhatalmat saját propagandájának a rabjává teszi. Ennek klasszikus példája a német nemzetiszocializmus volt, mely kénytelen volt elhinni saját propagandáját, ha nem akart végleg megakadni, viszont a saját propagandáját követve nyílegyenest ment bele a maga nagy történeti katasztrófájába. Mindezekkel a veszélyekkel szemben szintén számos szervezeti forma épült és épül ki. A levegőben van a tudósi, művészi és nevelői hivatásnak a bíróihoz hasonló függetlenítése. A tudomány új szervezési formái, még ha az államtól indulnak is ki, mégis a szellemi élet önkormányzatának csíráit rejtik magukban. [...] A harmadik terület, ahol kirajzolódik egy nagy korrumpálódási veszély, az, amit a *bürokrácia*, sőt napjainkban a technokrácia neve alatt foglalhatunk össze. Még ha sikerülne is a gazdasági és szellemi élet valamiféle önkormányzatát és államhatalmi elválasztását keresztülvinni, akkor is mind általános igazgatási, mind a gazdasági, mind a kulturális igazgatás terén tovább növekednék a szervezés, a szervezettség jelentősége és a benne megtestesült hatalomkoncentráció. [...] Nem vagyok hivatott és nem is volna lehetséges egy ilyen nyilvánvalóan *holnapi* problémára konkrét megoldási javaslatokat tenni. Hisszük, hogy az emberek szabadságösztöne meg fogja oldani ezt a problémát is, melyet ma még csak a levegőben érzünk, melyet ma még más, súlyosabb, közelebbi problémák előznek meg, de amelyre a figyelmet felhívni már ma érdemes. Mert az, hogy ennek az új hatalomkoncentrációnak az arisztokráciája a szakszerűség és képzettség arisztokráciája lesz, nem oldja meg a kérdést, sőt még nehezebbé teszi a szabadságigénynel vele szemben való fellázadását.

A probléma ilyen felvetésével szeretném gondolatmenetemet befejezni, és ezzel érzékeltetni, mennyire nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik.”¹⁰

„Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és

¹⁰ BIBÓ István, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 393–397.

politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*. Még inkább kiválasztódott természetesen a zsidóságból is azoknak a csoportja, akiknek a számára a zsidó tapasztalat keserűsége és igazságtalansága homályosít el minden más tapasztalatot és emberi valóságot. A középkori elzárttságban ez volt a zsidóság többségének a beállítása; hogy a zsidóemancipációval ezeknek az aránya mennyivel csökken, az a környező közösség összhangján s a környezet és zsidóság viszonyának az emberséges vagy kevésbé emberséges voltán múlik. Ezért olyan reménytelen vagy emberfeletti dolog zsidókhoz az antiszemitizmus lélektani valóságát s a környezet tagjaihoz a zsidó helyzet és élettapasztalat valóságát közel hozni. A zsidók bezártabb szemléletű része egyszerűen nem hiszi el, hogy az antiszemita indulatai, függetlenül attól, hogy milyen sötétek az előítéletek, és milyen hibások az általánosításaik, azért valóságos tapasztalatokon és valóságos érzelmeken alapulnak, ellenkezőleg, szentül meg van győződve, hogy az antiszemita, mikor titkos kamrájukban összejönnek, maguk között vagy szívük mélyén teljesen tisztában vannak azzal, hogy milyen aljasok és igazságtalanok. Hasonlóképpen az antiszemita is szilárdan meg van győződve, hogy a zsidók maguk között és a szívük mélyén nagyon jól tudják, hogy mindaz vagy a legtöbb, amit az antiszemita róluk mondanak, igaz.”¹¹

„B. I.-nek szöveget üt a fejébe, hogy két oldalról is, R. L. értékelésében is és az antiklerikálisokkal való beszélgetés eredményeképpen is az derül ki, hogy a 16. században a teljes egyházszakadás milyen közel volt, s csaknem bizonyosan bekövetkezett volna, ha a 15. században a zsinati mozgalom, mely alapjában csaknem kilátástalanul indult, szinte teljesen valószínűtlenül végül is nem győz. Az a tréfás ötlete támad, hogy ír egy uchróniát (»uchronia az uchróniában«) arról, hogy mi lett volna, ha a zsinati mozgalom elbukik (vagyis arról, ami a valóságban történt), a pápai abszolutizmus helyreáll, ennek következtében a keleti kereszténységgel a zsinati mozgalommal egyidejűleg létrejött egység hamarosan felbomlik, a 16. században a protestáns kongregációk külön egyházakként szerveződnek, s az Egyház megkövült keleti ortodoxiára, energikus, de a hatalom kisértéseinek magát teljesen átengedő, merev és bezárkózó katolicizmusra és a kezdetben dinamikus, de hamar lendületét veszítő, atomizált protestantizmusra bomlik szét; az alkotmányosság, demokratizmus, felvilágosodás, szabadgondolkodás, filantrópia és a modern tudomány nagy mozgalmi mind az Egyházon kívül és túlnyomó részben elsősorban a katolikus Egyház, de nem kis mértékben a protestáns egyházak ellenére vagy legalábbis nélkülük jönnek létre, s az egyházak a modern világgal szemben mindinkább elvesztik mindennemű kezdeményezőképességüket, és a lemaradás és utánakullogás állapotába jutnak. Ezt az uchróniát pár nap alatt felvázolja, és elviszi megmutatni R. L.-nek, aki azon mélységesen

¹¹ BIBÓ István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*, 1986, 705–706.

megdöbben, s a szerzőt, úgy is, mint vejét, formálisan leszamarazza. Kifogásait három pontba foglalja. Először is ízléstelennek és botrányosnak ítéli azokat az inkább anekdotikus elemeket, melyekkel B. I. az egész művecskét az érdekesség kedvéért megtűzdeli, például azt, hogy Borgia bíborosból pápa lesz, éppen ő éget-teti el Savonarolát, s botrányos családi garázdálkodást és meztelen orgiákat rendezett a Vatikánban, vagy azt, hogy az Egyház egységét megmentő katolikus-protestáns-erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő egyházszervezeti formáját egy hatfeleségű, parázna, vérengző és feleséggyilkos király alapítja meg. Ezen túlmenően abszurdumnak ítéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi aszkézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságeszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszakkultusz, erkölcsi nihilizmus) *csak* a 20. században bontakozzanak ki. A legmegbotránkoztatóbbnak azonban az egész uchróniát nem abban látja, amiben ízléstelen és valószínűtlen, hanem abban, amiben nagyon is valószínű, mert hiszen az Egyház a 16. században valóban nagyon közel volt ahhoz, hogy megkövült ortodoxiára, hatalomkoncentrációs katolicizmusra és atomizált protestantizmusra essen szét: ezt akár csak elképzelt állapotként felvázolni nem kevesebbet jelent, mint azt feltételezni, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat. B. I. erre megkérdezi, hogy ez vajon nem lehetséges-e. Ezzel a tiszteletlen kérdéssel és R. L. megbotránkozott fejcsóválásával végződik a mű.”¹²

„Az első: József Attila *Négykézláb másztam* című verse. Nem is annyira eszmei tartalmáról szólok, hiszen ez a versből elég világosan kitűnik, hanem egy sor filozófiai, sőt teológiai összefüggését szeretném felderíteni.

Négykézláb másztam, álló Istenem
 Lenézett rám és nem emelt fel engem.
 Ez a szabadság adta értenem,
 Hogy lesz még erő lábra állni bennem.

Úgy segített, hogy nem segíthetett,
 Lehetett láng, de nem lehetett hamva,
 Ahány igazság, annyi szeretet,
 Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra.

¹² BIBÓ István, *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkal a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet 1935–1979*, szerk. ifj. BIBÓ István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990, 280–282.

Gyöngé a testem; óvja félelem!
 De én a párom mosolyogva várom,
 Mert énvelem a hűség van jelen
 Az üres űrben tántorgó világon.

A vers gondolati tartalma nagyjából világos. Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, hanem fogadja el az emberi létezés alapfeltételét, azt, hogy az isteni segítség valamiképpen mindenkiben magában rejtőzik, mindenkinek magának kell kiverelkednie azt a szabadságot, hogy lábra tudjon állni. [...] Az utolsó strófa sorai még tovább variálják az ember feltételeit. Rámutatnak arra, hogy mik az emberi lét alapfeltételei. Gyöngé a testem; óvja félelem! Az emberi lét egyik döntő alapfeltétele, hogy olyan fizikumhoz van kapcsolva, amelyik gyöngé. Gyöngesége abban áll, hogy kilenc hónap kell a létrejöttéhez és további 20 év a megéréshez, viszont egyetlen pillanat alatt megsemmisíthető. Képzeljünk el egy világot – talán nem is olyan lehetetlen, még az élőlények világában sem –, melyben olyan létező van, akinek a létrehozásához egy másodperc elegendő, és évek kellenek a megsemmisítéséhez. Milyen más erkölcsi feltételek között indulna el egy ilyen élet? Óvja félelem! Az ember legnagyobb ellensége a félelem, de ugyanakkor a mentsége is. A félelem óvja meg ezt a gyöngé testet, ugyanakkor a félelem tölti el ezt az emberi tudatot olyan tehertételektől [sic!], amelyekből meg kell szabadulnia. A döntő természetesen a haláltól való félelem. Az emberi lét fölé való emelkedés első feltétele, hogy a félelmet fel tudja oldani. A páromat mosolyogva várom, mert a hűség van jelen énvelem az üres űrben tántorgó világon. Jelenlegi fizikai világképünk a világűrt üresnek tudja, a tudatos, szerves élőlényeket egy – ha nem is véletlen, de – a világon belül ritka jelenségnek véli; ez a szerves és tudatos lénynek a legnagyobb értéke, a benne rejlő szeretet. Ez a szeretet a hűségben van jelképezve, elsősorban a pár iránti szeretetben megjelenítve, ez teszi az embert szabaddá mind a helyrehozhatatlan kényszer és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a talpra állás bátorságához ez adja meg az erőt. Ez ennek a versnek a távolabbi és tágabb értelme.”¹³

VII. Bibó István főbb munkái

A szankciók kérdése a nemzetközi jogban, Szeged, 1934; *Kényszer, jog, szabadság*, Szeged, 1935; *Korunk diagnózisa*, Budapest, 1943; *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata*, Budapest, 1938–1940; *Jog-szerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*, Budapest, 1944; *A magyar demokrácia válsága*, Budapest, 1945; *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, Budapest, 1946; *A békeszerződés és*

¹³ BIBÓ István, *Két verselemzés*, Confessio 1979/4., 75–80.

a magyar demokrácia, Budapest, 1946; *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*, Budapest, 1947; *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, Budapest, 1948; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Budapest, 1948; *Magyarok!*, Budapest, 1956; *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására*, Budapest, 1956; *Levél Nagy Imréhez*, Budapest, 1956; *Magyarország helyzete és a világhelyzet*, Budapest, 1957; *Harmadik út*, London, 1960; *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*, London, 1976; *Bibó István összegyűjtött munkái*, Genf, 1984; *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Debrecen, 1989; *Különbség*, Budapest, 1990.

(Első közlés: Műhely 2023/5–6., 85–93.)

KUKORELLI ISTVÁN – SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

BIBÓ ISTVÁN

SZABADSÁGMEGVALLÁSÁNAK ALAPTÉTELEIRŐL

A szabadságszerető ember tízparancsolatának genezistörténete, értelmezése és morálfilozófiai elemzése^x

I. A tízparancsolat kéziratának születési körülményeiről

„....megértette, hogy meg kell váltani a világot, máskülönben minden elpusztul.”¹

Bibó István tízparancsolata nem a lelkiismeretet vagy az elnyomás alatt élők belső emigrációjának lehetőségét hirdeti, hanem azt a szabadságot, amely identitást ad, amely személyiséggé emel, ha képesek vagyunk vállalni Bibó elveit. A cikkünk írásának elsősorban az adta az apropóját, hogy próbáltuk megfejteni, pontosan mikor és milyen események megélését követően jegyezte le jól ismert írógépével a tízparancsolatot. Többszöri olvasás után arra a következtetésre jutottunk, hogy a szöveg valójában egy morálfilozófiai szintizisként értelmezhető, a tízparancsolat előtti *politikai* jelzõt bibói szóhasználatra támaszkodva közéleti-politikai részvételként értelmezhetjük. Bibó István olyan maximákat fogalmaz meg a tízparancsolatban, amelyek a filozófia által igényelt általánosság elvet kielégítik, azaz minden körülmények között vállalható, vallási, politikai, faji, nemzetiségi beállítottságtól függetlenül. A tízparancsolat szövegét azért találjuk átütőnek és Bibó István hitvallásának, mert ha azt valaki elolvassa, csak azonosulni tud vele.

A kézirati hagyaték fejléce alapján Bibó tízparancsolata valamikor 1938 és 1940 között keletkezhetett. Bibó István fiatal éveiben, húszas évei végén, Szegeden Horváth Barna tanítványaként már igen korán vonzódott a jogbölcsülethez, és jogi tanulmányai lezárásaképpen is e tárgykörben írt tudományos dolgozatot, nemzetközi jogból doktorált, 1933-ban és 1934-ben pedig jogbölcsületből habilitált. Egyetemi tanárként dolgozott a szegedi jogtudományi karon egészen elmozdításáig, azaz 1946-tól 1950-ig. Tanulmányunk

^x Szeretnénk köszönetet mondani a tanulmányunkhoz nyújtott segítségért és tanácsokért ifj. Bibó Istvánnak, Babus Antalnak, az MTA Könyvtár és Információs Központ osztályvezetőjének, Dénes Iván Zoltánnak, Szegvári Péternek és Németh Richárdnak, aki a kézirat szerkesztésében segített bennünket.

¹ MÁRAI Sándor, *San Gennaro vére*, Újváry „Griff” Verlag, München, 1977, 150.

szempontjából a szegedi évek és a külföldön töltött ösztöndíj időszaka érdekes. Bibó István ösztöndíjasként 1933 és 1934 között Bécsben és Genfben kutatott, ahol Guglielmo Ferrero filozófus volt rá igen nagy hatással. Gyanítható, hogy a filozófiai ismereteinek megszerzése, különösen az egzisztencialista filozófia felfedezése erre a korszakra tehető, ami a tízparancsolat keletkezését és műfaját tekintve fontos adaléknak tűnik.

II. Bibó és a Márciusi Front

Bibót a harmincas évektől ott találjuk a Horthy-rendszer ellenzéki (népi) mozgalmaiban. Tájékozódik, képezi magát, olvassa a népi írókat, kiválóan ismeri az akkori társadalmi-politikai rendszert, és ami csak kevesekre jellemző: az európai viszonyokat is.

Bibó Erdei Ferenc hívására 1937-től részt vesz a Márciusi Front munkájában, ami szinte egybeesik a tízparancsolat kéziratának keletkezésével. A tízparancsolat szövegét olvasva felmerül a kérdés, hogy egy tanulmányait éppen befejező, viszonylag kezdőnek minősülő tudós, a politizálódott közéletbe tevőlegesen éppen bekapcsolódó személyiség milyen mozgatórugók, háttér alapján fogalmazza meg e sorokat.

Témánk szempontjából a Márciusi Front bír legnagyobb jelentőséggel, de előtte még megjegyezzük, hogy a Front ellehetetlenítése után is részt vett annak utódszervezetében, a MIKSZ-ben (Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete), sőt a Felügyelőbizottság tagja volt. Lengyel Balázs beszámolt arról, hogy a MIKSZ-esteken egy éven keresztül nagy érdeklődéssel kísért fogalomtisztázó szemináriumokat tartott a tagoknak a nemzeti problémáról – 1938–39-et írunk ekkor.²

A korszakban még egy fontos eseményt kell megemlíteni, ahova Erdei hívta, de Bibó emlékezete szerint – az interjúban közli ezt – „valamilyen kicsinyes vagy családi ok miatt” nem ment el. Bibónak 1943-ban Szárszón lett volna a helye. Határozott véleménye volt a két főreferátumot tartó előadó (Erdi Ferenc és Németh László) „duellumáról”,³ s azt elmarasztalóan ítélte meg: „más előjellel mindketten a kommunizmus-fasizmus alternatíváját helyezték középpontba az antifasiszta közös program helyett. Így a szárszói konferencia, amely jó lett volna arra, hogy aktív antifasiszta kapcsolatkeresés kezdete legyen, végeredményben egy folytatás nélküli magányos kezdeményezéssé vált.”⁴

Visszatérve a Márciusi Frontra, amely történelmi forrása *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának*, Bibó kezdetben nagy lelkesedéssel vett részt Erdei hívására és biztatására a mozgalomban. Erről a tenni vágyó lelkesedésről gyönyörűen ír Lengyel Balázs, aki együtt utazott Makóra, a találkozóra Bi-

bóval, és a visszaúton Pestre egyvégteben beszélgettek. Lengyel 19, Bibó 26 éves fiatalember akkor. „Eleven frissesség, szenvedélyes fiatal okosság, jóleső derűs beszédvág, kedvesség, tapintatosság” – írta róla.⁵ Aki egyszer találkozott vele, a szívébe zárta, és jobb emberré vált – mondták többen is Bibóról (például Kertész Dezső, a börtöntárs).

A Márciusi Frontról köteteket írtak tele. Egyik meghatározó alakja, Donáth Ferenc így vallott erről: „A Márciusi Front meggyőződéseim szerint rendkívül jelentős eseménye volt a magyar történelemnek... A Márciusi Frontot több helyütt mint írói mozgalmat említik, valójában sokkal több, jelentősebb volt; páratlanul nagy visszhangja támadt. Szervezetileg nem is megfogható mozgalom volt: akinek az volt a meggyőződése, amit a Márciusi Front programja kifejezett, az tagjának vallhatta magát. Szoros szervezeti jellege, mint ami a politikai pártoknak vagy egyéb társadalmi szervezeteknek szokott lenni, nem volt. Az igazi jelentőségét az adta meg, hogy a harmincas évek közepén Európa már a fasizmus előretörésének légkörében élt, és egyre inkább úgy tűnt – nem is egészen ok nélkül –, hogy valami feltartóztathatatlan folyamat átalakítja Európa jövőjét... Ebben a légkörben lépett fel Magyarországon egy mozgalom, amelyik ezzel szöges ellentétben álló programot hirdetett meg. Erre nem nagyon volt példa, Kelet-Európában egyáltalán nem...”⁶

A harmadik út kutatója Salamon Konrád, aki a Márciusi Front alakulásától Szárszóiig kíséri figyelemmel az eseményeket, bemutatja az intézményeket, és idézi Bibó István véleményét is: „A népi mozgalom, a népi írók jelentőségéről szólva Bibó István állapította meg, hogy »túl a magyar realitáshoz való – minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy olyan radikális mozgalmat testesítenek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok [...] intézményszerű teljességének követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek.«”⁷

A Márciusi Frontban való közvetlen bibói részvételtől Huszár Tibor 1991-es füzete szól, amely közli a programokat, az eredeti dokumentumokat, többek között Bibó István és Reitzer Béla, a két jó barát által elkészített programtervezetet.⁸ Valamennyi programtervezetben kiemelt hangsúlyt kapnak a szabadságjogok. Minden bizonnyal ez különös erővel, ihletően hatott Bibó Istvánra.

A tízparancsolat születésének évszámát maga a szerző közli velünk, oly korban írta, amikor – Radnóti Miklóssal szólva – „az ember úgy elaljasult, hogy önként, kéjjel ölt”.⁹ Idézhetnénk József Attila *Thomas*

² LENGYEL Balázs, *Két Róma. Esszék és beszélgetések*, Jelenkor Kiadó, Budapest, 2018, 18–22.

³ A beszédek és a konferencia anyagát lásd: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*, szerk. GYÖRFFY Sándor, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. Lásd még: M. Kiss Sándor, *A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*, Püski Corvin, New York, 1987.

⁴ HUSZÁR Tibor, *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a magyar közösség peréről*, Corvina, Budapest, 2008, 16.

⁵ LENGYEL, I. m., 18–22.

⁶ DONÁTH Ferenc, *A Márciusi Fronttól Monorig*, Századvég, Budapest, 1992, 255.

⁷ SALAMON Konrád, *A harmadik út kísérlete*, Eötvös Kiadó, Budapest, 1989, 10.

⁸ HUSZÁR Tibor, *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*, ELTE Szociológiai Intézet, Budapest–Makó, 1991, 132–133.

⁹ RADNÓTI Miklós, *Töredék = Uő. Összegyűjtött versei és versfordításai*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 224–225.

Mann üdvözlése című versét is: „borzadozva kérdezzük, mi lesz még, honnan uszulnak ránk új ordas eszmék”.¹⁰ A két költőt nem véletlenül idéztük, mert Bibó Szegedről ismerte őket, és olvasta verseiket, bizonyíték erre a *Három verselemzés* című írása.¹¹

A költők által félelmetesen, szépen versebe szedett korhangulat fontos motiváció lehetett tízparancsolatának megfogalmazásakor. Fehérek között európai kívánt maradni. Ez az őszinte és tiszta belső tiltakozás a „Gonosz” és az elnyomás ellen teszi egyetemessé és mindig időszerűvé a tízparancsolatot.

A tízparancsolat meglétéről maga Bibó István vall az interjúban:

„Előzőleg mi Erdei Ferencsel – én lent jártam előzőleg is Makón – nagyon sokat foglalkoztunk egy olyan politikai programmal, amelyet valamiféle kátében kellene megfogalmazni. Két dolog is volt előttünk. Az egyik egy olyanféle politikai programnyilatkozat, amit aztán a Márciusi Front Makón kezdett, majd később Pesten elfogadott programnyilatkozata tartalmazott, a másik pedig egy emberi magatartásbeli 10 pontosnak szánt káté. A szabadságszerető és az egyenlő emberi méltóság elve alapján álló embertípust szerettük volna ideálként kialakítani – pontokba foglalni, hogy a szabadságszerető ember hogyan nem hajlik meg bizonyos szituációkban, hogyan viszi át a gyakorlatba a demokratikus emberméltóság követelményeit, konkrét helyzetekben, hivatali hatalommal, szegényemberrel, munkaadóval, cseléddel szemben, politikai-közeleti forgolódásban milyenféle dolgokat nem tűr és mitől nem fél. Ennek valami primitív fogalmazványa valahol megvan nekem, de végül is ebből nem lett semmi. A Márciusi Front nyilatkozatának fogalmazásában Erdeivel erősen részt vettem, de a végső átírásban az ötök és talán Sárközi György vettek részt.”¹²

Miért lett félretéve a másik dokumentum, a „káté” – ez talán örök titok marad, hatása mindenesetre áttételesen érződik a Márciusi Front nyilatkozatain. Talán Bibó kedve is elment a közléstől, miután mélyebben megismerte a mozgalmat, amely mindinkább balra tolódott. Erről vall az Erdeinek az 1937. október 3-án közzétett makói kiáltvány után küldött, Bibótól szokatlanul kemény hangú levél:

„A »márciusi front« neve nagyon jó, a létező keret egy nagy szar, emberei jó anyag, de széteső és szét is fog esni. Ki hozzánk, ki máshoz. Ha a »márciusi front« nevét el tudjuk venni jelenvaló hordozóiktól, s ez nem kivihetetlen, akkor nyertünk egy jó szót, s néhány jó embert. Ennek érdekében nyugodtan mondhatod ma, hogy a márciusi fronté a jövő.”¹³

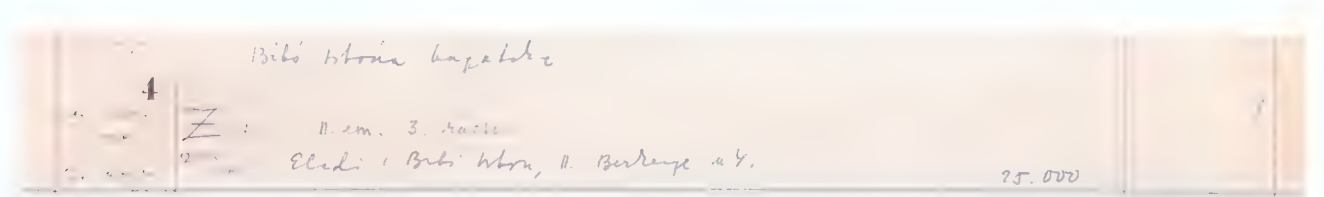
¹⁰ JÓZSEF Attila, *Thomas Mann üdvözlése* = Uő. *Minden verse és versfordítása*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 447–448.

¹¹ BIBÓ István, *Három verselemzés* = Uő. *Munkái*, 9., sorozatszerk. DÉNES Iván Zoltán, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 300–316.

¹² HUSZÁR Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Kolonel Lap- és Könyvkiadó, Debrecen, 1989, 39. Az idézet végén szereplő „ötök”: Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter.

¹³ BIBÓ István, *Levél Erdei Ferenchez. Budapest. 1938. május 20.* = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, szerk. LITVÁN György – S. VARGA Katalin, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995, 173.

Hála az Égnek, hogy Bibó megőrizte a káté eredeti kéziratát, és azt személyesen vitte el és adta át az MTA levéltárának. Babus Antal közlése szerint: „a katalóguscédulán rajta van, hogy mikor került be a »Szabadságszerető ember« kézírata és gépirata a Kézirattárba. A növedéknapló száma: 4/1974. Ez alapján vissza tudtam keresni a pontos dátumot is: 1974. január 25. F. Csanak Dóra dolgozta fel a hagyatékot, az Ms 5111/15–16. az ő kézírása.”¹⁴

Az MTA Kézirattárának növedéknaplója Bibó István kézirati hagyatékának bejegyzésével, Fülöpné Csanak Dóra kézírásával

Az évszámot (1974) először nehezen hittük el, hiszen az 1976/77-ben felvett Huszár-interjúban úgy nyilatkozik, hogy „ez a primitív fogalmazvány valahol megvan nekem”. Bibó tudta, hogy ez a *valahol* már a biztonságot jelenti, az MTA levéltárát. Itt ki kell emelnünk Fülöpné Csanak Dóra, egy csodálatos ember személyét, akiről levéltári utódja, Babus Antal írt meghatóan szép visszaemlékezést.¹⁵ Fülöpné Csanak Dóra és Bibó jól ismerték egymást. Bibó fenntartás nélkül megbízott benne, és ismerte azt a levéltári szabályt is, hogy a leadott kéziratok (például az 56-os eredeti fogalmazványok) zárt anyaggá válnak. Bibó akkortájt *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás* című, ma is aktuális nagy tanulmányának angol nyelvű kiadásán dolgozott, és félt a házkutatástól, ezért óvni akart mindenkit a pártállamban veszélyt jelentő kéziratok megtalálásától és annak következményeitől. Ez magyarázza a Huszár-interjú szövegét is, amelyben Bibó igazat mond, hogy létezik a káté.

A 16-os számú letisztázott kéziratot, a gépiratot ifj. Bibó István gépelte le, és a kézirat jobb oldalán a 3/d jelzés is ifj. Bibó István kézírása az ő személyes közlése szerint. Ugyanez a jelzet az eredeti (15-ös) kézirat bal oldalán is megtalálható, szintén az ő kézírásával. A két dokumentumon az Ms 5111/15 és Ms 5111/16 jelzések Fülöpné Csanak Dórától származnak. A 15-ös számú dokumentum jobb alsó sarkában a 4. parancs kézzel van írva, továbbá a fejlécen kézzel írva ez olvasható:

¹⁴ Az MTA kézirati archívumában Ms 5111/15 és Ms 5111/16 leltári szám alatt található, digitalizálva pedig az alábbi linken tölthető le az eredeti dokumentum 2022 óta: http://real-ms.mtak.hu/25352/1/Ms_5111_15_16.pdf

¹⁵ BABUS Antal, *In Memoriam F. Csanak Dóra (1930–2010)*, *Ars Hungarica* 2011/2., 149–152.

3/d Ms 5111/15

1938-40 körül kelt
politikai tizparancsolat-próbálkozás

Szabadságszerető ember

- 1.. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úrvoltaért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért.
- 2.. senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz.
- 3.. magát munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában urnak tekinti, és beszéskor mindenivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is urként, hatalmasként viseli és másokat szolgáknak, alacsonyabbrendűeknek kezel.
- 4.. a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka ki-
zsoorítását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását, s egyáltalán
semmiféle kihasználást nem tűr, magát vagy mását a maga igazából,
világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllal kiforgatni nem enged.
- 5.. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. (akár foglalkozása)
- 6.. gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppen úgy, mint a magánéletben önkénykedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarát meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tiszteletes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.
- 7.. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfe-
dezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.
- 8.. minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hízélgésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.
- 9.. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával résztvesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.
- 10.. bizik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszemiség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszemiség számára a bizalom előlegezésével erősíti magán körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.

4.. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. (akár foglalkozása)

Bibó István: A szabadságszerető ember tizparancsolata eredeti dokumentuma az MTA Kézirattárában (Ms 5111/15)

1938-40 körül kelt

politikai tizparancsolat-próbálkozás

Ms 5111/16

Szabadságszerető ember

- 1.. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úrvoltaért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért.
- 2.. magát munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában urnak tekinti, és beszéskor mindenivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is urként, hatalmasként viseli és másokat szolgáknak, alacsonyabbrendűeknek kezel.
- 3.. a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka ki-
zsoorítását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását, s egyáltalán
semmiféle kihasználást nem tűr, magát vagy mását a maga igazából,
világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllal kiforgatni nem enged.
- 4.. örködi a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége jogvédelemmel és garanciákkal ellátottsága felett.
- 5.. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. (akár foglalkozása)
- 6.. gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppen úgy, mint a magánéletben önkénykedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarát meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tiszteletes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.
- 7.. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfe-
dezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.
- 8.. minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hízélgésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.
- 9.. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával résztvesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.
- 10.. bizik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszemiség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszemiség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.

Ifj. Bibó István gépirata az eredeti dokumentumról az MTA Kézirattárában (Ms 5111/16)

BIBÓ ISTVÁN POLITIKAI TÍZPARANCSOLATA

(Íródott a II. világháború előtti években)

A szabadságszerető ember

1. Megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úr voltaért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásaért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért. Senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szája nem vesz.
2. Magát munkában szolgálak, szabad idejében és a maga otthonában úrnak tekinti és szembeszáll mindenkivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is úrként, hatalmasként viseli és másokat szolgálak, alacsonyabbrendűeknek kezel.
3. A maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását s egyáltalán, semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortélytal kiforgatni nem engedi.
4. Örökdi a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége, megfelelő jogvédelemben és garanciában részesítése felett.
5. Szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megálázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.
6. Gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppúgy, mint a magánéletben önkényeskedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszafélést, köz hecsapását, közakarat meghamisítását s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és megátáráásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.
7. Semmiféle anyagi visszafélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.
8. Minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hűzelgésnek be nem dől s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.
9. Minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.
10. Bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihetőségében való hitet.

Ortutay Tamás édesapja, Ortutay Gyula révén a Bibó-hagyatékából kikerült tízparancsolat, amelyet Ortutay Tamás gépelt le. 1989 nyarán kezdték el sokszorosítani és terjeszteni. (Szegevári Péter tulajdona)

„1938–40 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás”. Ez a két eltérő tollal írt kézírásos bejegyzés Bibó Istváné, az utóbbit valószínűleg az 1974-es leadás előtt vihette fel a dokumentumra.

A tízparancsolat első nyilvános közlése eddigi ismereteink szerint a rendszerváltozás évében, 1989-ben, a Huszár Tibor által kiadott interjúkötetben történt meg.¹⁶ Ezt követően, különösen a 90-es évek elején rengeteg Bibóról szóló könyv és más kiadvány is közzétette a tízparancsolatot, hivatalosan is elterjedtté vált.¹⁷ Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a hivatalos megjelenés előtt nem sokkal a szamizdatirodalomban

¹⁶ HUSZÁR, *Bibó István*, 39.

¹⁷ A tízparancsolat a következő kiadványokban került publikálásra: elsőként Huszár Tibor közölte a Bibó István-interjúkötetben

A BUSH—GORBACSOV
TALÁLKOZÓ IDEJÉN
SZERETETTEL KÜLDÖM
ÖNNEK IS EZT A TOLLAT,
ÉS BIBÓ ISTVÁN POLITIKAI
TÍZPARANCSOLATÁT

Ortutay Tamás 1026 Budapest, Pasaréti u. 83.

Ortutay Tamás Szegevári Péternek ajándékozott tízparancsolatának hátoldala. (Szegevári Péter tulajdona)

(HUSZÁR, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Kolonel Lap- és Könyvkiadó, Debrecen, 1989, 257.). Talán az egyik legelső, újságban közölt verzió Kiskunfélegyháza közéleti lapjában jelent meg; egy Katona Zoltán nevű személy közli, jelezve, hogy a 90-es években is aktuális. A közlő a szöveget helyenként átírta (lásd Félegyházi Hírek 1990. június 26.). A szöveg szó szerinti publikálását vezércikként a Világosságban találjuk: Világosság 1991/12., 881–882.

Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban, szerk. LITVÁN György – S. VARGA Katalin, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995, 190–195.

A későbbi évtizedekben is gyakorta közzétették a tízparancsolatot, lásd például:

A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra, szerk. GYARMATI György – TAR Ferenc, Bibó István Alternatív Gimnázium és Szakközépiskola, Hévíz, 2005, 117–119.

KUKORELLI István – SZEKENYI Péter, *Állampolgári ismeretek*, Korona Kiadó, Budapest, 2007, 155–156.

Bibó-breviárium. Szemelvények Bibó István műveiből, szerk. DEBRECZENI József, Alexandra Kiadó, Budapest, 2011, 41–43.

BIBÓ István *Munkái*, 11., sorozatszerk. DÉNES Iván Zoltán, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 15–17.

BIBÓ István *Összegyűjtött írásai*, 2., szerk. DÉNES Iván Zoltán, Kalligram, Budapest, 2019, 38–39.

KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 189–191.

– különösen az egyetemisták és a rendszer ellenzéke körében – már ismerős volt a tízparancsolat. A levél-tárból való „kiszabadulás” körülményeiről Szegvári Péter közlése alapján az alábbiakat tudjuk meg: „1989-ben Ortutay Tamás hozott nekem egy töltényhüvelyből készített „béke-tollat”, amit a Bush–Gorbacsov-találkozóra készített, s ehhez mellékelte az édesapja által ismert Bibó-hagyatékából előkerült, addig még nem publikált politikai tízparancsolatot. Ebből adtam egy másolatot Kukónak is, amely azóta is látható helyen van dolgozószobájában, s úgy tudom, hogy ennek mintájára a Bibó szakkollégiumban és több helyen is ki volt függesztve, akárcsak az én hivatali szobámban minden rendszerben, ahogyan ma is az otthoni dolgozószobámban szembenéz velem.”¹⁸ Szegvári Péter kérésünkre levélben elküldte az ő tízparancsolatának fotóját, és felidézte a sokszorosításról az emlékeit is: „A történet igazolásául mellékelem az Ortutay Tamás által nekem átadott, általa készített dokumentum másolatát, amelynek az első oldalát »terjesztettük«, a hátsó oldal a mementó. Akkoriban én a Fővárosi Tanács vb-titkára voltam, s együtt dolgoztunk egy közös fővárosi utcabútor projekten, s ennek apropóján kaptam tőle a tollat és a dokumentumot, amelyet elmondása szerint valóban a Bush–Gorbacsov-találkozóra készített. Ez 1989. december 2–3. között volt Máltán, s a fő témái a kelet-európai demokráciák ügye, valamint a német egyesítés kérdése volt.”

III. Az eredeti kéziratról

Az eredeti szöveget, a kéziratot és a gépiratot forrásértékük okán is fontosnak tartottuk közölni. A digitalizált verzió 2022-ben került nyilvánosságra az MTA Könyvtár és Információs Központ honlapján, mi is ezt a digitalizált verziót illesztettük be kéziratunkba. A most második számú parancsolat eredetileg az elsőben szerepelt, értelemszerűen Bibó átszámozta az elkülönítéssel az eredeti másodikat harmadikra, az eredeti harmadikat negyedikre, ezt a szövegben mi áthúzott számokkal jelöltük. Sokkal fontosabb, hogy a most negyediként ismert parancs a gépelt szövegben nem szerepelt, ezt a lap jobb alsó sarkába kézzel írta fel, és egy nyíllal jelölte meg a helyét a szövegen belül, de azt nem tudjuk, hogy mikor vezette rá a jegyzetet, valószínűleg a szöveg keletkezése után nem sokkal, de azt sem lehet kizárni, hogy éppen 1940-ben, hiszen a fejlécen az „1938–40 körül kelt” felírás talán ezzel magyarázható. Az alább betűhíven közölt levéltári szöveg vált ismertté.

„Szabadságszerető ember

1.. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úrvoltaért, sem vagyonáért, sem

¹⁸ SZEGVÁRI Péter, *Alkotmányos ember = Kukorelli-kommentár*, szerk. ERDŐS Csaba – LÁPOSSY Attila – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán – SMUK Péter, Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 27.

hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért.

(2.) senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz.

2.. (3.) magát munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában urnak tekinti, és szembeszáll mindenkivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is urként, hatalmasként viseli és másokat szolgáknak, alacsonyabbrendűeknek kezel.

3.. (4.) a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását, s egyáltalán semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kiforgatni nem engedi.

4.. öröködik a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége jogvédelemmel és garanciákkal ellátottsága felett.

5.. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.

6.. gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben akár foglalkozása vagy bármiféle közösségben éppen úgy, mint a magánéletben önkénykedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, viszszaélést, köz becsapását, közakarat meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

7.. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.

8.. minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hizelgésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.

9.. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával résztvesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.

10.. bíz a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.”

(A kézirat lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára MS 5111/15.)

IV. Egy mondat a szabadságról – a tízparancsolat eddigi értelmezési kísérletei

A Bibót feldolgozó szakirodalomban meglepően kevés szerző foglalkozott a tízparancsolattal, és a legtöbbben közülük is csak érintőlegesen. Bihari Mihály, aki személyesen is ismerte Bibó Istvánt, Ferrero egyik – Bibó gondolkodásmódjában igazoltan jelen levő – hatásáról szóló írásában a szabadságszerető ember tízparancsolatát is idézi. Bihari Mihály a kényszerek alól való teljes mentesülést mint az elnyomó hatalommal szembeni morális szembenállást emeli ki a szövegből, összegzését érdemes szó szerint is idéznünk, mivel a tízparancsolatnak egy direkt gyakorlati alkalmazására hívja fel a figyelmet, azaz a morális belső szabadság megalapozó erején túl a cselekvésre buzdítást is kitapintja a szövegből. Így fogalmaz:

„A modern korban a kényszerviselés és a kényszeralkalmazás egyidejű megszüntetése teremti meg az ember számára a mindennapi élet szabadságát. A mindennapi életre vonatkozó szabadság megteremtésére vonatkozó erkölcsi parancsait kezdte el összefoglalni Bibó István 1938–1940 táján. A politikai-erkölcsi követelményeknek *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata* címet adta. A kéziratban fennmaradt, vázlatos közéleti-erkölcsi elvek és imperatívuszok tökéletesen megfelelnek a félelemtől, a kényszer alkalmazásától és a kényszer elviselésétől megszabadult ember erkölcsiségének.”¹⁹

Bihari Mihály írása a keresztény erkölcsöket valló Bibó személyiségjegyeit tárja fel. Az erőszak nélküli reakció polgárként Bibó személyes életében is fontos kitétel volt, a szelídségét a közösségért való kiállásban is érvényesítette. A szelíd polgár, amilyen Bibó közszereplőként és magánemberként is volt, a cselekvő létben tud igazán érvényesülni. A következő Bibó-részlet ezt pontosan visszaadja:

„Aki megdob kővel, dob vissza kenyérrel, tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el ha megdobnak kővel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kővel dobálóban felkelti a saját cselekedete feletti szégyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának a megismerését.”²⁰

¹⁹ BIHARI Mihály, *Hatalom és legitimitás. Guglielmo Ferrero hatása Bibó gondolkodására*, Jog-Állam-Politika 2012/1., 11.

²⁰ BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet 1971–1979*, szerk. Huszár Tibor, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 44–45.

Bihari Mihály továbbgondolása is nagyon értékes: „*Az erőszakgesztusra a szeretetgesztus a megfelelő válasz!*” Bibó szerint az erőszakhelyzet kivételes megoldása csupán a jogosan alkalmazott erőszak, de az is csak annak tudatában, hogy a jogos erőszak volt a rosszabb megoldás, és ezért mindezt a szégyenkezés tudatával és lelkiállapotával kell megélni és vállalni. Tehát szó sincs arról, hogy a krisztusi szabályok jegyében szó nélkül kell, hogy tűrjük.”²¹

Dénes Iván Zoltán adta közre azt a szövegelemzést, amelyet a Bibó centenáriumra kiadott tizenegyedik kötetből ismerünk. Ez a szöveg kutatásunk szempontjából is fontos adalékot tartalmaz, Erdei inspiráló hatását igazolja, és az irat keletkezéséről való kérdéseinkre is megerősítő választ ad, miszerint az a Márciusi Front mozgalmához köthető.

Idézzük Dénes Iván Zoltán szövegét:

„Erdi Ferenc *Parasztok* című könyvét egy emlék felidézésével zárta. Amikor egyetemistaként nyáron Makón dolgozott, nagypapja egyik ismerőse megállapította róla, hogy úr lett. Nem – válaszolta Erdi. Szóval paraszt – folytatta az ismerős. Nem – replikázott erre is. A személyes emlékezést azzal fejezte be – mintegy kommentálva azt –, hogy akkor még nem tudta, hogy ezzel azt a világot tagadta, amelyik urakra és parasztra oszlik. Bibó István ebben az időben vetette papírra *A szabadságszerető ember tízparancsolatát*. Feltehetően a fenti szöveg ismeretében, nagy valószínűséggel attól inspirálva. Ennek első pontja szerint a szabadságszerető ember nem úr és nem szolga. A fogalmazvány második pontjában azt olvashattuk, hogy a szabadságszerető ember munkájában szolga, szabadidejében és otthon úr, aki szembeszáll azokkal, akik munkájukban úrként, hatalmasként viselkednek, másokat pedig szolgaként kezelnek. A harmadik pont azt mondta ki, hogy a szabadságszerető ember semmiféle kizsákmányolást nem tűr el, magát igazából, jogából, követeléséből kiforgatni nem engedi. A negyedik pont szerint örökös a maga és mások szabad és biztosított egzisztenciája felett. Az ötödik pont megállapította, hogy az emberi szabadság és méltóság egy és oszthatatlan. Ebből következik, hogy annak minden sérelme ellen együttesen kell cselekedni, s ha az éppen nem lehetséges, úgy a szabadságszerető ember maga kell, hogy fellépjen. Köz- és magánéleti önkényeskedést nem tűr, azt nem engedi meg – olvashatjuk a hatodik pontban. Semmiféle anyagi visszaélést nem hallgat el és nem fedez – így a hetedik pont. Minden közügyben meggyőződése szerint vall színt – áll a nyolcadik pontban. Valamennyi felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel – szól a kilencedik parancsolat. A szabadságszerető ember bíz a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és tisztességgel érvényre is lehet juttatni – olvassuk a tizedik pontban. S a hatodik, kilencedik és tizedik pontot alátámasztja az a tétel, miszerint minden önkényeskedés a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges, ezért a bizalom előlegezésével erősíti (ti. a szabadságszerető ember) maga körül a közösségbe és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségébe vetett hitet. Kiknek és miről szól az »1938–40 körül kelt politikai tízparancsolat-próbál-

²¹ BIHARI, I. m., 13.

kozás»? A szabadságszerető ember tízparancsolata nyilvánvalóan politikai önmeghatározás, amelyben Bibó István a saját magával szembeni közösségi viselkedés követelményeit fogalmazta meg. Ugyanakkor a normatív magatartás szabályai közösségi értékelési mintákat feltételeztek, azokra vonatkoztak. Olyan közösségi normákra, amelyek megmagyarázták, hogy miért kell így viselkedni. Az úr-szolga viszony, a kizsákmányolás, az önkényeskedés, a hatalmaskodás, az anyagi visszaélés az egy és oszthatatlan emberi szabadság és méltóság sérelmei. Ezek a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetségesek. Ezért a szabadságszerető embernek a bizalom előlegezésével erősítenie kell maga körül a közösségbe és a tisztességes szándékok győzelemre vihetőségébe vetett hitet. Amennyiben bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy azt elegendő bátorsággal és tisztességgel érvényre lehet juttatni. A »politikai tízparancsolat-próbálkozás« nemcsak egyéni politikai önmeghatározás, hanem egyúttal a közhivatalnok-szerep áértelmezése. Olyan magatartáskódex, amely normatív társadalomképen alapul. Azon, amely az egyéni cselekedetek, erőfeszítések és bizalom eredményének látja a közösségi bizalom megalkothatóságát, megalkotását és érvényesülését. Szándék- és köteleességétikai értelmezés, amelyet antropológiai optimizmus határoz meg. Amelybe nem nehéz belelátni a republikánus *citoyen ethosz* normáit, közösségi értékelési és magatartásmintáit. Azokat, amelyeket az 1956/57-es állásfoglalásokban felfedezhetünk.”²²

V. Kísérlet a tízparancsolat morálfilozófiai elemzésére

A következőkben a szövegben feltárható etikai eszmékre térünk ki. A szövegtesten belül érzékelhető az egyeditől az általános felé vezető ív, amely a cselekvő szabad ember belső magányát, feszültségét is érzékelteti, a szöveg utolsó mondataiban pedig az önként véghez vitt tett, mégpedig a közösségért vállalt cselekvés válik konkrét céllá, mint ami egyedülként tud az ember számára morális szabadságot, a kényszerek alóli szabadságot teremteni. Bibó tízparancsolata Bibó személyiségének főbb jellemvonásait tartalmazza. Ismerve életútját és a majd húsz évvel későbbi 56-os forradalomban vállalt szerepét, egyedüli államférfiúi, erőszakmentes kiállását a haza és a polgártársai védelmében a szovjet és a belső agressziókkal szemben, a szabadságszerető ember tízparancsolatának minden egyes tételére ráismerhetünk az ő tetteiben.

Bibót erkölcsi iránytűje vezette felelős és cselekvő államminiszterként 1956. november 4-én is. A *Magyarok!* című nyilatkozatában olvasható bölcs mondatai közismertek, passzív ellenállásra szólítanak fel

a megszálló szovjet hadsereggel szemben. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nem kíván, mert felelőtlenségnek érzi „a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni”.²³

Éles történelmi helyzetben, amikor talán viszonyterőszak is jogos lenne, a tényleges erőszakra mégis a „nem erőszak” és a személyes helytállás és példamutatás a bibói válasz.

Bibó István a szentekhez hasonlítható önmagához, eszméihez, hitéhez való hűsége miatt. Gondolkodása, tettei, de még külső jegyei is szentekhez illő: Márai Sándor, akitől esszénkhez választottunk mottót, a *San Gennaro vére*ben így jellemzi a belső emigrációba vonult bölcseket (idézni érdemes, mert Bibó Istvánra is illik, ahogyan magára a sorok írójára is): „Van egyfajta ember, aki nem örült, de nem is az, akit az emberek maguk közül valónak éreznek. Ezek a költők és a szentek.”²⁴ A szabadságszerető ember tízparancsolata még nem a belső emigrációba vonult Bibó István szellemisége, de mintha megérezte volna a sorsát, hogy ez készülődik, ez a másokat megváltó út vár rá. A későbbi elmozdítása az egyetemről, a forradalom és az azutáni megtorló évek békésen tűrt magánya a „nem örült, de nem is az, akit az emberek maguk közül valónak éreznek”-jellemvonással bíró embert mutatják.

A következőkben a tízparancsolatban felismerhető klasszikus görög bölcseleti erények jegyeit próbáljuk kimutatni, külön a négy fő erényt és az arisztotelészi „az ember poliszalkotó lény”-elvet. Az elemzéshez sajátos módon kezdtünk. A szöveget a négy erény alapján osztályoztuk, és mindegyik parancsolathoz egy-egy alcímet is adtunk, aszerint, hogy milyen etikai tartalmat véltünk benne felismerni. Nagykapitálissal a négy fő erényt szedtük, kisbetűnkkel pedig a sztoikus erényeket. Számunkra olyan a szöveg, mint aki úriemberként közelít egy gázságot látva: először csak felemeli a tekintetét, az első négyenél már látja higgadtan, hogy gond van, viszont még nem mozdítja kezét, hangját, csak észlel, és megfontoltan elemzi a látványt. A negyedikben a leereszkedő minőségtől megfontoltan távol tartja magát. Az ötödik a legerősebb kiállítás a szabadság és az egyenlőség mellett. Az emberi méltóság egyetemes és általános kijelentése a kanti morális parancsot idézi fel. Mindenki szabadságát sérti, ha csak egy polgár szabadsága sérül. A megfontolt helyzet-elemzést követően ekkor jelenik meg a tett. A szabadság – akár vagyoni, akár testi, emberi szabadság – jogtalan tiprása ellen tettel fellép. A félemlítés és kényelmesedés megjelenése képes erősíteni a hatalmaskodók önérdekét, ekkor a közérdek sérülhet, de ilyenkor is fellép, és nem tűri a mások tájékoztatatlanságával visszaélőket. A korrupció előtt nem huny szemet, nem hallgat el, és nem lesz cinkos némaságával. Bátor. Az ötödik, hatodik és hetedik parancsolatban a bátorság és az igazságosság erénye található. Az első, harmadik és negyedik parancsolatban a bölcsesség, a hetedikben a panama el nem tűrése a mértéktartás erényét eleveníti. A hetedik és nyolcadik a mértéktartás erénye. A kilencedik és tizedik pedig Arisztotelész „az ember államalkotó lény”-elvére ismerhetünk.

²² DÉNES Iván Zoltán, *Az értelmiségi szereppel járó kötelezettségek* = BIBÓ István *Munkái*, 11., sorozatszerk. DÉNES Iván Zoltán, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 380–382.

²³ BIBÓ István, *Nyilatkozat (1956. november 4.)*, = Uő., 1956, szerk. SZIGETHY Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003, 57–60.

²⁴ MÁRAI, I. m., 157.

Arisztotelész politikafilozófiája Bibóra nagy hatással volt, erről Csepregi András így ír: „megtalálhatjuk az ókori szerzőket, Arisztotelész és Cicero hatalmas alakját, akik, és különösen Arisztotelész, Bibó legfontosabb mestereinek tekinthetők. Az európai társadalomfejlődés értelmében Bibó szomorúan állapítja meg, hogy a modern szerzők, legyenek keresztények vagy marxisták, már nem rendelkeznek az ókori írók azon képességével, hogy a dolgokat saját okaikra vezessék vissza.”²⁵

Elemzésünk átláthatósága kedvéért a szöveget ismét idézzük.

BÖLCSESSÉG (1, 2, 3, 4)

Szerénység és tisztelet; önazonosság

A szabadságszerető ember

1.. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úrvoltaért, sem vagyonaért, sem hatalmaért, sem befolyásaért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért, senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz.

Szolgálat szinte szerzetesi alázattal, de erős önbecsüléssel

2.. magát munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában urnak tekinti, és szembeszáll mindenkivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is urként, hatalmasként viseli és másokat szolgálknak, alacsonyabbrendűeknek kezel.

Megfontolt szemlélés

3.. a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását, s egyáltalán semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kiforgatni nem engedi.

A szabad lét védelme, nem él vissza előnyével, amely a bölcsességéből ered

4.. öröködi a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége jogvédelemmel és garanciákkal ellátottsága felett.

25 CSEPREGI András, „Boldogok a békét teremtők”. A keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig. Bibó István politikai teológiai megközelítésben, Luther Kiadó, Budapest, 2021, 194.

BÁTORSÁG és IGAZSÁGOSSÁG (5, 6)

Egyetemes szabadság, személyes felelősség: a gazságra tettel kell reagálni. Egyenlőség, szabadság, méltóság
5.. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.

Cselekvésre kész, nem elnéző a magánérdeket a közérdekkel felcserélőkkel

6.. gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben akár foglalkozása vagy bármiféle közösségben éppenugy, mint a magánéletben önkénykedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarat meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

MÉRTÉKTARTÁS (7, 8)

Igazságot feltáró, becsületes, őszinte, nem megalkuvó

7.. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.

Állhatatos, az igazságot védelmezi

8.. minden közügyben meggyőződése szerint vall szint: fenyegetéstől meg nem ijed, hizelgésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.

BIZALOM A KÖZÖSSÉG EREJÉBEN (9, 10)

Adakozó, nagyvonalú, előzékeny, önfeláldozó

9.. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával résztvesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.

Példamutató hitben, bizakodásban, bátorságban, tettben. Bízik a közösségben: az ember közösségi lény

10.. bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni

együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.

Megbocsátás is finoman kiérezhető a gondolatsorból, de nem leereszkedő. Nincs benne tekintélyelv, nincs benne ítélet sem. Nagyon erős keresztény morális fundamentumot mutat, felismerhetők benne a klasszikus görög bölcsélet és a sztoikus etika elemei, amelyek a keresztény erkölcsre közvetítődtek át, így az állhatatosság, kitartás, a négy kardinális erény (bölcsség, igazságosság, mértéktartás, bátorság), a felelősség, a kötelesség erénye. A kanti morálfilozófia alaptézisét is fel lehet ismerni: a szabadság posztulátuma, a feltétel nélküli szabadság eszméjében való hitet Bibó saját sorsával igazolta is: a cselekvésben soha nem eszközként látni a másik embert, hanem célként, egyetemes célként, egyik tette sem az egyéni, hanem csakis az egyetemes emberi boldogságot szolgálja. Kant ezt a kategorikus imperatívuszban így fogalmazza meg: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elvéként érvényesülhessen.”²⁶ Ennek egy másik megfogalmazása így hangzik: „Cselekedj úgy, hogy az ember-mivoltot, a te személyedben és minden egyéb személy esetében is, mindig célként kezeld, soha ne csupán eszközként.”²⁷ Ez pedig egybehangzik Bibó szellemiségével, az 5. parancsolatban a szabadság egyetemes vagy akár egy ember szabadságának a sérelme az összes ember szabadságát sérti. Az elgondolás a kategorikus imperatívusz inverz megfogalmazása: Kant azt állítja, hogy egy jó tettel is közeledünk az egyetemes jó felé, Bibó pedig ezt úgy fogalmazza meg, hogy akár egyetlen gaztett eltérése a szabadsággal szemben az egyetemes jót, az egyetemes szabadságot veszélyezteti.

„5.. [...] az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes le-tartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.”

Bibó István morális céltudatosságát az is igazolja, hogy, Descartes-hoz hasonlóan, erkölcsi alapelvek konkrét sorát fogalmazta meg a szabadságszerető ember tízparancsolatában pályája legelején. Descartes az *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről* című, egyik legismertebb művében éppen arra készül, hogy bírálat alá vegye a teljes tudományt, ezért etikai tételeket fogalmaz meg önmaga számára, amelyeket betartva kívánja elvégezni.²⁸ Bibó István *A szabadságszerető ember tízpa-*

rancsolata szintén belső vívódásoktól mentes, tiszta és általános erkölcsi elveket tartalmaz. Bibó tízparancsolata túlmutat a pusztá politikai dimenzión, valódi egyetemes, morális értékeket fogalmaz meg.

Összegezve saját értelmezésünket, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* felfogható úgy is, mint egy nagy, morális emberi jogi deklaráció,²⁹ amely az egyén és a közösség, az egyén és a közhatalom viszonyáról szól. Műfaját tekintve nagyban hasonlít az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához, amelyet 1948. december 10-én fogadtak el.

Az összevetés nagyon is helyénvaló, mert 1948 óta tart a vita, amely arról szól, hogy vajon erkölcsi vagy jogi dokumentumnak tekinthetjük-e a nyilatkozatot.

Az egyetemes és a nemzeti alkotmánytörténeteknek vannak nagy megállói, nagy megtisztulásai, amikor a fenti kérdés nem kérdés. E nagy „történelmi-kegyelmi” pillanatokban az erkölcs és a jog egymásra talál, az alkotmányos forradalmak rendre az emberi jogok erkölcsi alapú deklarációival vették kezdetüket. Ilyen történelmi pillanatban – az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekmények elleni tiltakozásként – született meg az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata is, amelynek indíttatása (a preambulum bizonyítja ezt leghívebben) egyértelműen moralista és természetjogias. Jogi jellegét azonban nem emiatt lehet kétségbe vonni, hanem nemzetközi jellege és kikényszeríthetősége okán.³⁰

Az írógépen írt eredeti levéltári példány fejlécén kézírással ez szerepel: „1938–40 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás”. Bibó szerénységére utal, és javításai alapján vélelmezhetjük, hogy nem volt elégedett önmagával. Pedig ezt a deklarációt egy prédikatori tehetséggel megáldott, kitűnő kodifikátor készítette. A tízparancsolat nem kifejezetten jogi mű, bár annak is felfogható, de nincs jogi szankciója. A jóhiszemű, a közösség erejében és az emberek többségének tisztességében bízó *européer credója*, imádsága, személyes bibliája ez, amely valamennyiünket belülről vezérel.

A tízparancsolatban rendszeresen visszatér a hatalom, az önkényeskedés és az erőszakoskodás, amihez képest fogalmazódik meg a cselekvő, a szabadságszerető ember pozíciója. A tízparancsolat nekünk szól, bátorságra, tartásra biztat, az alattvalói létből kívánja felrázni a cselekvőképtelen és közömbös embert. Alattvalói lét mellett, civil kurázsni nélkül nincs alkotmányos demokrácia. A hatalmat ez a felelős emberi cselekvés humanizálja, teszi ellenőrizhetővé. A bibói „Bill of Rights-ból” könnyen kiolvashatók, nevesíthetők az alapvető jogok. Mindenekelőtt az anyajogok; az emberi méltóság, az emberi szabadság, a diszkrimináció tilalma, az egyesülési és gyülekezési jog, a véleménynyilvánítás szabadsága, a lelkiismereti és vallásszabadság. Az alkotmányos demokrácia legfontosabb összetevői.

26 Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája* = Uő., *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, ford. BERÉNYI GÁBOR, Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 138.

27 Immanuel KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* = *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, 13–104.

28 René DESCARTES, *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről* = Uő., *Válogatott filozófiai művek*, ford. SZEMERE SAMU, szerk. SZIGETI JÓZSEF – MÁTRAJ LÁSZLÓ – MOLNÁR ERIK, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. Bibó István

és Descartes etikájának összehasonlítását részletesebben lásd jelen kötetünk *Koszorú Szent, Lánglélek és Mártír babérjaiból* című tanulmányában.

29 KUKORELLI István, *Bibó István láthatatlan alkotmánya*, Politikatudományi Szemle 2019/1., 7–13. (A tanulmány jelen kötetünkben is olvasható.)

30 KUKORELLI István, *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának jelentősége és mai üzenete*, Acta Humana 1999/34., 4–10.

The Freedom-Loving Man
Written by István Bibó between 1938–1940

1.. demands for themselves and grants to others the respect due to every human being, but does not demand special respect for any title for themselves, nor does he give special respect to others for their rank, wealth, power, influence, or attire, only for their honor or merit; does not humble themselves before anyone, and does not use servile forms of address and greeting.

2.. considers themselves a servant in their work, but a lord in their free time and at home, and opposes anyone who behaves like a lord or a tyrant even during their service and work, and treats others as servants or inferiors.

3..does not tolerate the devaluation of their or others' work, human exploitation, the abuse of financial or power positions, or any form of exploitation at all. He does not allow himself or others to be deprived by any means—whether by force, intimidation, persuasion, or deceit—of their rightful due, clear rights, or deserved claims.

4.. watches over the freedom and security of their own and every person's existence, ensuring that it is free from unauthorized or arbitrary interference, and is provided with legal protection and guarantees.

5.. constantly keeps in mind that human freedom and human dignity are one and indivisible, and that any injury inflicted on a person based on their social status, origin, gender, or age endangers the freedom and dignity of everyone else, therefore, he immediately acts collectively against every restriction of human freedom, arbitrary arrest, detention, individual or official abuse of power, and all forms of humiliation of human dignity. If immediate collective action is not possible, he acts alone.

6.. does not tolerate arbitrariness, authoritarianism, unauthorized pursuit of private interests, abuse, deception of the public, falsification of public will, or any form of threat and terrorisation in meetings, associations, work communities, or any other type of community, just as in private life, immediately speaking out against all such actions, and unites with other honest people; exposes and forces into retreat those who try to assert themselves violently, regardless of whom or what they invoke, being fully aware that the success of such actions is only possible due to the complacency and timidity of honest people.

7.. will not conceal or help to cover up any kind of financial misconduct or corruption, no matter how powerful the person they have to expose.

8.. in all public matters, speaks out according to their convictions: is not frightened by threats, not swayed by flattery, and will not sell their vote or signature for any money or advantage.

9.. in all recognized matters of public interest, takes the initiative, participates with their talents and donations in all public-spirited associations or movements, and strives to help them succeed, being fully aware that the neglect of public affairs or their falling into the hands of unworthy individuals happens solely due to the lack of initiative and civic courage of honest people.

10.. trusts in the power of the community, in the integrity of the majority of people, and believes that with enough courage and effort, this can be realized, therefore, by their own example, by collective and effective action against all negative bias, and by granting trust to all good faith, he strengthens the belief in his surroundings in the community and in the potential for the victory of honest intentions.

A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának angol nyelvű fordítása. (Fordította: R. T.)

A szeretet cselekszik, a szabadság szeretete még inkább cselekvésre késztet. A tízparancsolat „mozgósító” igéi (például *megköveteli, nem tűr el, örködik, el nem hallgat, kezdeményezőleg lép fel* stb.) felráznak és elgondolkodtatnak bennünket, hogyan érdemes élni: zsarnokságban vagy demokráciában? Emberek vagy törvények uralma alatt? Tudnunk kell a választ, és tudható is a válasz, ha alattvalói helyett citoyen habitussal létezünk.

Bibó harmadik személyben ír. Minden szó a helyén, egyik sem felesleges. Általános minta, zsinórmérték, tükör. A kor társadalmából indul ki, amely valóban távol állt ettől a cselekvő maximától (1938–1940!). És a leggyönyörűbb benne, hogy „a történelem utolsó úriembere” – erkölcsi példát mutatva – életével, saját sorsával hitelesítette. Mintát kínál, hogyan hozzunk jó döntéseket. Tükröt állít elénk, amelybe mindennap belenézhetünk, kényszerek nélkül. Tudja, nem könnyű így élni, de élni csak így érdemes. A kiművelt, az anyagi biztonságban élő és a közért cselekvő polgár deklarációja is ez, jogi, erkölcsi és kulturális káté. Prédikatori, professzori intelem.

Egy igazi európeér, hazafi és demokrata egyetemes érvényű hitvallása született meg, nemcsak a két pogány közötti történelmi korban, 1938–40 között, hanem mai és jövőbeni olvasatában is.

Ha jól megfigyeljük az eredeti példányt, látható, hogy „A szabadságszerető ember” után sorjázó tíz parancsolat két kicsi pont után kisbetűvel kezdődik. Bár a mondatok végére az eredeti szövegben Bibó pontot tesz, a bibói testamentum *alanya* mégis egy, a *szabadságszerető ember!* Csak ezt Bibó tízszer nem ismételte meg, kipontozta a helyét, felerősítve ezzel az alany szerepét, érzésünk szerint tudatosan. Zseniális szerkesztési mód. Úgy gondoljuk, hogy a bibói káté egy összefüggő mondat a *szabadságról!* Olvasásakor is minden pontnál hozzátesszük az egész mű alanyát, a szabadságszerető embert. Párhuzamként említhetjük Illyés Gyula 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, amelynek megszületéséről Bibó így vallott: „A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy Válasz-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*-t. Tudniillik Illyés Gyulát ’56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkkel ’50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságának a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ’50-ben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.”³¹ Egy mondat a szabadságról, egy mondat a zsarnokságról.

³¹ HUSZÁR, Bibó István, 119.

Nem tudhatjuk, hogy Illyés ismerte-e a tízparancsolatot. Ám az valószínűsíthető, hogy a Bibóval folytatott tihanyi beszélgetés nagy hatással volt rá, ez kiderül a visszaemlékezésből is. Illyés verse lényegében a szabadságszerető ember tízparancsolatának „tárgyát” határozza meg. A zsarnokság elleni fellépésre buzdít Bibó szinte minden igéje. A két dokumentumot együtt olvasva érthetjük meg igazán a tízparancsolat történelmi jelentőségét. Minden zsarnokság ellen szól, mindenkor.

A tízparancsolat mércéje magas, de a szabadság szent. És megrontja a lelket, ha a körülöttünk lévő világ távolra kerül ettől a mércétől. A magyar történelemnek – jól tudjuk – sokszor kellett passzív rezisztenciába vonulnia, mert szabadságharcainkat rendre leverték. A hatalom humanizálása csak úgy történhet meg, hogy a szabadságszerető embereknek ellenőrizniük kell minden hatalmat, minden modern kori „-kráciát”. Az utóbbira Bibó akadémiai székfoglalójában látnokként figyelmeztetett, leporolva a hatalommegosztás örök elvét (például a bürokráciát, a mediokráciát, a bankokráciát stb.). Minden emberi lény szabadon születik, így kezdődik a korábban idézett 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. A szabadságszerető embernek nem lehet az a sorsa, hogy szabadon születik, és szolgaként hal meg. Hiszünk benne, hogy ha elolvassa az örökkévalósági klauzulaként is értelmezhető bibói testamentumot, és aszerint cselekszik, nem ez a sors várja,.

VI. Zárógondolat

Bibó István egy mondata a szabadságról ideálkép, egy felvilágosult embertípus képe, aki közéleti-politikai elveket vall, és azok szerint cselekszik. Bibó István remélte, hogy bármilyen ideológiát is vall a szabad polgár helyzetét morálisan helyesen értékelő, azonos célhoz érkezhetsz: „az igazság az, hogy akinek épen működik a realitásérzéke, az akármiféle ideológiai építményből kiindulva ugyanoda kell eljusson”.³² Bibó István éppen ezért nem kisajátítható egyetlen politikai szín által sem, Bibó István nem besorolható, Bibó mindenkié.

(Első közlés: *Homo Politicus. Ünnepi tanulmányok a 80 éves Bihari Mihály tiszteletére*, szerk. PESTI Sándor – SZOBOSZLAI-KISS Katalin, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023, 85–110.)

KUKORELLI ISTVÁN ÉS SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

32 Idézi CSEPREGI, I. m., 194.

PORCELÁNRA FESTETT TÍZPARANC SOLAT

Bibó 40 Emlékérem

2023. szeptember 29–30-án a Bibó István Szakkollégium 40. évfordulóját ünnepeltük szép számmal, tudományos és baráti programok keretében a Ménesi úton. Amikor a kötet „vezércikkének” is nevezhető tanulmányunk elkészült a bibói tízparancsolat értelmezéséről, felmerült bennünk a gondolat, hogy azt ne csak papír, hanem Emléktábla is örökítse meg. Simon Attila barátunk lelkes híve lett az ötletnek. Tervek készültek, kiválasztottuk a legszebbet, és augusztus végére – mindössze 10 példányban – kész is lett a herendi porcelánra festett tízparancsolat. Születésnap ajándékként az első példányt a szakkollégium közösségének ajándékoztuk.

A megemlékezés közben és végén a Magyar Örökség díjas jelképművész, Pécsi L. Dániel által tervezett Bibó-emlékérmet és -emléklapot adtak át a kollégium vezetői a konferencia résztvevőinek (az első program végén Szoboszlai-Kiss Katalinnak, Csepregi Andrásnak és Gyarmati Györgynek), az alapító atyáknak, a kollégium volt igazgatóinak, támogatóinak és kiemelkedő alumnusainak. Az alábbiakban közöljük Kukorelli István, Simon Attila, Stumpf István, Pécsi L. Dániel és a kollégium vezetőinek rövid köszöntőbeszédeit, Szoboszlai-Kiss Katalin, Csepregi András, Gyarmati György kerekasztal-beszélgetését, valamint az emléktárgyakat és a képeket is.

Kukorelli István köszöntője

Tisztelettel és szeretettel köszöntöm a szakkollégium közösségét, minden jelen lévő generációját. Kedves Barátaim! Gyorsan elszűnik ez a negyven év, jó volt részt venni nemcsak a hétköznapiakban, hanem valamennyi kerek évfordulón is. Ez már tradíció a jelképekkel együtt a Bibóban, amely – mint a műhelyekben – számadásra és tervezésre kötelez. Legyenek álmaink, legyen jövőképe valamennyiünknek. Bibótól ezt tanultuk. Az ünnepet születésnapján ajándékkal illik köszönteni! Az ajándék – előre elárulom – A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának egy különleges változata. A bibói káté nem ismeretlen e közösségben, papíralapú bekeretezett képei ott találhatók 1989 óta a kollégium falán, szobáiban. Az elsőket még együtt szegeltük fel.

Első olvasata óta meggyőződése az, hogy a tízparancsolat a nemzet történelmének nagyon fontos dokumentuma az intelmekkel, bullákkal, 12 pontokkal egyetemben. Ez a meggyőződés csak erősödött bennem,

Kukorelli István, a szakkollégium alapító tanára ünnepi beszédet mond a Bibó István Szakkollégium alapításának 40. évfordulóján a szakkollégium udvarán. Mellette Simon Attila, a Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt. vezérigazgatója, a háttérben Szirányi Péter választmányi elnök látható. (Fotó: Kuglics Sarolta)

s ebben az évben – Szoboszlai-Kiss Katalin a délelőtti vitában már szólt róla – egy tanulmányban kíséreltet tettünk a megfejtésére, értelmezésére. E közös írás néhány különlenyomatát sok szeretettel most a szakkollégium könyvtárának ajándékozzuk, talán mankóul szolgál az olvasásban.

A nemzet gazdaság- és kultúrtörténetének egy másik fontos intézménye a Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt., amely hamarosan a 200. születésnapját ünneplheti. Simon Attila vezérigazgató úrral, kiváló barátommal, egyetemünk alumnusával és szerzőtársammal együtt arra gondoltunk, hogy ne csak papír alapon legyen meg a veretes dokumentum, hanem készüljön el herendi porcelánból is. A papír megsárgulhat, a porcelán nem. És minden porcelánra vigyáznia kell a tulajdonosnak, mert törékeny (akik a magyar Forma-1-et látták, tudják). Kérjük, hogy vigyázzanak, vigyázzatok a porcelánba írt tízparancsolatra, átvitt értelemben a bibói örökségre. Mindig és mindenkor.

És most kérem Simon Attilát, hogy adjuk át születésnapi ajándékunkat, a porcelánképen megörökített tízparancsolatot! Titokban elárulom kedves barátomról, hogy dolgozósobájában régóta ott található a bekeretezett bibói tízparancsolat. Egyúttal megkérem, hogy mutassa be a nem papír- és nem kő-, hanem „porcelántáblát”, hogyan készült, mit ábrázol.

Isten éltesse a 40 éves ünnepezt!

Simon Attila köszöntője

Tisztelt Ünneplő Közösség!

Mondják: amilyen alázattal és tisztelettel közeledünk a múltunkhoz, ugyanolyan megbecsüléssel fog a jövőkor is megítélni bennünket, a jelen kort. Ebből is kiindulva örömmel adjuk át a Bibó István Szakkollégium alapításának mai kerek évfordulóján Bibó István politikai tízparancsolatának herendi porcelánra írt különleges művészeti példányát.

A magyar történelemnek vannak nagy magyarjai, és vannak nagy Istvánjai. Ilyen az államalapító Szent István király vagy éppen a „legnagyobb magyar”: gróf Széchenyi István, de ide sorolható Bibó István is, aki

a magyar történelem egyik nehéz időszakában a jövőgenerációk számára életben tartotta a demokratikus hatalomgyakorlás eszméit.

Vannak nagy magyarok, akiken nem fog az idő. Bár lelkük – testüket elhagyva – elköltözik, mégis örökre itt maradnak közöttünk, örökké élnek, és örökké hétköznapijaink részesei maradnak.

Bibó István tízparancsolata szerint a szabadságszerető ember egy olyan tudatosan gondolkodó polgár, aki – megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel,

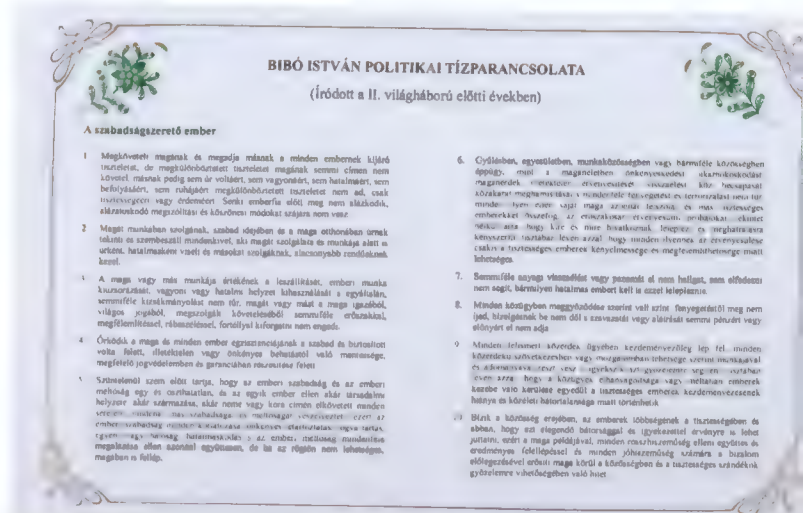
- magát munkában szolgának tekinti,
- semmiféle kizsákmányolást nem tűr,
- öröklik minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett,
- szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan,
- a közakarat meghamisítását és mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr,
- semmiféle anyagi visszaélést el nem hallgat,
- fenyegetéstől meg nem ijed, hízelgésnek be nem dől,
- minden közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, együttal

– bízik a közösség erejében és az emberek többségének a tisztességében.

Mindenkinek más jut eszébe Bibó Istvánról. De mindenkinek eszébe jut róla valami, mert jeleket hagyott hátra önmagából másnak, a jövőnek, a magyaroknak. Bibó István magot ültetett a modern kori jogásztársadalomban, és történelmi viharokat átél, erős fát hagyott hátra. Minden nemzetnek szüksége van gyökerekre, amelyekkel megkapaszkodik, és amelyekkel történelmi múltjából táplálkozni tud a jövő érdekében. Ő jogász iránymutatást ha-

A Bibó István Szakkollégium alapításának 40. évfordulóján Simon Attila, a Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt. vezérigazgatója átadja a porcelán emléktáblát a szakkollégium vezetőinek, Szirányi Péternek és Matyasovszky-Németh Márton igazgatónak. (Fotó: Kuglics Sarolta)

Bibó István tízparancsolata, kézzel festett herendi porcelán emléktábla. (Fotó: Tanai Csaba)

gyott hátra, ajándékba kaptuk tőle, de építeni – akár majd évtizedekkel később is – nekünk, a jelen embe-
rének kell rá.

Örömmel nyújtjuk át a mai alkalommal Bibó István politikai tízparancsolatának nemes herendi por-
celánra írt műpéldányát a szakkollégium közössége számára, hirdesse ez Bibó István gondviselés felé történő
megcsillanását mindazért, amit a magyar alkotmányfejlődésért tett.

Köszönöm a megtisztelő figyelmüket!

Stumpf István alapító igazgató köszöntője

Szeretettel köszöntök én is mindenkit, akik a Bibó István Szakkollégium négy évtizedes fennállásában szerepet vállal-
tak és azt a generációt is, amelyiknek legfontosabb küldetése, hogy őrizze a lángot, és továbbvigye a bibói örökséget.

Kezdetektől fogva azt képviseltem, hogy a szakkollégium egy lehetőség az újabb és újabb generációk
számára, hogy megteremtsék azt a közösséget, amely kiáll a szabadságszerető ember tízparancsolatának
az értékei mellett. Úgy hiszem, hogy egy nemzet akkor lehet sikeres, hogyha közösségeiben erős. Az alapí-
tó generáció égett a tenni akarástól és a tudásvágytól, a szakkollégiumot olyan lélettérnek tekintette, ahol az
egyéni autonómia és a közösségi cselekvés szimbiózist alkot. Az érzelmi és érték kötődések sokkal fontosabbak
voltak, mint a normáknak való megfelelés. Bibó István nonkonformista embertípusának számos karaktere

megjelent az alapító generáció soraiban. Tudtuk és
vallottuk, hogy a tudástőke az a tőketípus, amelyet
senki el nem vehet tőlünk, és ennek gyarapításához
a szakkollégiumi légkör páratlan lehetőséget biztosít.
A „körök korának” időszakában a szakkollégiumok
mintát teremtettek a felnövekvő egyetemi ifjúság
számára a felelős és kritikus értelmiségi magatartás
elsajátításához.

Büszke vagyok arra, hogy „áll még az ősz Peterdi
háza”, a szakkollégium továbbra is lehetőséget teremt
az újabb szakkollégiumi generációk számára. Arra
biztatlak benneteket, mai szakkollégistákat, hogy véd-
jétek a szabadság kis szigeteit, ne feledkezzetek meg
arról, tartozásotok van a nagyobb közösség, a nemzet
felé, megőrizve identitásunkat és magyarságunkat.

Nagy Lászlóval szólva azt üzenem a jövő szak-
kollégista generációinak, hogy csókoltatom őket, ha
még lesz emberi arcuk!

Stumpf István alapító igazgató a szakkollégium 40. évfordulóján.
Fotó: Kuglics Sarolta)

Pécsi L. Dániel ünnepi köszöntője

Tisztelt Igazgató Urak! Tisztelt jelen lévő egykori Alapítók!
Tisztelt Ünneplő Bibós Közösség!

A Bibó István Szakkollégium közösségével Dr. Kukorelli Ist-
ván barátomnak köszönhetően kerültem kapcsolatba, akivel
2004-ben, Esztergomban ismerkedtem meg. A Bibó 100 Em-
lékév keretében a névadó iránti tiszteletem kifejezéséeként egy
kültéri emléktáblát terveztem és adományoztam a szakkol-
légiumnak, amelyet az épület bejáratának bal oldalán, a fa-
lon helyeztünk el. Az emléktáblán látható 38 centiméter át-
mérőjű és Bibó Istvánt ábrázoló bronz domborművet a Csík-
szeredában alkotó Sárpátki Zoltán szobrászművész barátom
készítette. Felavatására 2011. szeptember 11-én került sor.

A Bibó István Szakkollégium megalapítása 40. évfor-
dulójának megemlékezésével kapcsolatos első megbeszélésre
2022. június 30-án, Dr. Kukorelli István 70. születésnap-
jának megünneplése végén került sor, amikor barátaim és
a kollégium vezetése szóban felkért, hogy készítsem el a Bibó
István-emlékplakett tervezetét. Jóváhagyásuk után Harsányi
Sándor vésnök-mesterrel elkészítettük az öntőmintát, majd
egy szentendrei öntőműhelyben kiviteleztek a 100 darab két-
oldalas bronz emléklapok.

A Bibó István Szakkollégium megalapítása 40. évfor-
dulójának tiszteletére a Trianoni Szemle szakfolyóirat 2023.
évi 1–2. számú különszáma 255–260. oldalán Negyvenéves
a Bibó István Szakkollégium címmel megjelent egy interjú
Dr. Stumpf István alapító igazgatóval, amelyből néhány pél-
dánnyal szeretném megajándékozni az alapítókat és a szak-
kollégium jelenlegi vezetőségét.

Megtisztelő számomra, hogy a mai napon, 2023. szept-
ember 29-én átadhatom díszdobozban a bronz emlék-
plaketteket, díszmappában az emléklapokat és a Trianoni
Szemle szakfolyóiratokat.

További sikeres esztendőket kívánok a Bibó István Szak-
kollégium vezetőségének és hallgatóinak!

Pécsi L. Dániel a szakkollégium 40. évfordulójának ünnepsé-
gén. (Fotó: Kuglics Sarolta)

Csepregi András, Szoboszlai-Kiss Katalin, Gyarmati György
a Bibó 40 Emlékérem és Emléklap átvételét követően. (Fotó:
Kuglics Sarolta)

Bibó István portréja a Pécsi L. Dániel tervezte bronz emlékérem előlapján, a jól ismert évszámokkal. Az érem hátlapján a Bibó István Szakkollégium jelképe és a 40. évfordulóra utaló szám – az érem a szakkollégium 1983. évi alapításának emlékére készült. (Fotó: Tanai Csaba)

Kerekasztal-beszélgetés Bibó István életéről Csepregi András, Gyarmati György és Szoboszlai-Kiss Katalin részvételével, Dolhai Vince szakkollégista vezetésével.

Dolhai Vince kérdései

1. Önöknek mi volt a „Bibó-élmény”? Az az élmény, amely után szinte megvilágosodásszerűen kezdtek foglalkozni a Bibó művekkel. Milyen témák, írások ragadták meg önöket?
2. Bibó családi hátterének, neveltetésének ismerete mennyire befolyásolja/irányítja az életmű értelmezését?
3. Bibó írásai leginkább absztrakt, elméleti szinten mozognak, azonban maga Bibó aktívan rész vett a politikában és más szakmai munkában is. Ez az ethoszjelenség mennyire van jelen a Bibóról való gondolkodásban?
4. Hogyan releváns nekünk Bibó István vagy írásai 2023-ban?

Szoboszlai-Kiss Katalin

1. Bibó-élményem

Nem vagyok klasszikus értelemben vett nagy Bibó-kutató, de néhány éve nagyon erős Bibó-impulzus ért, és az olyan hatást gyakorolt, hogy azóta nincs nap, hogy ne foglalkoznék Bibó Istvánnal.

Ifjú Bibó-kutató sem vagyok, inkább csak új kutató. Mivel egy egészen más tudományterületen dolgozom, ókortudománnyal és filozófiatörténettel foglalkozom, ezért Bibót elsősorban ezen a szűrőn keresztül fedeztem fel. A hasonlataim grandiózusak, de én Bibót valóban a legnagyobb görög bölcsekhez tudom hitelesen viszonyítani. Bibó István nem csupán ezért váltotta ki bennem az ismerem őt, jól ismerem érzést, hanem mert az elnyomás, amelyben élt, és amely büntette őt, számomra is primer és direkt tapasztalat. Temesváron nőttem fel, 16 éves voltam a forradalom idején. Ott forradalom volt, Temesváron az volt. Szerencsére nem követte megtorlás. Szerencsére én soha nem voltam börtönben, de az elnyomás, amelyet magyar kisebbségiként ott megéltem, egész életemre rányomta a bélyegét. Bibó-követő voltam tehát mindig, de nem tudatosan, hanem ösztönből, ha lehet ilyen prózaian fogalmazni.

Az elmúlt években Bibó István, a filozófus és az ő élete, elmondhatom, napi szinten része az életemnek.

2. Bibó – a rejtőzködő filozófus. Hérakleitosz és Szókratész

A filozófus rejtekezni szeret. Cicero mondja ezt Hérakleitoszról. A görögség esetében ő az a bölc, aki a saját kortársait leleplezi balgaságukban, mert nem észszerűen, hanem a vagyonuk, a hatalmuk vágyai szerint irányították városállamukat. Bibó éppen ilyen. A válságos kor, amelyben él, elsősorban a vezetők, a pártállami vezetők hibájából volt elviselhetetlen. Bibó az észszerűség oldalán nem a jobb- vagy a baloldalon, hanem a ráció oldalán állt. A személyisége, a bölcsessége, szelídsége, a soha semmit fel nem hánytorgatás a szentek magasságába emeli. Rejtőzködve tanít, de mégis nyíltan. A kiállása, tántoríthatatlansága pedig kivételes, Szókratész, Giordano Bruno környezetében látom őt.

Bibót megismerni nagy megtiszteltetés. Én őt csak írásain, bizonyágtételén keresztül ismerhettem meg. Mivel antik filozófiával foglalkozom már jó ideje, ezért kissé illő meg is indokolnom, hogy egy 20. századi filozófust miért kezdtem el ennyire intenzíven kutatni. Elmondhatom, hogy nincs nap, hogy ne foglalkoznék Bibóval valamilyen módon. Bibó bölcselő személyisége az antikvitás hagyományával átítatott, Bibó Ferrero tanítványaként az összegző, szintetizáló módszert megtanulta, Ferrero a történelmi összefüggéseket a gyakorlati életben feltételezett részletek mentén leplezi le. Olykor úgy tűnik, szabad asszociáció alapján dolgozik, pedig hatalmas ismerethalmaz alapján szintetizál. Bibó ezt a módszert a saját korára alkalmazza. Szintetizál, javító célzattal. Mi lehet más egy valódi államférfi, filozófus célja? Felismeréseit nem tagadja meg, kiáll, ha kell, az élete kockáztatásával. Az 1956-os vállalása, annak következményei Bibó tisztaságát igazolják. Bibó szövegei kontemplációs szövegek. Bibó ugyanakkor esztétikai élményt is ad.

3. Az üldözött

Bibó azon kevesek közé tartozik, akiket mindkét szélsőséges politikai rezsim üldözött. Be is börtönözte. Az életével kapcsolatosan mostanában az is foglalkoztat, hogy 50-ben, nagyon korán vajon miért nyugdíjazták egyetemi katedrájáról. Holott érdemei vannak: Márciusi Front – ha nem is tagja, de szimpatizánsa volt, zsidó üldözötteket mentett meg a gázkamrától, hivatali igazolásokat kiadva.

Kegyvesztett lett, és az 1956-os fellépése miatt a Kádár-rezsim tönkretette életét. A börtönből kiszabadulva is fogoly volt.

Ha már itt szűk körben vagyunk, az üldözött évek egy aspektusát is felkutatjuk, amelyet eddig nem igazán láttunk. A Bibó házaspár évtizedeken át baráti viszonyt folytatott a Borsos házaspárral. A levelezésük töredékesen fennmaradt, és idén nyáron a kézzel írt levelezőlapokat olvastuk és gépeltük be Kukorelli István tanár úrral. Bibó és Boriska személyisége a leveleken átüt, minden gondolatukból az őszinteség sugárzik, az a tisztaság, amely Bibót egész életében jellemezte. A levelezés tükrözi Bibóék háláját a feljük fordulásért, a bizalomért, a szeretetért, amelyet Borsoséktól kapnak.

Bibó István a barát, a családfő szerepkörben lép elénk.

4. Bibó, a mindenre felkészülő bölcs

Bibó és Homérosz – ez most nem összehasonlítás, hanem direkt kapcsolat. Bibó a görögség alapos ismerője volt, de nem olvasmányélményként nyúlt a görög irodalomhoz. Bibó Homérosztól nyugalmat kapott. Ezt a nyugalmat jól ismerte, hiszen élete legfeszültebb időszakában is Homérosszal készült a „bármilyen lehetséges”-állapotba. Az 1956-os forradalom idején, novemberben, a Parlamentbe indulva Homéroszt választotta könyvespolcáról. Maga említi az interjúkötetben, hogy Homéroszt olvasott. Amikor először találkoztam ezzel, szó szerint megdöbbenem, és csodálattal tekintettem fel a sárga lapokból. Bibó rajongott Homéroszért, sőt lelki töltődő szövegei közül kitüntetettnek tekinthette azt. Antikvitással foglalkozó tudósként ez az információ felért egy bibói rám köszöntéssel. Homérosz. Később Bibó fiától megtudtam, hogy ez a kötet ma is a polcon van, és nem fordítás, hanem az eredeti ógörög Odüsszeia. A férfi, aki utazik, aki ismereteket gyűjt, s majd hazatér Ithakába, amely idegenek támadásától mentes, de polgárháborútól nem: míg ő távol van, otthon belviszály dúl. A feleség az, aki türelemmel viszi országa ügyeit, és várja haza a hivatalból távol lévő urát. Bibó az Odüsszeiát a börtönben is olvasta. Homérosztól nyugalmat kapott. Mert érdemes mindig visszatérni az eredendő okokhoz, maga Bibó mondja valahol, hogy az eredendő okokra érdemes visszamenni, akkor megértjük a történések mértékét. Az ősi szövegek szerintem is ilyen eredendő okok irányába terelő gondolatokra serkentenek bennünket.

Csepregi András

1. Bibó-élmény

1985 nyarán találkoztam először Bibó István írásaival, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem által 1981 és 1984 között kiadott négykötetes Összegyűjtött munkáiban, a piros-fekete kötetekben. Az európai társadalomfejlődés értelme című kései összegző esszéjével kezdtem, és nagyon megfogott, ahogyan Bibó a keresztény erőszakmentesség és a nyugati demokrácia kapcsolatáról beszél. A negyedik egyetemi évemre készülő evangélikus lelkészjelölt voltam, túl a sorkatonaságon, ahol gondolkodtam a lelkiismereti szolgálatmegtagadáson, hallottam Gandhiról, Martin Luther Kingről, foglalkoztatott az aktív erőszakmentes ellenállás (a polgári engedetlenség fogalmát akkor még nem ismertem). Ehhez kaptam Bibótól egy nagy narratívát, amelyben

Krisztustól kezdve egészen az 1960-as évekig megmutatja, hogy hogyan alakulhatott ki egy olyan társadalom, amelyben egyre kevesebb szerepet kap az erőszak, és egyre többet a kölcsönösség és az együttműködés. Bibó szemlélete üdítően ellentétezt sok korabeli teológiai állítást, amelyek szerint Nagy Konstantin után a kereszténység elvesztette a hitelét, hiszen Bibó megmutatta, hogy milyen kreatív társadalomszervező tényező lehetett a Római Birodalom bukása után megmaradt klerikus értelmiség Nyugaton. És, persze, szembement az akkori pártállam ideológusaival is, akik szerint a mi fejlett szocializmusunk már meghaladta a nyugati többpárti demokráciákat. Bibó gondolatai máig foglalkoztatnak, és akárhányszor olvasom ezt az esszéjét, mindig találok benne újat és aktuálisat.

2. Az életmű

Az alföldi, református, joggal és bölcsészettel foglalkozó apai felmenők és a katolikus polgári családból származó anya, aki Tolsztojt olvassa, majd fiát a szegedi piarista gimnáziumba járattja, olyan családi hátteret sejtetnek, amely magyarázhatja Bibónak a hazája iránti mély elkötelezettségét és a széles körű kitekintését. A legfrappánsabban talán a Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... című játékos írásában, apósával, Ravasz Lászlóval való képzelt beszélgetésében találkozhatunk ezzel. Ezt a szöveget csak az írhatta meg, aki nagyon otthon van a hatvanas évek végi Magyarországon, ugyanakkor el tud képzelni egy, az egész Európában jelen levő és annak mértékét adó egységes keresztény egyházat.

3. Bibó-ethosz

Már több mint húsz éve, hogy A tettbeszéd című tanulmányában Nagy Endre megírta, hogyan lett a 24 éves, külföldet is járt jogtudósból aktív közéleti ember. Bibó közéleti szerepvállalásai a mai Bibó-értelmezés számára is elkerülhetetlenné teszik, hogy keressük Bibó gondolataiban azokat a mondatokat, amelyek ma is cselekvésre tudnak ösztönözni, és változáshoz tudnak vezetni. Nem nehéz ilyeneket találni. A szabadságszerető ember tízparancsolata szinte minden pontja ma is kihívás, a zsidóüldözésről szóló 1948-as tanulmánya pedig arra figyelmeztet minket, hogy milyen messze vagyunk ma is attól, hogy közösségi-társadalmi kapcsolataink emberségesek legyenek. De még talán a legelméletibb korai munkája, a Kényszer, jog, szabadság című jogelméleti disszertáció is egyszerűen lefordítható a közélet nyelvére: ha az erkölcsileg értékes pozitív szabadság mindig csak a negatív szabadságból alakulhat ki, akkor nem lehet szabadságról beszélni ott, ahol nem lehet nemet mondani. Ezt már az iskolában is kellene tanítani, a tizenéveseknek.

4. Bibó a mának

Ahány Bibó-értelmező, annyiféle relevancia. Számomra a Krisztus-követő a releváns, aki magát szabadgondolkodó kereszténynek nevezte, és míg pontosan ismerte a történeti kereszténység sokféle bűnét és hiányosságát, el tudott képzelni egy olyan egyházat, amely ma is képes képviselni Krisztus szándékát, amely minket is, kortársainkat is, közösségeinket is a félelemnek ellentmondó, szeretetre és igazságra képes életre bátorít.

Gyarmati György

1. A „Bibó-élményről”

Debreceni Egyetem (KLTE), 1975. A szemináriumi olvasmányok egyike Bibó István A magyar demokrácia válsága című írása a korabeli Valóságban. Majd utána – tanári biztatásra – Bibó írásai a Válasz 1946–48 közötti számaiban. Az MTA Történettudományi Intézetébe, Budapestre kerülök kutatónak 1976-ban. Tanári ajánlólevél nyomán felkereshetem Bibó Istvánt. Fogad. 1977–78 folyamán rendszeresen járhatok hozzá, Orsó utcai otthonába. Tutorál az 1945–1948 közötti magyar közigazgatási reformtervek tárgykörében, melynek résztvevője, formálójá volt, s megkapom tőle e tárgykörből fennmaradt vaskos iratgyűjteményét. A konzultációkon megismerttet a világháború utáni évek hazai történéseivel, az ő elbeszélésében. 1979-ben már nem jártam hozzá, áprilisban meghalt felesége, Ravasz Boriska, májusban ő maga is követte élete párját. Egy évvel halála után, 1980 tavaszán megvédehettem úgynevezett kisdoktori dolgozatomat a KLTE-n. A személyes ismeretség „érintettsége” egész további pályámon hatott rám: a róla szóló írásokban éppúgy, mint – tőle vett metaforával – a „dúvad állam” históriájáról közzétett munkáimban.

2. Bibó családi bázisa

Emlékezésről lévén szó, nem rendelek hozzá annotált bibliográfiát, csak szemezgetni fogok címszavakkal: Bibó István élete és munkássága „könyvtárnyi” terjedelemben feltárt. Munkáinak van „válogatott” kiadása, „összegyűjtött” sorozata. A Dénes Iván Zoltán vezette Bibó Műhely munkatársai évtizedek óta sorra jelentették meg írásainak – értő tanulmányokkal gazdagított – kritikai kiadását is. Van tőle magától származó életút-elbeszélés – s annak audiovizuális változatai. Több kötetben olvasható, hogy hozzá közel álló barátai, ismerősei milyen időkörben, pályaszakaszban tudják sorstársi adalékokkal gazdagítani evilági közöttünk léte hullámvasútját, ismerhető „szabadlábon fogságban” állandósult titkosszolgálati megfigyeltsége, s ugyancsak több munka emelte őt az ezeréves magyar történelem kimagasló, számon tartandó személyiségeinek Parnasz-szusára. Mindezzel együtt a bibói életművet spirálisan, koncentrikus körök mentén, önmagára is reflektáltan lehet és érdemes tanulmányozni, mivel ugyanazon tárgykörök, témacsoportok vagy éppen társadalmi-politikai folyamatok eltérő terjedelemben, kifejtésekben köszönnek vissza munkássága során. Csak példaként utalok itt a „harmadik útról” vallott felfogásának az idő előrehaladtával történt metamorfózisára.

3. Bibó-ethoszunkról

Bibó István munkáinak legtöbbje a saját korára reflektáló társadalmi-politikai status praesens, a jelen állapotok diagnosztizálása. Történeti kontextusú eszmefuttatásai is a kíváncsú személyes szabadság és az érdekszolidaritáson nyugvó közösségi demokrácia megteremtésének – és gyakori elvonásának – folyamatábrája mentén araszolnak, melyek végsőleg a hatalom humanizálását céltételezik. S ha eközben korrajzai – a legkülönbözőbb tematikai, illetve tér-idő megközelítésben – kórdiagnózisokként íródnak is le, azt célozzák, hogy szembesítsen bennünket az említett szabadság és demokrácia fogyatékoságaival, tőle kölcsönözve: „látszatszerűségével”, illetve hogy azok kíváncsú nembeli teljességének a kimunkálására ösztönözzenek. E vízió re-

alizálhatósága tekintetében Bibó István másoknál nyomatékosabban hangsúlyozza az egyéni és a közösségi erkölcs, morál cselekvésszövéseinek szükségességét. Ha tetszik, ettől időtálló Bibó ethosza.

4. Kortársunk, Bibó

Már élete alkonyán elkezdődött – kortársak és utána következő generációk körében – Bibó munkásságának, „ethosának” felfedezése. Időlegesen politikai irányzatok közül nem egy önlegitimálásra is használni próbálta. Ennek szezonja gyorsan elmúlt, s akadtak, akik „Bibó-felejtésről” értekeztek. Holott a szélesebb, több diszciplínát képviselő társadalomtudósok körében ekkor kezdett kiteljesedni nevezett életútjának, munkásságának érdemi feltárása. Születésének centenáriuma környékén arra is akadt példa, hogy a rá emlékező, munkáit felidéző rendezvények mellett aktuális hatalmi ambíciók szélárnyékában próbálták érvényteleníteni, kiiktatni Bibó Istvánt az időtállónak tartott magyar tudós politikai gondolkodók arcképcsarnokából. A centenáriumi exponáltság utáni évtizedben megjelent kiadványok számossága és azok tartalmi mondanivalója manapság a „Bibó-reneszánsz” apályát, illetve dagályát a szakmai munkák készüléseinek idősükséglete, illetve az újabb generációkból ez iránt érdeklődést mutatók „beérési ideje” regulazza. Ám mihez mérjük nevezett – úgymond – „relevanciáját”? A Bibó István kortársainak tekinthető magyar Nobel-díjasok életének, munkásságának utóéletét tekintve hányan mondhatják, hogy Bibónál manapság is ismertebbek, számon tartottabbak? Kevesen, mert nem biztos, hogy nevük évtizedek múltán is ismerősen cseng, miközben munkásságuk hozadéka, haszna beivódott mindennapi életünk infrastruktúrájába, s a bibói „pult előtt álló kuncaftokként” szolgálnak ki bennünket egykoron nevükhöz kötődő „találmánnyal”, mely lehet akár gondolati termék is. S idővel lehet abból névhez már nem kötődő társadalmi utóhasznosulás is.

Matyasovszky-Németh Márton igazgató köszöntője

Kedves Megjelentek!

Nagy szerencsém, hogy nagyszerű konferansziénk már mindenkit köszöntött külön-külön név és titulus szerint, így rám csak az a feladat vár, hogy elmondjam a szakkollégium 40. születésnapjára írott ünnepi beszédem. A feladat nem könnyű. Sokat gondolkodtam azon, hogy miről kellene ma beszélnem, hogyan kezdjem. Úgy döntöttem, hogy a Bibó és a szabadság kapcsolatáról fogok ma beszélni. Azért e kapcsolat-ról, mert a Bibó mint intézmény az elmúlt negyven évben ugyan nagyon sokféle arcát mutatta, azonban minden évfolyam közös vonása volt, hogy a „szabadság keskeny ösvényére” próbáltak rátalálni. Bibó finn kutatója, Anssi Halmesvirta szerint ez a bibói életmű, a bibói közösségi moralizmus legfontosabb vonása, és úgy gondolom, hogy erre szakkollégiumunk is büszke lehet, mert a negyven év során mindig osztozott ebben az útkeresésben.

Minden alkalommal feltesszük a kérdést a hozzánk felvételizőknek: „Mit adhat számodra a Bibó?” és „Mit adhatsz te a Bibónak?”. Nem könnyű kérdések. Hasonlóan nehéz kérdéssel találtam szembe magam a minap,

amikor a felvételi bizottság villámkérdésként feltette nekem a kérdést, hogy mit jelent neked a szabadság. Nem egyszerű.

Bibó és a szabadság. Miért érezzük e kettő kapcsolatát annyira egyértelműnek? Miért jelenti számunkra Bibó István és a Bibó István Szakkollégium a szabadságot? Egyáltalán miért emlegetjük Bibó nevét és a szabadságot ilyen gyakran együtt? Arra gondoltam, hogy nem árt, ha intézményünk 40. születésnapján egy rövid időre eltöprengünk ezen a kapcsolaton, Bibó és a szabadság kapcsolatán.

És ne álljunk most meg A szabadságszerető ember tízparancsolatánál. Szeretjük, idézzük Bibónak ezt a rövid írását, de pont a gyakori emlegetés miatt sokszor elfelejtünk mögé nézni a bibói szabadságfogalomnak. Ehhez hívtam segítségül a Kényszer, jog, szabadság néhány sorát, amelyben Bibó tűpontosan fogalmaz, amikor azt írja, hogy a „szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ valamely síkjának, hanem – éppúgy, mint a kényszer, de annál szélesebb területen – csupán viszonyfogalom, csupán szemléletmód, mely többféle törvényszerűség bizonyos együtt szemlélésében (szinopszisában) áll. [...] A szabadságfogalom – éppúgy, mint a kényszer – végzetesen és változatlanul relatív. Ha felveszünk vagy feltételezünk abszolút szabadságot, ez nem fog különbözni az abszolút nem-szabadságtól, az abszolút törvényszerűségtől. A relativitás a szabadság egyetlen tulajdonsága, mely maga nem relatív. Amint a szabadság elveszti relativitását, elveszti valódi lényegét is. Beszélhetünk abszolút szabadságról, de nem találhatunk oly jelentésszefüggést, mely ennek megfeleljen.”¹

A szabadság fogalom tehát relatív, többféle törvényszerűséget kell együtt szemlélnünk. Mit tehetünk egy ilyen relatív fogalom esetében? Mit üzen Bibó a mának?

Minden egyes nap újra és újra meg kell dolgoznunk a szabadságért, amely állhat a „többféle törvényszerűségek” szemléléséből, és állhat aktív cselekvésből is. A vita contemplativa és vita activa létformája is szükséges ahhoz, hogy közelebb jussunk a szabadság fogalmához.

Nehéz, sőt, reménytelennek tűnő feladat, de mégis megéri. Ezt támasztja alá a szakkollégium minden napos működése is. A gondolkodók és az aktívok keresik itt már negyven éve mindennap a szabadságot, lépkednek a szabadság ösvényén. Hiszen a szabadság keresése az is, amikor valaki még szorgalmi időszakban is hajnalig bújja a könyveket a könyvtárban, és a szabadság keresése az is, hogy a közgyűlés ötödik órájában, éjjel egy órakor is a jelige és a számsor viszonyán vitatkozunk. Hálás vagyok, hogy ennek a közösségnek a tagja lehetek. Köszönettel tartozom a Bibó alapítóinak, volt és jelenlegi szakkollégistáinknak, az adminisztratív munkát végzőknek és a műszaki feladatokat ellátóknak, hogy a szabadság keskeny ösvényén való, olykor-olykor eltévedő, kisebb-nagyobb kitérőket tevő kalandozásainkat lehetővé tették és teszik.

Van azonban egy tanácsom a szabadság keresőinek. Nemrég Hankiss Elemér utolsó könyvét, A befejezetlen embert olvastam, amelynek egyik rövid fejezetében, A varázskarikában, Hankiss a játék fontosságáról írt.

¹ BIBÓ István, Kényszer, jog, szabadság = Uő., Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 61.

„Ha jól emlékszem, van Móricz Zsigmondnak (vagy Móra Ferencnek?) egy rövid novellája. Egy kisfiúról szól, akit elküldenek a szomszéd faluba, hogy vigyen el vagy hozzon el valamit. Tikkasztó hőségben indul útnak a gyerek, és másfél-két óra múlva érkezik haza. Megkérdik tőle, hogy nem fáradt-e nagyon el a hosszú gyaloglásban.

»Nem gyalog jöttem, karikáztam« – vágja rá kackiásan a kisfiú, nem is igazán értve a kérdést. Vagyis gyaloglás-futás közben egy karikát hajtott maga előtt, és így mindez már nem izzasztó munka, hanem örömteli játék volt.

Mi lenne, ha – görcsös erőlködés és eszeveszett rohanás helyett – megpróbálnánk mi is játszani? Tudván tudva, hogy az igazi játék nagyon komoly, elmélyedt, koncentrációt kívánó, áhítattal teli foglalkozás. És jó gyakorlat az életre.”²

Nagyon fontos, a szakkollégium közössége számára is megfontolandó és megtartandó gondolatok, hogy tudjuk, még a legádázabb közgyűlési vita során is játszunk. Komoly, igazi, elmélyedt játékot. A szabadság játékát.

A következő negyven évre is sok játékot kívánok magunknak.

Boldog születésnapot, Bibó István Szakkollégium!

Fábián Áron igazgatóhelyettes köszöntője

Köszönöm szépen, és én is köszöntök mindenkit az ELTE Bibó István Szakkollégium 40. születésnapja alkalmából rendezett konferenciánkon. Immáron több évtizedes hagyomány, hogy a szakkollégium fennállásának kerek évfordulóit konferenciával ünnepeljük meg. A korábbi évek gyakorlatától eltérően azonban idén úgy gondoltuk, hogy a szakjogi, szakpolitikai kérdések helyett kissé más témák köré szervezzük a konferenciát. Ez a fajta fókuszváltás azonban közel sem idegen a szakkollégiumtól, sőt, ha valami, akkor ez jellemzi igazán. Matyasovszky-Németh Márton barátom előszeretettel osztja a szakkollégium történetét két rivális irányzat, a „szakma-” és az „életpártiak” közti kötélfűzésre. Ez, még ha kissé sarkos is, mégis jelzi, hogy a Bibó mindig is ugyanúgy jelentette az elmélyült diskurzust szakmai rész kérdésekről és a kissé parttalanabb, ám nem kevésbé fontos vitákat arról, hogy kik vagyunk, honnan jövünk, és merre tartunk. Így talán semmi kivetnivaló nincs abban, hogy a korábbi évekhez képest a szakkollégium most inkább az utóbbi hagyományának kedvez – talán a mi „életpártiságunk” miatt is.

A mai előadások témái épp emiatt egyszerre kissé távolabbiak, ugyanakkor közelebbiek is. Távolabbiak, mert a napjainkban aktuálisan épp érdekes – emiatt pedig kétségkívül fontos – rész kérdések helyett általánosabb, távlatosabb szempontok mentén választottunk témát. Ezt tükrözi az első kerekasztal-beszélgetésünk,

² HANKISS Elemér, A befejezetlen ember. Gondolatok a világról, az emberről, a szabadságról, Helikon Kiadó, Budapest, 2015, 167.

amelyet Bibó István életének és munkásságának szenteltünk. Bibót, a – Mészöly szavaival – „független, nyitott, előfeltevésektől mentes, axiomatikus ballasztokat elutasító gondolkodás egyik nagy képviselőjét”, ismer-nünk és tisztelnünk kell nemcsak elméleti éleslátása miatt, hanem személyes morális nagysága miatt is. Bibó munkáit ismerni és értőn olvasni épp emiatt kötelessége minden Bibó-kollégistának és minden szabadságsze-rető embernek.

Hasonlóan a perspektivikusságot képviseli második kerekasztal-beszélgetésünk, amely a Quo vadis, Ma-gyarország? címet viseli. Személy szerint különösen várom ezt a beszélgetést, hiszen nagyon izgalmas panel gyűlt össze, igen eltérő szellemi és tudományos háttérrel, ami egy ilyen fontos és bonyolult téma megvitatá-sához elengedhetetlen. Külön öröm, hogy ez a beszélgetés immár hagyománnyá vált a szakkollégium kerek évfordulói alkalmából rendezett konferenciákon.

És épp emiatt, a téma komplexitása ellenére is, közelebbi is a szakkollégiumhoz. A mai nap ugyanis nem-csak arról kell, hogy szóljon, hogy a bibói intellektuális tradíciót követve mérjük fel a honnan-hol-hová hár-masát. Ugyanennyire kell, hogy szóljon a Bibó-kollégium saját hagyományairól is, arról a most már legalább negyven éve folyamatosan átadott tudásanyagról és életformáról, amelyet a szakkollégium megtestesít. Hiszen a szabadságról, a demokráciáról beszélni és elméletet alkotni ezek megélése nélkül lehet, de nem érdemes. Különösen anélkül nem érdemes, hogy olyan kis közösségekben, mint a Bibó István Szakkollégium, megta-pasztalnánk, milyen is különböző kötöttségek, külső válságok és határok közt mégis magunk dönteni a ma-gunk életéről. Hogy megint csak Mészölyt idézzem, a Bibó István Szakkollégiumhoz hasonló kis közösségek „feladata és »luxusa« lesz (vagy lehetne) [...] példát adni, a kiszolgáltatottságuktól egyedül függetleníthető belső szabadságuk révén”.

Különösen találó emiatt a Quo vadis, Magyarország? beszélgetés, amely nemcsak távoli, „nagy” kérdé-seket firtat, de egyúttal vissza-visszatérő eleme a szakkollégium kerek évfordulóira szervezett konferenciá-inknak. Ugyanígy nem véletlen, hogy a konferencia második felében először a szakkollégium archív anyagait rendező Mravik Patrik előadását hallgathatjuk majd meg „egy gyűjtemény születéséről”.

Igazgatói ciklusunk kiemelt célja az, hogy a szakkollégium archív anyagait tudományos igénnyel is kutat-hatóvá tegyük, hiszen ahogy kizárólag csak leírni, úgy csak megélni is kevés a szabadság kis köreit. Szemé-lyesen is nagy izgalommal követtem, ahogy Patrik értő kezei alatt azok az anyagok, amelyek legfeljebb érde-kességgént – „nézd, amin most vitázunk, az akár 85-ben is lehetett volna” – kerültek a kezünk közé, lépésről lépésre kirajzolják egy intézmény és egy közösség portréját.

De a dokumentumok mellett számomra az is kiemelten fontos érték, hogy lassan tízéves bibósságom alatt folyamatosan élő kapcsolatot ápolhattunk azokkal, akik a Bibót megálmodták, létrehozták, formálták az el-múlt négy évtized során. Azt gondolom, hogy egy hatalmas érték, hogy közvetlenül is dialógusban tudunk lenni azokkal, akik a szakkollégium történetének egy-egy pontján meghatározóan befolyásolták annak életét, legyenek ők volt igazgatóink, nevelőtanáraink vagy visszatérő oktatóink. Hiszem, hogy hatalmas érték szá-munkra, hogy első kézből hallgathatjuk meg azokat az elképzeléseket, kihívásokat és történeteket, amelyek a szakkollégium „hőskorában”, illetve, lassan mondhatjuk, „hőskoraiban” történtek.

Azt hiszem, mást nem kívánhatok a Bibó István Szakkollégium 40. születésnapján a közösségnek és a szakkollégium barátainak, mint hogy „legyünk szemei mindnyáján” annak a láncnak, amelyet a szakkollé-gium szellemi és közösségi hagyományai képeznek.

Szirányi Péternek, a választmány elnökének köszöntője

Bevallom, nehezen találtam a szavakat, amikor erre a beszédre készültem, hiszen olyanok előtt állok itt ma, akik nálam sokszorta többet tettek a Bibóért, azért, hogy ma itt állhassak, és ezt a beszédet elmondhassam. Mégis nekem jutott a megtiszteltetés, hogy kifejezzem, mit jelent számomra bibósnak lenni, és hogy köszönt-hessem a 40 éves szakkollégiumot.

Mindannyian számtalanszor hallhattuk bibós életünk során: a Bibó szabadság. Számomra a szabad-ság: lehetőség. Lehetőség arra, hogy a képességeimmel szabadon rendelkezzek. Lehetőség, hogy félelem nélkül állhassak ki a gondolataim mellett, lehetőség a fej-lődésre, a tanulásra, a kiteljesedésre. A szabadság azonban nem pusztán lehetőség, hanem felelősség is. Felelősség, hogy mindazon tudást, képességet, melyet megszerzek, a szélesebb közösség javára fordítsam. Meggyőződésem, hogy akkor lehetünk igazán méltók Bibó István szellemiségéhez, ha a szabadsághoz tár-suló felelősséget is felvállaljuk.

Hálás vagyok, hogy a Bibó immár 40 éve a szabadság kiteljesedésének helyszíne lehet, ahol mindig olyanokkal találkozhatok, akikkel szaba-don és őszintén beszélhetek. Olyan emberekkel, akiktől mindig tanulhatok valamit, akiknek min-dig van egy jó szavuk a másikhoz, akik tagok so-kaságából valódi közösséggé teszik a kollégiumot. Olyan közösséggé, amelynek minden más egyete-mi közösségnél nagyobb személyiségformáló ereje van, mert a sok, egyéni látásmódú embert kivéte-les erővel köti össze a szabadság szeretete.

Negyvenéves, több mint egy emberöltőnyi időre emlékezünk ezen a napon. Azokra az időkre, amelyeket már sokan csak a történelemlapok lapjairól ismer-nek. Negyven év alatt megváltozott a világ és benne Magyarország is. A Bibó azonban negyven éve állandó pont sokak életében, olyan hely, ahol mindig otthon érezhetik magukat, amelyre mindig örömmel gondolnak

Ifj. Bibó István a Bibó István Szakkollégium 40. évfordulóján.
(Fotó: Kuglics Sarolta)

vissza. A Bibó ugyanis több mint ez az épület: a Bibó mi vagyunk, az egykori és a jelenlegi bibósok, akiknek mindig ugyanannyira lesz szellemi otthona a szakkollégium, akárhová sodorjon is minket az élet.

Az ünnep – Márai szavai szerint – a rendhagyásról szól, arról, hogy a szaladó időben van egy pont, ahol mind együtt lehetünk. Ennek szellemében Weöres Sándor Örök pillanat című versét idézném: „Mit málló kőre nem bízol: / mintázd meg levegőből. / Van néha olyan pillanat / mely kilóg az időből”.

Végezetül mindannyiunknak azt kívánom, hogy a mai nap ilyen pillanat legyen, örök pillanat, amelyre sok év múltán is öröm lesz visszagondolni, mert az ilyen pillanatok valóban kilógnak az időből.

(Első közlés)

KUKORELLI ISTVÁN – SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

BIBÓ ISTVÁN ELSŐ EMLÉKTÁBLÁJÁNAK FELAVATÁSÁRÓL

A Bibó István emléke előtt tisztelgő első emléktáblát halálának tizedik évfordulóján, 1989. május 9-én helyezték el az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézetben. Még a pártállamban éltünk, a három-oldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-án kezdődtek el a Parlamentben, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése 1989. június 16-án történt a Hősök terén.

Bibóhoz méltó civil kurázi kellett tehát ahhoz, hogy az intézet dolgozói és az MDF II. kerületi szervezete megszervezze ezt a megemlékezést. Sokan voltak jelen. A meghívó és az avatóbeszéd „szamizdatban terjedt”. Az avatóbeszédet dr. Szesztay András (1926–2017) szociológus, a reformáció kiváló ismerője, Bibó István nagy tisztelője és jó barátja tartotta. 1956-ban ő alapította meg a Keresztény Ifjúsági Szövetséget. 1956-ban Bibó letartóztatásáig együtt dolgoztak az Egyetemi Könyvtárban, rendszeresen látogatta a börtönben, és Bibó családtagjaival is tartotta a kapcsolatot, amely Bibó szabadulása után sem szűnt meg.

Szesztay András 2000. március 27-én a Bibó István Szakkollégium vendége volt, ahol részleteket olvasott fel az 1989-es avatóbeszédéből – amelyet most közlünk –, és sok más emlékképet is megosztott Bibóról hallgatóival.¹

2023. május 26-án tisztelgő látogatást tettünk a szanatóriumban, ahol az intézet vezetői, dr. Bagos Krisztina főigazgatóasszony, Perger Mónika és Pataky Enikő nagy szeretettel fogadták az érdeklődést. Fotót készíthettünk az emléktábláról, amelyet a kötetben közlünk, elhelyeztük a megemlékezés virágait. Megható és szívbemarkoló érzés volt ott lenni, ahol a 20. század legnagyobb magyar gondolkodója utolsó óráit töltötte. Sétálni a parkban, leülni „Bibó padjára”, ahol még terveket szőtt, és dolgozott. Számunkra örök emlék az a nap. Az a – Nagy Gáspárral szólva – „kettészelt fényes-fekete nap”.²

¹ A vele folytatott beszélgetést közli: *Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*, szerk. GYARMATI György – KUKORELLI István, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 109–120.

A Bibóval kapcsolatos személyes élményeiről a Reformátusok Lapja 1989. júniusi első három számában írt.

² NAGY Gáspár, *Kettészelt fényes-fekete nap = Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956. Válogatott írások*, Nap Kiadó, Budapest, 2016, 61. Nagy Gáspár, 1956 őrzője, Bibó barátja és tisztelője 1979. május 10-i dátummal írta ezt a gyönyörű verset Bibó István emlékéről. Jelen kötetünk 155. oldalán is közöljük.

1989. május 9-én (kedden) 16 órakor az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézetben (XII. ker., Pihenő u. 1.)

BIBÓ ISTVÁN

halálának 10. évfordulóján emléktáblát helyezünk el.
Az ünnepélyes megemlékezésre tisztelettel meghívjuk.

Az intézet dolgozói: Magyar Demokrata Fórum
II. kerületi szervezete

A Bibó István-emléktábla avatására invitáló meghívó szövege, amely eredetileg egy félbevágott stencillap volt, és titokban, kézen-közön terjedt

Szesztay András beszéde

„Ki feszül föl a szivárványra?”

– Bibó István emléktáblájának felavatásán, a budakeszi szanatóriumban, 1989. május 9-én. –

„Haláloed óráján egyedül maradsz.”

Tíz esztendeje, ennek az épületnek az egyik földszinti betegszobájában, néhány héttel azután, hogy a felesége a szomszéd épületben halt meg, Bibó István úgy maradt végképp egyedül, ahogyan egyszer, kikerülhetetlenül, mindnyájan fogunk.

Ő azonban ekkor másodszor maradt teljesen egyedül. 23 évvel azelőtt, 56 november 4-én maga gépelte nyilatkozatában azt üzent a nemzetnek és a világnak: „Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.”

Halálosan egyedül maradt ő azon a fekete reggelen is. Hiszen döntésében és mindabban, amit, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője, az elkövetkező hónapokban leírt, véghez vitt, nyilvánvalóan benne örvénylett az az eshetőség is, hogy ma nem ezen a madárfütyös erdőszélen, nem a hajdani morbus hungaricust legyűrő egyik legfontosabb műhely falán avatunk emléktáblát, hanem a 301-es parcellában állítanak még egy kopjafát. (Ha ugyan nem hármat, mert a Bibó-per másik két vádlottjának is.)

„Valaki igyekszik az ő életét megtartani, elveszti azt, és valaki elveszti azt, megtalálja azt”,³ írták szerettei a gyászjelentésére. Első, önként vállalt halálos egyedül maradásának a pecsétjével gyűjt élete és élet-

³ Lukács evangéliuma, 17,33.

műve egybe itt minket, segíthet történelmünk mostani válságában túllépni önmagunkon, közösséggé viselkednünk, közösséggé válnunk, a szabadság és a türelem csöndes indítékait megtalálni magunkban, teherbíró szerkezeteit kimunkálnunk magunk körül.

Szétválaszthatatlanul egyszerre segít ebben erkölcsi példájával és tudományos hagyatékával. A „valaki elveszti azt, megtalálja azt” az életművére is áll. Spekulatív, kacsalábakon forgó eszmepalotákat sohasem akart építeni. Bocskaitól vette munkássága jelmondatát: „sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, az dolgot magát nézzük, csak azt, mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja”.⁴ Azt pedig, hogy számára közelebbről mi ez a „dolog”, a feltétlen szolidaritása jelölte ki – mindig azokkal, akik erre éppen a leginkább rászorultak. Pályája elején a szegényparasztsággal. Később és egyre inkább zsidó származású honfitársaival. 45 után a Csehszlovákiában bevagonírozott magyarokkal, a Magyarországon bevagonírozott svábokkal. 63 után az amnesztiából kizárt 56-osokkal. Életműve e közben, ez által nőtt fájdalmas befejezetlenségében is teljes, szerves, ma is működőképes, egyetemes érvényű eszme- és értékrenddé.

„Ki feszül föl a szivárványra?” – kérdezte Nagy László. Nos, Bibó István ifjúkori legelső eszméléseitől kezdve holtáig mást sem tett, mint hogy egész lényével, létével, tiszta lelkével, kristályelméjével fölfeszült a korszak végletes vagy-vagy pólusaira, szintézisekbe foglalva azokat. Így fogalmazta meg, hogyan lehet valaki egyszerre liberális is, és szocialista is, hogyan moralizálhatja és humanizálhatja a hatalmat a szakigazgatás és az öngazgatás eszközeivel, hogyan szorgalmazhatja a nemzetek, a nemzetiségek önrendelkezését az államközi kapcsolatok adott keretei között és a keretek radikális bírálatával.

Hunyjuk hát be a szemünket – és lássunk. Kerek, téglalap és bármilyen idomú asztalaink mellett mindig hagyjunk üresen egy széket, és tegyük rá gondolatban azokat a virágokat, amelyeket ma ez alá a tábla alá, holnap pedig az óbudai sírra helyezünk. Miközben vitázva, netán pörlekedve keresünk választ kicsiny országunk roppant kérdéseire, forduljunk tanácsért Bibó Istvánhoz eltérő életelözményű, nézőszögű tanítványai.

És majd ha Magyarország szabadon megválasztott köztársasági elnöke átveszi hivatalát, ott, az ország házában hunyja be ő is a szemét egy pillantásra, érezze világosan Bibó István jelenlétét, esküjét az ő kezébe is tegye le.

Mielőtt azonban elragadna minket, ha nem is a dialektika, a retorika: el ne mulasszunk visszatérni „a dologhoz magához”. Ami itt most nem lehet más, mint hogy szívből megköszönjük, és egy nemzet nevében immár, azok hűséges szolgálatát, akiknek részük volt abban, hogy ama legvégső óráig, amelyben mindnyájan egyedül megyünk át innenről túlra, a nagybeteg Bibó István nem volt egyedül.

Jelesül a kórház orvosainak, ápolónőinek, akik 79 tavaszán is – mert nem először jött akkor ide – megpróbálták meggyógyítani őt, de legalább segíteni neki testi elesettségében. És köszönjük azoknak is, akik

⁴ Bocskai István levele Illésházy Istvánhoz (Kassa, 1606. február 6.)

tudták, hogy aki gondjukra van bízva, a legpusztítóbb népbetegségnek, a félelemnek és a félelemkeltésnek a legnagyobb magyar diagnosztája és terapeutája – de azoknak is, akik csak egy megrokkant szívű idős férfit láttak benne, egyet a sok-sok többi beteg között.

Köszönjük meg külön egykori rabtársának, barátjának, barátunknak, Lőcsei Pálnak, hogy nem ment el Óbudára a Bibó Istvánné temetésére, hanem ahelyett – mindnyájunk helyett – ide, Budakeszire jött ki, a megözvegyült Bibó István ágya mellett ült le, aki így nem maradt egyedül életének abban a talán legkeservesebb órájában.

Dobos Ágostonnak, betegtársának a legutolsó napokban, köszönjük, hogy jóformán éjjel-nappal ott volt mellette. Nem beszéltetek róla, de mindketten tudtátok, hogy azt a néhány korty teát, amelyet még le bírt nyelni, a református egyház egyetemes papjaként úgy vitted a szájához, mintha az úrvacsora jegyeit adnád neki.

Nektek, családjának, azt köszönjük, hogy tíz év óta annyi, de annyi türelemmel, alázattal, méltósággal és bölcsességgel viseltétek annak a terhét, a felelősségét, hogy a gyászotok, hogy a nevetek – „közvagyon”.

Mi pedig, akiknek jelképünk ez a név, tanuljunk tovább Bibó Istvántól „fölfeszülni a szivárványra”.

A Magyar Demokrata Fórum nevében ama november negyediki üzenet zárószavaival avatom fel ezt a Bibó-emléktáblát: „Isten óvja Magyarországot!”

(Első közlés: Jog-Állam-Politika 2024/1., 109–112.)

KUKORELLI ISTVÁN ÉS SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

BIBÓ ISTVÁN LÁTHATATLAN ALKOTMÁNYA

1. Gyakorta töprenkedem a pesti alsó rakparton, Bibó István „mini” szobra alatt munkába menet elhaladva, vajon mit szólna Csoóri Sándorral szólva „a történelem utolsó úriembere” ma ahhoz, amit onnét lát, vajon hogyan diagnosztizálná a mai elit mintaadó szerepét, közállapotainkat, amelyet egy szobor felállítása vagy annak eltávolítása (Nagy Imrere gondolok) is kifejez. Mit szólna Tisza István monumentális szobrához, amely eltakarja előle a parlamenti kilátást? A Parlamentét, ahol emléktábla őrzi 1956-os államminiszeri helytállását.

Szigethy Gábor írja az 1956 című Bibó-kötet *Őrző a strázsán* című bevezető tanulmányában:

„Egymaga áll a vártán – eszébe jutott Ady Endre tragikus sóhaja? Őrzők: vigyázatok a strázsán!”¹ Azé az Adyé, akit Tisza legszívesebben kiradírozott volna a magyar történelemből. Igaz, Ady sem kímélte Tiszát, a „gyujtogató, csóvás embert”, s benne – az egyébként tehetséges államférfiban – a grófi Magyarország, egy megváltoztatandó rendszer szimbólumát látta.² Azét a rendszerét, amelybe Bibó beleszületett, és amelynek megváltoztatásán Adyhoz hasonlóan, ha más eszközökkel is, de küzdött.

Kosáry Domokos, az egyik leghitelesebb történészünk mondta Bibóra emlékezve a két világháború közötti társadalmi rendszerről és a maguk felelősségéről:

„Egy tudatos készülődés folyt, annak érdekében, hogy ezt a szerencsétlen, nyomorult, elavult, ósdi, poros országot civilizált európai, polgári demokráciává alakítsuk át.”³ Ennek a fiatal, új reformnemzedéknek volt egyik meghatározó gondolkodója Bibó István is.

Bibó polihisztor tudósként alkotmányjogász is volt, életművének mozaikjaiból ragyogóan összerakható egy klasszikus, örökkévalósági klauzulákat is tartalmazó alkotmány. Amely konszenzualitásra és stabilitásra törekszik. Ő maga biztosan tiltakozna ellene, vagy azt mondaná róla, mint amit az általa is írt 1946. évi I. törvényről, a köztársasági kisalkotmányról, hogy „ez nem tetőtől-talpig új”, vagyis kész alkotmány.⁴ Előadásomban öt mozaikot emelnék ki az életműből.

1 SZIGETHY GÁBOR, *Őrző a strázsán* = BIBÓ ISTVÁN, 1956, szerk. SZIGETHY GÁBOR, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003, 12.

2 BÍRÓ ZOLTÁN, *Ady Endre sorsköltészete*, Püski, Budapest, 1998, 60.

3 KOSÁRY DOMOKOS, *Én történész vagyok, ő politikus volt* = *Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*, szerk. GYARMATI GYÖRGY – KUKORELLI ISTVÁN, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 22.

4 BIBÓ ISTVÁN, *A magyar demokrácia mérlege* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*, szerk. NAGY ENDRE – VIDA ISTVÁN, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 167.

2. Térjünk vissza a Parlamentbe az első alkotmánymozaikhoz, nem kronológiai sorrendben haladva. Közismert kép: Bibó István, a törvényes Nagy Imre-kormány egyetlen cselekvőképes, magát lemondottnak nem tekintő államminisztere ül az írógépe előtt, nyilatkozatot fogalmaz, tervezetet készít az alkotmányos kibontakozás útjáról. Valójában alkotmánytervezetet ír, amelyben ott van a történelmi helyzet lenyomata, a kompromisszumkeresés, de ott van az alkotmányosság mint tartalmi értelemben vett alkotmány örök értékeinek tisztelete is.

1956-os alkotmányjogi programjának sarokpontja az új alkotmánytörvény megalkotása, amelynek alapelvei a következők:

- a parlamentáris köztársaság állam- és kormányformája az 1848. évi III. tc. és az 1946. évi I. tc. alapján,
- a szabad választások, a miniszteri felelősség, a hatalmak elválasztása, a bírói függetlenség,
- a szabadságjogok teljessége, különös figyelemmel a szólás- és sajtószabadságra, továbbá a lelkiismereti és vallásszabadságra.⁵

Tanulságosak az alkotmányozó hatalomra és az alkotmányvédelemre vonatkozó 1956-os bibói elképzelések is. Októberi 12 pontjában még az utolsó törvényes szabad választások alapján összeült 1947. évi parlamentet jelöli meg az alkotmányozás alanyaként. Államminiszteri tervezetében – az általános választások előtt – a forradalmi bizottságokra és tanácsokra épülő forradalmi alkotmányozó gyűlés mellett érvel, amely arra hivatott, hogy az alkotmányozás elveit elfogadja, esetleg államfőt válasszon, és mindenképpen választójogi törvényt alkosson.⁶

Az alkotmányos rendszer védelmét a jövőendő többpártrendszer viszonylatában fogalmazta meg, amely gondolatrendszerében nem kizárt, hogy korlátozott lett volna, idézem: „nem indulhat párt, amely ezeket nem fogadja el; e felett a legfelsőbb bíróság – illetve keretében megfelelően szervezett alkotmánybíróság – örökdik”.⁷

Életművét ismerve jól tudjuk, hogy Bibó sokat foglalkozott – például Magyar Zoltánnal vitatkozva – a közigazgatással, annak jogszerűségével, demokratizmusával. 1956-os tervezeteiben is kiemelt helyen szerepel a közigazgatás újjászervezése, amely a szakszerűség alapján, a versenyvizsgarendszer általános bevezetésével történik. A közigazgatásba tömegesen bekerült diplománélküliek és „gyorsított kiképzéssel kiképzettek” helyzetét kötelező százalék megállapításával vélte megoldani. Fontos elképzelése volt a közigazgatás bírói ellenőrzésének visszaállítása.

1956-nak tehát alkotmányjogi jelentősége van, bár jól tudjuk, hogy a történelem esélyt sem adott egy esetleges „56-os bibói alkotmány” elfogadására. Alkotmányos követelmények viszont megfogalmazódtak, és ezek leginkább Bibó István nevéhez, államminiszteri tevékenységéhez köthetők. Ezekhez az alkotmá-

5 BIBÓ István, *A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja* (1956. október 30–31.) = 1956, 51–56.

6 BIBÓ István, *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására* (1956. november 6.) = 1956, 69.

7 BIBÓ, *A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja*, 56.

nyos elvekhez nyúlt vissza jogfolytonosan az 1989/90-es alkotmányos rendszerváltozás, az 1989. október 23-án, az új nemzeti ünnepen kihirdetett köztársasági alkotmány és az első szabadon választott parlament első törvénye is, amely 1956 előtt tiszteleg.⁸

3. Az ember és a polgár jogainak 1789-es francia deklarációja óta tudjuk, hogy „[a]z olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya”.⁹ Erre rimel a második és a harmadik mozaik: a bibói tízparancsolat¹⁰ és a hatalommegosztásról tartott, 1947-es akadémiai székfoglaló.¹¹

A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata nem más, mint egy nagy, morális emberi jogi deklaráció, amely az egyén és a közösség, az egyén és a közhatalom viszonyáról szól. Műfaját tekintve nagyban hasonlít az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához, amelyet hetvenhat éve, 1948. december 10-én fogadtak el. Az írógépen írt eredeti levéltári példány fejlécén kézírással ez szerepel: „1938–40 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás”.¹²

Ezt a deklarációt egy prédikatori tehetséggel megáldott, kitűnő kodifikátor készítette. A tízparancsolat nem kifejezetten jogi mű, bár annak is felfogható, nincs szankciója. A jóhiszemű, a közösség erejében és az emberek többségének tisztességében bízó európeér credója, imádsága, személyes bibliája ez, amely valamennyiünket belülről vezérel.

A tízparancsolatban rendszeresen visszatér a hatalom, az önkényeskedés és az erőszakoskodás, amelyhez képest fogalmazódik meg a cselekvő, szabadságszerető ember pozíciója. A tízparancsolat nekünk szól, bátorságra, tartásra biztat, az alattvalói létből kívánja felrázni a cselekvőképtelen és közömbös embert. Alattvalói lét mellett, civil kurázszi nélkül nincs alkotmányos demokrácia. A hatalmat ez a felelős emberi cselekvés humanizálja, teszi ellenőrizhetővé. A bibói „Bill of Rights-ból” könnyen kiolvashatók, nevesíthetők az alapvető jogok. Mindenekelőtt az anyajogok; az emberi méltóság, az emberi szabadság, a diszkrimináció tilalma, az egyesülési és gyülekezési jog, a véleménynyilvánítás szabadsága, a lelkiismereti és vallásszabadság. Az alkotmányos demokrácia legfontosabb összetevői.

8 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról, Magyar Közlöny 1989. október 23. és 1990. évi. XXVIII. törvény az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról, Magyar Közlöny 1990. május 8. A vitát lásd még: Országgyűlési Napló, az 1990. május 2-i alakuló ülés jegyzőkönyve, 21–23.

9 *Az ember és polgár jogainak deklarációja* (1789. augusztus 26.) = *Az emberi jogok dokumentumokban*, szerk. KOVÁCS István – SZABÓ Imre, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976, 121.

10 BIBÓ István, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* = Uő., *Bibó-breviárium. Szemelvények Bibó István műveiből*, szerk. DEBRECZENI József, Alexandra Kiadó, Budapest, 2011, 41–43. Az írás további megjelenési helyeit lásd jelen kötetünk 32–33. oldalán, a *Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről* című tanulmány 17. lábjegyzetében.

11 BIBÓ István, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* = Uő. *Összegyűjtött írásai*, 1., szerk. DÉNES Iván Zoltán, Kalligram, Budapest, 2016, 164–185.

12 A szerző az eredeti kéziratot néhányszor átszámozta, átszerkesztette. A 4. pont például később, kézírással került a végső szövegbe. A parancsolatot tehát ő maga is próbálkozásnak tekintette, amely „oly korban” készült, „mikor az ember úgy elaljasult”. MTA Kézirattára, 3d 11.5111/15. számú levéltári irat.

4. Az államhatalmak elválasztása egykor és most című tanulmánya – amelyről oly sokat írtak már – az egyik legfontosabb európai alkotmányos követelményt és demokráciakritériumot értékeli történelmi, jogfilozófiai távlatokban. Az írás zárómondatában az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésén töpreng Bibó. A hatalom megnevesítésére, spiritualizálására és tárgyiasítására irányuló évszázados fejlődési tendenciák több más írásában is érdekelték őt. Nézetem szerint az akadémiai székfoglaló a Magyaryval folytatott vitából nőtt ki. Bibót felbosszanthatta Magyary nézete, miszerint „Montesquieu-nek az állami főhatalmak szétválasztásáról szóló tana a közigazgatás aránytalan fejlődésének következtében válságba került”.¹³ Állandóan vissza kell térni a hatalomkoncentrációval szemben a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és közösségi céljaihoz. A hatalmat – mindenféle hatalomközpontosítást – újból meg újból jogszerűvé kell tenni, és érvényes értékszempontoknak alávetni – ez a bibói gondolat lényege.

Másként fogalmazva: a hatalmat, a politikát intézményes, alkotmányos keretek közé kell terelni. A hatalom és annak gyakorlói (például a pártok) nem alkotmány alatti intézmények többé. Bibó mindenekelőtt jogszerű, szolgálatszerű, tegyük hozzá, szakszerű és eredményes hatalomgyakorlási rendszert kívánt megvalósítani.

Magyarország 2011-es Alaptörvénye először a közigazgatástól teljesen tartalmazza a hatalommegosztás elvét.¹⁴ A bibói gondolatvilághoz képest az elv konkretizálása meglehetősen enyhére sikeredett. Ha belenézünk a bibói alkotmányos tükörbe, azt látjuk, hogy a magyar Alaptörvény inkább népszuverenitás, mint hatalommegosztás-párti, már-már minden hatalmat a Tisztelt Ház gyakorol, mint 1949-ben. Még a kétharmados többséggel rendelkező parlament is csak annyi hatalmat gyakorolhat, amennyi az alkotmányos hatáskörelosztásból részére kimért. És tudomásul kellene venni azt, hogy – a népet nem leváltva – az alkotmány a szuverén, és nem a parlament.

5. Elérkezve a negyedik mozaikhoz, a közigazgatáshoz, Bibó szerint a közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem a politikum behatását kell csökkenteni a szakszerű, szolgálatszerű és jogszerű közigazgatással szemben. Vallja azt, hogy a közigazgatás túlsúlyba kerülése a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg. Számos alkotmányos követelményt állít fel a közigazgatással szemben (különösen ilyen a közigazgatási bírászkodás szerepének erősítése).¹⁵

Az Alaptörvény utáni helyzetben látni kell, hogy megérkezett a közigazgatási állam, az erős, cselekvőképese kormány jóval kevesebb fékkel és ellensúllyal rendelkezik. A kontrollmechanizmusok (például a parlamenti ellenőrzés eszközei, a közvetlen demokrácia, az Alkotmánybíróság stb.) létez-

¹³ Magyary Zoltán *A mai közigazgatás lényege és feladatköre* című írását idézi: FÁBIÁN Adrián, *Közigazgatás-elmélet*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2011, 134.

¹⁴ STUMPF István, *Hatalmi ágak megosztása egykor és most*, Világosság 2013. tavasz–nyár, 279–281.

¹⁵ BIBÓ István, *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 271–294. Lásd még jelen kötetünk *A közigazgatás alkotmányossága és demokratizmusa (a Bibó–Magyary-vita)* című tanulmányát.

nek ugyan hatásköri korlátként, de erőtlének. A többségi elv uralma a paritás vagy a konszenzualitás helyett jól kivethető például az egyes alkotmányos intézmények tagjainak vagy vezetőinek legitimációs láncolatában.

6. Ötödik alkotmányos mozaik: közismert Bibó Erdei Ferencsel jegyzett városmegye koncepciója, amely a magyar valóságra kívánt építeni egy decentralizáltabb önkormányzati rendszert.¹⁶

Gyarmati György ismerteti a Nemzeti Parasztpárt reformjavaslatának lényegét:

– vármegyék helyett városmegyéket kell szervezni önkormányzati alapon, az országot kerületekre kell felosztani,

– a demokratikus szellem és a szakszerűség együttes biztosításának megoldása, hogy az önkormányzati vezetők a népből választott laikusok, akiknek szakmailag jól felkészült közigazgatási alkalmazottak vannak alárendelve,

– a szakigazgatás minden ágának hozzá kell igazodnia az igazgatás általános szervezetéhez,

– kevesebb hivatal, kevesebb hivatalnok lenne,

– egyszerűsíteni kell a közigazgatási eljárást stb.¹⁷

A központi igazgatás decentralizációjára irányuló tervet az önkormányzati választásokat is sürgető Bibó István terjesztette a Jogi Reformbizottság elé. A javaslatot a koalíciós pártok különböző politikai megfontolásokból elutasították.

7. Bibó István életművének teljesértékűségéből következően direkt alkotmányjogi témájú írása relatíve kevés említendő, ám az öt kiemelt mozaik mellett funkcionálisan, tanulmányaiban elrejtve az alkotmányjognak szinte minden kérdésével foglalkozott. Érdekelte a választójog, a választási rendszer, értékelte a koalíciós korszak választásait. Foglalkoztatta a jó állam- és kormányforma, különösen a demokratikus Magyarország államformája, az 1946. évi I. törvény, az úgynevezett kisalkotmány.

Szélesebb összefüggésben, de lényegében az egyenjogúságról írt, amikor a nacionalizmus vagy a zsidókérdés gyökereit kutatta.

A szuverenitás és az önrendelkezés a témája nagy formátumú, a nemzetközi államközösségről szóló írásának, amelyben az Európai Unió jövője és a csatlakozni kívánó államok szempontjából is számos megfontolandó gondolat található.

Az alkotmányjog-tudomány számára mindig izgalmasak maradnak közjogi indíttatású írásai, fejtegetései. Éppen azért, mert nem szaktudós volt, hanem az egész felől, társadalmi összefüggésükben és történelmi logikájukban értékelte az alkotmányjogi elveket és intézményeket.

¹⁶ BIBÓ István, *A magyar közigazgatás reformja a Nemzeti Parasztpárt javaslatában (1946) = Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*, szerk. CSIZMADIA Andor, Gondolat Kiadó, Budapest, 1979, 541.

¹⁷ GYARMATI György, *Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform elméletéhez 1946*, Századok 1979/3., 513–548.

Az alkotmányjog a politikai-hatalmi viszonyok joga, jól tudta ezt, ugyanakkor mindig jogállamiságon belül gondolkodott. Bibónak rendkívül kiművelt, a klasszikus európai alkotmányossági eszmékre épülő közjogi kultúrája van. Bibó István alkotmányos ember volt.

8. Hazafelé jövet a pesti alsó rakparton – főként Bibó-kurzusok után jókedvűen – tisztelegni szoktam Bibó professzor úr szobra előtt. Egy alkalommal a közigazgatási államjárőrökcsija félreértette ezt a mozdulatot, és megállított.

- Maga mit integet nekünk?
- Nem integetek, tisztelegtem egy Kossuth téri szobornak.
- Kossuthnak?
- Nem.
- Rákóczinak?
- Nem, de innét az nem is látható.
- Tisza Istvánnak?
- Nem.
- Hát akkor kinek?
- Bibó István államminiszternek.
- Hát az meg hol van?

Megmutattam. Visszhangzik azóta is bennem a mondat: hát az meg hol van? Ma Bibó-hallgatás, Bibó-csend van, bár mondják, mindez beszédes tud lenni. Tisza időszerű, Bibó nem, mondta egy volt Bibó-kollégista, közjogi méltóság.

Szégyellem magam helyette is.

Meggyőződésem, hogy Bibó ma is időszerű: egy autokratikus közigazgatási államban különösen. A demokráciadeficitekkel terhelt mai alkotmányos rendszer, amely 1989 óta a 45. alkotmánymódosításnál tart, keskeny vágányon, pengeélen működik. Bibó üzen ma is, üzen az életmű, a tudós gondolkodási módja, tudományos módszertana, személyisége, a bibói magatartásminta. Bibó alkotmányos elvei, többletjelenéssel megtöltött fogalmai (nevezetesen a félelem, a szabadság kis körei, az emberi méltóság, a hatalom emberarcúvá tétele, a politikai hisztériák elleni fellépés stb.) ma is mérték és mérce.

Bibónak ugyan nincs látható chartális alkotmánya, de alkotmányos kultúrája van. Látható. A látók látják. És értik.

(Első közlés: Politikatudományi Szemle 2019/1., 7–13.)

KUKORELLI ISTVÁN

A KÖZIGAZGATÁS ALKOTMÁNYOSSÁGA ÉS DEMOKRATIZMUSA (A BIBÓ–MAGYARY-VITA)

Meghatározhatók-e az „alkotmányos közigazgatás” kritériumai?

A címben szereplő kérdést átfogalmazva: beszélhetünk-e alkotmányos közigazgatásról, alkotmányos közigazgatási jogról, vagy fülünknek szokatlan, esetleg magától értetődő ez a szókapcsolat? Magától értetődő lehet, mert a közigazgatási jog a szélesebb értelemben vett közjog része, az alkotmányjog is ebből a nagy jogágból vált ki a 19–20. században.

Az Alkotmánybíróság az elmúlt húsz évben kialakította az alkotmányos büntetőjog teóriáját. Erősödőben van az alkotmányos polgári jog gondolata is, legyen példa erre a tulajdonvédelem. Az Alkotmánybíróság a közigazgatás működésével kapcsolatban számos jogállami követelményt fogalmazott meg, ám az alkotmányos közigazgatás teóriáját nem dolgozta, nem dolgozhatta ki.

E követelményekből idézek néhányat:

- a közigazgatás törvény alá rendeltsége,
- a közigazgatás hallgatásának tilalma, vagyis a hatáskörgyakorlás, a határidőn belüli érdemi döntés kötelessége,
- a jogorvoslathoz való jog, a közigazgatási bíraskodás fontossága,
- a közigazgatási szervek nem rendelkezhetnek hatalmi pozícióval a konkrét magánjogi jogviszonyokban stb.¹

Ezekből a példaszerűen idézett alkotmányos követelményekből összerakható a közigazgatás – nem teljes értékű – alkotmányossága.

A kérdésre adott választ megnehezíti, és az Alkotmánybíróság számára is megnehezítette, hogy az alkotmányok, így a hatályos magyar alkotmány is, a közigazgatást mint szabályozási tárgykört illetően meg lehetőszen tartózkodóak. Az Alkotmánybíróság gyakorta hivatkozott például arra, hogy a közigazgatási eljárásról az alkotmány nem tartalmaz rendelkezéseket.

Az Európai Unió tagállamainak alkotmányaiban természetesen találhatunk ellenpéldákat, ilyenek a neolatin alkotmányok, amelyek megfogalmazzák a jó és alkotmányos közigazgatás bizonyos alapelveit.

¹ Az értelmezett alkotmány, alkotmánybírósági gyakorlat 1990–2009, szerk. HOLLÓ András – BALOGH Zsolt, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010, 55–60.

Példaként szolgálhat a spanyol alkotmány 103. §-a: „A közigazgatási szervek pártatlanul szolgálják a közérdeket, működésük a hatékonyság, hierarchia, decentralizáció, dekoncentráció és koordináció elvein alapul, ennek során teljes mértékben a törvénynek és a jognak vannak alárendelve.”²

A tartózkodó alkotmányos szabályozás mellett megjegyzendő, hogy az Európa Tanács ajánlásaiban, illetőleg az Európai Unióban már jelen van az alkotmányos közigazgatási jog, mindenekelőtt az alkotmányos közigazgatási eljárási jog fogalma.³ Ugyanakkor az is tény, hogy az Európai Unió a nemzeti közigazgatásokat lényegében belügynek tartja.

Sajátos helyzet ez: miközben az alkotmány a közhatalom gyakorlásában részt vevő szerveket relatíve részletesen szabályozza, az egyik legfőbb és legkiterjedtebb hatalomgyakorlóval, a közigazgatással nagyon óvatosan bánt. A közigazgatás alkotmányos szabályozásának mértéke, keretei évszázadok óta vitatémát jelentenek. Magyarországon a szakirodalomban az elmúlt húsz évben sokan megfogalmazták a közigazgatás átfogó, alkotmányos szabályozásának kívánalmát. Több alkotmánykoncepció is javasolta ezt. Mások azon liberális jogállami nézetten vannak, hogy a közigazgatás alkotmányossága a kormány pontján, a végrehajtó hatalom részeként ragadható meg. Több, ma hatályos európai alkotmány is ezt a koncepciót követi.

Nagy kérdés, hogy a kormány, a végrehajtó hatalom és a közigazgatás, másképpen fogalmazva „a bürokratikus hivatali rend” egy entitásként értelmezhető-e.⁴

A 20. század elejétől napjainkig tartó államfejlődés egyik jellemzője a végrehajtó hatalom, a közigazgatás súlyának növekedése, feladatainak szaporodása mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban. Kialakulóban van a végrehajtó hatalomtól önállósodni látszó eredményorientált „közigazgatási állam”, amelyet néhányan negyedik hatalmi ággént aposztrofálnak.⁵ E jelenségek miatt is újra és újra jelentőségük

van a közigazgatással szemben támasztott alkotmányossági követelményeknek, ezek számbavételének és újraértelmezésének.

A Bibó–Magyary-vita

Ezen a ponton térnék át a címben jelzett vitára. E jelenségeket már a múlt század közepén is többen észlelték, mindenekelőtt a két nagy gondolkodó, Magyary Zoltán és Bibó István. Vitájuk mai olvasatomban lényegileg a közigazgatás alkotmányosságáról szólt. Ezt is hangsúlyoznám, mert Bibó István csak hozzászólt ahhoz a vitához, amely a Magyar Jogi Szemlében zajlott 1943–44-ben Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos között.⁶ A vita kiváltója Magyary Zoltán 1942-ben megjelent *Magyar Közigazgatás* című, korszakos és nagy visszhangot kiváltó monográfiája volt.⁷

E konferencia a Magyar Közigazgatástudományi Intézet létrejötté előtt tiszteleg. Előszavában Magyary Zoltán könyve egyik fontos forrásának éppen ezt a tudományos műhelyt nevezte meg.

Magyary és Szontagh vitája kevéssé az alkotmányosság kérdéseiről szólt, legfeljebb a jogállamiság szintjén érintette őket. A vitapartnerek sokkal inkább az eredményesség és a jogszerűség összefüggéseiről, továbbá a közigazgatási jog és a közigazgatástan szintézisének jogosságáról vitatkoztak. Magyary Zoltán a Sein és Sollen szintézisével modernizálta, megújította a közigazgatás-tudományt. A közigazgatástan a hatékonyság oldaláról vizsgálódik, a valóságot kutatja, kérdésfeltevése az, hogy milyen a közigazgatás. Ezt a koncepciót Szontaghék nem fogadták el. Magyary Zoltán kemény szavakkal zárta le a vitát.⁸

Műve végén Magyary eljut oda, hogy kimondja: alkotmányunk reformjára van szükség ahhoz, hogy közigazgatásunkat a kor színvonalára emeljük. Nézete szerint az alkotmány és a közigazgatás szétválaszthatatlanok, az alkotmány válsága a közigazgatás válsága is egyben. Magyarország alkotmánya az 1848-as viszonyokra van szabva, vagyis a liberális jogállamra, az angol parlamentarizmusra és kabinetrendszerre, ezt a 19. századi „alkotmányos évgyűrűt” kinőttük. Az új állam fő jellemvonása az erős, miniszterelnök típusú kormány, az erős exekutiva, amelynek a legiszlatívától való eddigi függése megszűnik, ettől függetlenül biztosítja az eredményességet – vallja Magyary.⁹

² Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban, szerk. TRÓCSÁNYI László – BADÓ Attila, KJK-Kerszöv, Budapest, 2005, 941. Idézi továbbá az olasz alkotmány 97–98. cikkét (799) és a portugál alkotmány 266–271. cikkét (903–905).

³ VÁCZI Péter, *A jó közigazgatási eljáráshoz való alapjog és annak összetevői*, doktori értekezés, Győr, 2011, kézirat.

⁴ Lásd *A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási elveiről szóló 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat A Kormány és a közigazgatás* című fejezetét: *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai 1994–1998*, szerk. SOMOGYVÁRI István, Budapest, 1998, II., 986, továbbá ÁDÁM Antal, *A végrehajtó hatalom és a közigazgatás a magyar alkotmányos jogállamban = A közigazgatási szervezetrendszer átalakítási kísérletei*, A Jövő Közigazgatásáért Alapítvány, Pécs, 2009; BRAGYÓVA András, *Az új alkotmány egy koncepciója*, KJK, Budapest, 1995; FÁBIÁN Adrián, *Közigazgatás-elmélet*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2011; FICZERE Lajos, *Alkotmány és közigazgatás = Az alkotmányozás jogi kérdései*, szerk. TAKÁCS Imre, Budapest, 1995; *Jobb közigazgatás. Helyben járás és visszafejlődés helyett*, szerk. VEREBÉLYI Imre – IMRE Miklós, Századvég Kiadó, Budapest, 2009; LŐRINCZ Lajos, *A közigazgatástudomány alapjai*, Rejtjel, Budapest, 1997; MOLNÁR Miklós, *A közigazgatási alkotmányozás folyamatáról*, Magyar Közigazgatás 1995/4; RÁCZ Attila, *A törvényesség és a közigazgatás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990; VADÁL Ildikó, *A közigazgatási jog kodifikációja. Stabil kormányzás, változó közigazgatás*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2006; VARGA Zs. András, *A közigazgatási jog és a közigazgatás alkotmányos meghatározottsága* = PATYI András – VARGA Zs. András, *Általános közigazgatási jog*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2009.

⁵ FÁBIÁN, I. m., 27.

⁶ SZONTAGH Vilmos, *Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás*, Magyar Jogi Szemle 1943. július; MAGYARY Zoltán, *Válasz a „Magyar közigazgatás” bírálóinak*, Magyar Jogi Szemle 1943. szeptember; SZONTAGH Vilmos, *Eredményesség és jogszerűség a közigazgatásban*, Magyar Jogi Szemle 1944. február.

⁷ MAGYARY Zoltán, *Magyar közigazgatás*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.

⁸ MAGYARY Zoltán, *Zárszó a „Magyar közigazgatás” vitájához*, Magyar Jogi Szemle 1944. február, 81.

⁹ MAGYARY, *Magyar közigazgatás*, 639–640.

Ezeket a gondolati szálakat vette fel Bibó István a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című cikkében, eljutva később a hatalommegosztás újraértelmezéséig is. Sőt valószínűsíthető, hogy Magyary cikke inspirálta a hatalmi ágak megosztásáról szóló, 1947-es akadémiai székfoglalóját is.¹⁰

Magyary Zoltán a hatalommegosztásról az alábbiakat írta: „Montesquieu-nek az állami főhatalmak szétválasztásáról szóló tana a közigazgatás aránytalan fejlődésének következtében válságba került”.¹¹ Bibó ezzel láthatóan nem ért egyet, pontosabban újraértelmezi a hatalommegosztás klaszikus elvét. Nem ért egyet azzal sem, hogy a modern és eredményes közigazgatásnak *mindenekelőtt mélyreható alkotmányjogi változások, főleg a parlamentáris kormányrendszer megszüntetése az előfeltétele*.¹²

Bibó szerint a közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem – Magyaryval egyetértve – úgy gondolja, a politikum behatását kell csökkenteni a szakszerű, szolgáltatás-szerű és jogszerű közigazgatással szemben. Vallja azt, hogy a közigazgatás túlsúlyba kerülése a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg.

A két gondolkodó a közös célt, miszerint a közigazgatás az embereket szolgálja, és hogy a szakszerű közigazgatás minőségi közszolgáltatást adjon az állam polgárainak, más és más alkotmányos úton képzeltek el. Röviden és tézisszerűen felvillantott vitájukban számos ma is tanulságos alkotmányossági kritérium fogalmazódott meg.

A közigazgatással szembeni alkotmányossági követelmények

E történelmi trendek ismeretében harmadik témakörként azt vizsgálom, melyek a közigazgatással szemben támasztható, ma is időszzerű legfőbb alkotmányossági követelmények.

10 BIBÓ István, *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 271–294. BIBÓ István, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 367–398. Bibó Istvánnak a szolgáló közigazgatás teoretikus megalapozásáról szóló gondolati fejlődését elemzi GYARMATI György, *Szakértelem – Politika – Módszer. Bibó István státusai a politika univerzumában*, Vác, 1996, kézirat.

11 Magyary Zoltán *A mai közigazgatás lényege és feladatköre* című írását idézi FÁBIÁN, I. m., 134.

12 BIBÓ, *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*, 290.

A szakirodalom, az alkotmányok, az alkotmánytervezetek, az alkotmánybíró-sági gyakorlat és az uniós elvárások alapján, az alapelvek szintjén az alábbiakban foglalható össze a közigazgatással szemben támasztható alkotmányos követelményrendszer minimális tartalma:

- a közigazgatás törvény alá rendeltségének elve, jogszerűsége,
- a hatáskörgyakorlás kötelezettsége, a határidőn belüli érdemi döntés kötelezettsége,
- a közigazgatás pártatlanságának, szakszerűségének, szolgáltatás-szerűségének, hatékonyságának elve,
- a köztisztviselői jogállás garantálása,
- a közigazgatás széles körű, külső alkotmányos intézmények által történő ellenőrzésének elve,
- a közigazgatás nyilvánosságának elve: a közigazgatási szervek tevékenységét az állampolgárok a titokvédelmi és adatvédelmi szabályok megtartásával ellenőrizhetik,
- a jó közigazgatási eljáráshoz való alapjog, amelynek kiemelt összetevője a jogorvoslati jog és különösen a döntések bírósági felülvizsgálata. (A közigazgatási bíráskodás szerepének erősítését már Magyary Zoltán is fontosnak ítélte.)¹³

Ezekkel az alapelvekkel minden alkotmány megmérhető. Mi valósult meg mindebből az új Alaptörvényben?¹⁴ Milyen alkotmányos közigazgatási koncepció látszik kirajzolódni? Igaz-e, hogy megérkezett a „közigazgatási állam?”

Az Alaptörvényben nincs kormányformaváltás, ám látható, hogy az alkotmányozó erős és cselekvőképes hatalmi ágként képzel el a végrehajtó hatalmat. Az Alaptörvény kormányról szóló rendelkezése szerint a végrehajtó hatalom feladat- és hatásköre kiterjed mindarra, amit az alkotmány vagy jogszabály kifejezetten nem utal más szerv feladat- és hatáskörébe (15. cikk). A hatáskörelosztás, a hatalommegosztás rendjének ez az új „kályhaszabálya” és a hatáskörök ténylegesen is átrendeződtek. Az alkotmány ugyanakkor normatív módon rögzíti a jogállam és a hatalommegosztás tételeit is (*Alapvetés* B és C cikke).

Az önálló szabályozó szervek intézményesítésével jelentősen megnőtt az exekutívák, a közigazgatási rendeletalkotás szerepe, igaz, mindez törvényi felhatalmazás alapján lehetséges. Ezt az alkotmányozási irányt sokan, személy szerint magam is vitatom (23. cikk).

A közigazgatás egészének (jogalkotás, jogalkalmazás) külső alkotmányos intézmények által történő ellenőrzése néhány ponton gyengülni látszik (például Alkotmánybíró-ság, ombudsmanok), másutt erősödhet, például a közigazgatási külön bíróság létrehozatalakor (25. cikk (4) bekezdés). Itt és most

13 MAGYARY, *Magyar közigazgatás*, 622–633. Továbbá MARTONYI János, *A közigazgatási bíráskodás és legújabb kori fejlődése*, Budapest, 1932; TRÓCSÁNYI László, *Milyen közigazgatási bíráskodást?*, Budapest, 1992; PATYI András, *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei*, Budapest, 2002; F. ROZSNYAI Krisztina, *Közigazgatási bíráskodás Prokrusztész-ágyban*, Budapest, 2010.

14 *Magyarország Alaptörvénye*, Magyar Közlöny 2011. április 25.

a hatáskörökre és nem a közjogi intézmények vezetőinek új jelölési, választási, kinevezési rendjére gondolok.

Nyitott kérdés a közigazgatás pártatlanságának ügye. Ezzel kapcsolatban távoli összefüggésként, értelmezés és kommentár nélkül a preambulum, a *Nemzeti Hitvallás* egyik mondatát idézem: „Valljuk, hogy népuralom csak ott van, ahol az állam szolgálja polgárait, ügyeiket méltányosan, visszaélés és részrehajlás nélkül intézi.” Közvetlenebb összefüggés annak a tételnek a megőrzése, hogy pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak (*Szabadság és felelősség*, 8. cikk (3) bekezdés).

A közigazgatással kapcsolatban új tételeket találhatunk az alapjogi fejezetben is: megőrizték a közhivatalviselés jogát, a panaszjogot, a közérdekű adatok megismeréséhez való alapjogot. Az állam alkotmányos kötelezettségeként fogalmazódik meg a közszolgáltatások színvonalának emelése, a közszolgáltatáshoz való hozzáférés biztosítása, általában az állami működés hatékonyságának, átláthatóságának modernizációja (26. cikk).

Külön kiemelem az alapjogi fejezet 24. cikkét, amely az egyik legnagyobb újdonságként rögzíti a jó közigazgatási eljáráshoz való alapjogot. „(1) Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyeit a hatóságok részrehajlás nélkül, tisztességes módon és ésszerű határidőn belül intézzék. A hatóságok törvényben meghatározottak szerint kötelesek döntéseiket indokolni. (2) Mindenkinek joga van törvényben meghatározottak szerint a hatóságok által feladatuk teljesítése során neki jogellenesen okozott kár megtérítésére.”

Az idézett szöveg az *Európai Unió Alapjogi Chartájának* finomított változata, de kétségtelenül előrelépésnek tűnik.¹⁵ Látható, hogy a közigazgatás alkotmányosságának kialakulása leginkább az eljárásjogban kezdődött el. Az új alkotmány tehát továbbra is azt a koncepciót vallja, hogy nem önálló fejezetben, hanem funkcionálisan, szétszórtan szól a közigazgatás alkotmányosságáról – leszámítva természetesen az önkormányzati rendszert, a tradicionális államügyeket (honvédelem, rendvédelem) és a közpénzügyeket.

A közigazgatással mint a közhatalomgyakorlás legkiterjedtebb rendszerével kapcsolatos alkotmányos alapelvek nagy része ritkábban normatív, gyakrabban deklaratív módon értelmezhető ki az alaptörvényből. A közigazgatás alkotmányos védelmi szintje nézetem szerint csak az eljárásjog esetében erősödött. Hiányérzetem három kérdésben van, nevezetesen:

- a hatalommegosztás új rendjével kapcsolatban,
- a közigazgatás pártatlansága kapcsán, beleértve a közszolgálatban dolgozók jogállásának kérdését is,
- a széles körű alkotmányos intézmények általi ellenőrzés esetében, itt nem a parlamenti ellenőrzés eszközrendszerére gondolok elsősorban.¹⁶

Ezeket a hiányokat – mindhármát – már Bibó István is jelezte, Magyary Zoltánnal a pártatlanság esetében teljesen egyetértve. Az ellenőrzésből Magyary Zoltán a közigazgatás bírósági kontrollját tartotta kiemelten fontos alkotmányos követelménynek.

Az alkotmányozás ma folyamatos Magyarországon, a védelmi szintet illetően sok múlik az alkotmányt közvetlenül végrehajtó sarkalatos törvények megalkotásán. Ha van alkotmányos védelmi szint, és az működik is, akkor valóban beszélhetünk alkotmányos közigazgatásról.

(Első közlés: *A közigazgatás tudományos vizsgálata egykor és ma*, szerk. FAZEKAS Marianna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 76–85.)

KUKORELLI ISTVÁN

¹⁵ VÁCZI Péter, *A jó közigazgatási eljáráshoz való alapjog és az új Alaptörvény*, Magyar Közigazgatás 2011/1., 30–42.

¹⁶ VARGA Zs. András, *A közigazgatás feletti kontrolleszközök általános áttekintése*, Jog-Állam-Politika 2011., különszám, 37–52.

1956 ALKOTMÁNYJOGI RELEVANCIÁI, BIBÓ 56-OS SZEMÜVEGE

I. Legfiatalabb nemzeti ünnepünk az Alaptörvényben

Magyarország új Alaptörvénye, amely 2012. január 1-jén lépett hatályba, alkotmányos ünnepként tiszteli három nemzeti ünnepünket, közöttük 1956. október 23-át is. A nemzeti ünnepeket korábban törvényi szinten szabályozták (1991. évi VIII. törvény), az alkotmányozó hatalom 2011-ben általában megemelte az alkotmányjogi szimbólumok védelmi szintjét és jelentőségét. A törvényhez képest egyetlen különbség, hogy október 23-a – 1989–2012 között – egyszerre volt 1956 ünnepe és az új államforma, a köztársaság kikiáltásának napja. Ezt az összekapcsolást sokan (például az 1956-os szervezetek) és sokszor bírálták. Az új Alaptörvényben, bár nem változik meg az államforma, az állam hivatalos elnevezése már nem Magyar Köztársaság, hanem Magyarország. A köztársasági jelző, sok szempontból vitathatóan és történelmietlenül, veszített jelentőségéből. A nemzeti ünnep sem előtte tiszteleg. 1956. október 23-a ezt követően tisztán 1956 ünnepévé válik.

Az Alaptörvény preambuluma, a *Nemzeti Hitvallás* szerint „Egyetértünk az első szabad Országgyűlés képviselőivel, akik első határozatukban kimondták, hogy mai szabadságunk az 1956-os forradalomból sarjadt ki”.

1990. május 2-a óta, amikor az első szabadon választott országgyűlés az első törvénnyel (1990. évi XXVIII. törvény) nemzeti ünneppé nyilvánította 1956-ot, azt hitelesen a nevén nevezik, forradalomnak és szabadságharcnak hívják.¹

1956-ban valóban forradalom volt, a magyar nép egységesen felkelt elnyomói ellen. Nagy Gáspár *Október végi tiszta lángok* című, egy másik nemzeti ünnepünkre, 1848-ra is utaló versében így vall erről: „Október-vég... és nem akárhol! / Most is március idusa lángolt / egy letiport nemzet szívében...”²

1956-ban a magyarság túlnyomó többsége elismerte és kimondta az igazságot: azt, hogy életidegen társadalmi rendszert kényszerítettek rá, ahol idegen fegyverek árnyékában sok ezer hazai kis Sztálin nyomja el a szabadságát.

1 Országgyűlési Napló, az 1990. május 2-i alakuló ülés jegyzőkönyve, 21–23.

2 NAGY Gáspár, *Október végi tiszta lángok*, Új Forrás 2005/8.

A kimondott igazság – ez a haza magyar haza – visszaadta méltóságunkat. 1956-ban jó volt magyarnak lenni. A világ még ma is leginkább 56 miatt becsüli a magyar nevet.³

Nagy Gáspár versét folytatom: „»Szent suhancok« bátor / tettei sokkolták a Világot! / Ámultak közel és távol... Mert elszoktak már / az ilyen csodáktól: / hogy Dávid ismét / legyőzi Góliátot!”

A 20. század két vesztes háborúja, megalázó békeszerződései, az utolsó csatlós bélyege után – 1848-hoz hasonlóan – újra felemelte fejét a magyarság. Kónya Lajos *A magyarokhoz* című versében olvasható: „Áldott légy, magyar nép, ki [...] / ropogó gerinccel egyenesedtél fel [...] / Őseidhez méltó tetteid sugárzón / vetődnek a világ elborult egére.”⁴

Néhány szó, néhány nem akármilyen szó 1956 legszebb ajándéka: a kimondott igazság, a visszanyert emberi méltóság, a ropogó gerincű felegyenesedés, a szabadság és a lelkesedés, a letisztulás, az októberi tiszta lángok, a nemzeti egység.

1956 – 1848-hoz hasonlóan – az ifjúság forradalma is volt, a csillogó szemek, a felszabadult öröm, a lelkesedés forradalma.⁵ 1956 kulcsszava a *szabadság*, a megízlelt, és ha csak egy pillanatra is, de megélt „nem félünk” közös szabadságélménye. Az Európai Parlament lengyel elnöke, Jerzy Buzek nyilatkozta 1956 októberéről: „A kötelességérzetem, hogy a szabadságért küzdeni kell, a magyar forradalomhoz kapcsolódik.”⁶

Ahogy a magyarok, a lengyelek sem tudták elfogadni a diktatúrát saját hazájukban. Jól tudjuk, hogy a magyar forradalom a lengyelországi változásokért vállalt szolidaritás jegyében indult magyar és lengyel zászlókkal, és a Bem-szobornál már százezres tömeg tüntetett október 23-a délutánján, a szabadságot követelve. Hangsúlyozni szeretném, hogy a magyar forradalom – és ez nem jellemző a világtörténelem forradalmaira – október 23-át követően letisztult, és elindult az önszerveződés, a törvényes rend útján.

Történelmi tény: november 3-án, tíz nap után megindult a fővárosi tömegközlekedés, november 5-én az üzemek felvették a munkát. Ebben a letisztult, a történelemben rendkívül ritka kegyelmi pillanatban valóban együtt volt a nemzet. Munkás és egyetemista, írók és átálló katonák, falu és város.

Sólyom László szerint „1956-ban egyértelműen elvált egymástól a jó és a rossz”.⁷ Várszegi Asztrik pedig így fogalmazott: „1956 nagy hatással volt a jellemekre: az enyéimre éppúgy, mint másokéra. Sokat megtudhattam az emberekről.”⁸ Aki abban a pillanatban felnőtt emberként cselekvőképessége birtokában volt, választhatott.

3 SÓLYOM László, *Íme, az örökség* = Uő., *Egy elnökség lenyomata. Válogatott beszédek és interjúk*, Századvég Kiadó, Budapest, 2010, 231.

4 KÓNYA Lajos, *A magyarokhoz*, Irodalmi Újság 1956. november 2.

5 OTTLIK Géza szavait idézi SÓLYOM, *Íme, az örökség*, 231.

6 KOVÁCS Orsolya Zsuzsanna, „A kötelességérzetem, hogy a szabadságért küzdeni kell, a magyar forradalomhoz kapcsolódik”. *Beszélgetés Jerzy Buzekkel, az Európai Parlament elnökével*, Közszerzők 2011/4., 32–33.

7 SÓLYOM, *Íme, az örökség*, 233.

8 LENGYEL László – VÁRSZEGI Asztrik, *Beszélgetőkönyvecske*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 13.

A Parlamentben tartózkodók közül például kevesen választottak úgy, mint Bibó István. Az utcákon, a falvakban, a városokban, az üzemekben, az iskolákban, az egyetemeken viszont sokan – ettől nemzeti ez a történelmi ünnep.

Bibó István szép és emelkedett stílusban írja le ezt a kegyelmi pillanatot a politikai és alkotmányjogi kibontakozást, valamint a magyar kérdés kompromisszumos megoldását kereső, november 6-án kelt államminiszteri tervezetében. „Magyarország e pillanatban a forradalom után az erkölcsi fegyelemnek és a közéleti emelkedettségnek olyan állapotában van, amilyenben ezer éve nem volt, s a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai és erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők.”⁹ Ezen a ponton térnek át Bibó István 1956-os szerepére és alkotmányjogi programjára.

II. Bibó „szemüvege”

Bibó István az 1956-os forradalom és szabadságharc szimbolikus alakja. Litván György szerint „[...] ő lett – 1956 novemberében keletkezett nyilatkozataival, memorandumaival – a letiport forradalom eszmei védelmezője, 56 legfőbb hazai »tolmácsa«, képviselője a külföld számára, majd a forradalom eszméinek megfogalmazója”.¹⁰

Bibó István Nagy Imre második kormányának (1956. október 24. – november 4.) államminisztere 1956. november 2-től. Az október 30-án újjáalakult Nemzeti Parasztpárt (Petőfi Párt) javaslatára lett a koalíciós kabinet tagja, delegálását a források szerint Keresztury Dezső javasolta azzal az indokolással, hogy „benne van civil kurázsi”. Több mint telitalálat az indokolás, Bibóban nemcsak civil kurázsi, hanem államférfiúi felelősség munkált, miniszteri megbízatását az első pillanattól kezdve alkotmányjogilag is komolyan vette, előterjesztést készített a kormány számára, amely – bár november 4-én 10 órára összehívták – sohasem ült össze. Bibó későbbi visszaemlékezésében ezen rendkívül elcsodálkozott: „[...] azt éreztem, hogy ilyen rendkívüli helyzetben a minisztertanácsnak azonnal kell összeülnie, és valamit kell csinálnia... Úgyhogy a zsebemben maradt az előterjesztésem, és semmit sem tudtam csinálni.”¹¹

Ennél azonban jóval többet tett. Felelős államminiszterként – telefonhívásra – november 4. hajnalán megy be „örhelyére”, a Parlamentbe, és a nap folyamán rádöbben arra, hogy lényegében ő a kor-

mány egyedül cselekvőképes tagja. Akik a Parlamentben tartózkodtak, vagy kivártak, vagy elmentek. „Amikor 1956. november 4-én hajnalban mindenki menekült a Parlamentből, íróasztalához ült, nyilatkozatot fogalmazott. A Kossuth Lajos téren már szovjet tankok dübörögtek, és Bibó István gondolatai erejével próbálta menteni a magyar függetlenségéből azt, amit még megmenthetőnek ítélt.”¹² November 4-én kelt, *Magyarok!* című, megrázóan szép és veretes nyilatkozatában így írja le saját helyzetét: „Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.” Bibó tehát törvényesnek tekinti a kormányt, amelynek ő az egyetlen olyan minisztere, aki – a saját szavaival – a helyét is elfoglalta, lemondottnak sem tekinti magát, és szabadlábon is van. Államminiszterként jegyzett nyilatkozatában felszólítja a magyar népet, hogy „[...] a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen [...]”. Kiáll a dicsőséges magyar forradalom mellett, és felszólítja a nagyhatalmakat a magyar szabadság védelmére. Nem vérontásra, törvényességre hív fel.¹³

A november 6-án kelt, *Követ Úr* kezdetű, majd a Nagy Imréhez írt, november 11-i levélben a kormány törvényességét az 1956. október 23-ai forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból, „amelyre való eskünek úgyszincs jelentősége”. Bibó alkotmányjogi érzékenységre és államférfiúi erényeire jellemző, hogy az utóbbi levélben – amely vélelmezhetően sosem jutott el Nagy Imréhez – a miniszterelnök utólagos hozzájárulását kéri miniszteri lépéseihez, amelyeket annak tudatában tett meg, hogy Nagy Imrét „visszatartották” a szovjet követségen. E levélben javasolja, hogy a kormány ne lemondottnak, hanem csak erőszakkal eltávolítottottnak tekintse magát.¹⁴

Még miniszteri megbízatása előtt kelt, *A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja* című nevezetes írásában (erre épül a *Követ Úr!* kezdetű államminiszteri levél is) egyértelműen kifejti, hogy a törvényesség alapján akarnak kormányozni, s a magyar forradalom legitimitása csak a népakarat szabad megnyilvánulásán alapuló modern, racionális törvényesség lehet.¹⁵ Az első, október 30–31-én kelt tervezet 12 pontból, a második (a *Követ Úr!* kezdetű) 6 pontból álló programot vázol fel.

E rövid írás keretében kizárólag a közjogi elképzelések vázlatos bemutatására vállalkozom. Bibónak természetesen léteztek és ismeretesek a megalkuvást nem tűrő, ám kompromisszumos elképzelései, például a társadalmi-gazdasági rendről, a számonkérésről, a restaurációról, a jóvátételről és sok minden akkor aktuális és megoldandó kérdésről – többek között a szovjet csapatok kivonásáról és a Varsói Szerződésből való kilépésről.

⁹ Bibó István, *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására* (1956. november 6.) = *Uő.*, 1956, szerk. SZIGETHY Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003, 73.

¹⁰ Litván György, *Bibó István az 1956-os magyar forradalomban*, Rubicon 2004/4., 42–46.

¹¹ Idézi *Uo.*, 44.

¹² Bibó István, 1956, szerk. SZIGETHY Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003. Az idézet a könyv borítójáról való.

¹³ *Uo.*, 57–60.

¹⁴ *Uo.*, 61–77.

¹⁵ *Uo.*, 46–56.

Alkotmányjogi programjának sarokpontja az új alkotmánytörvény megalkotása, amelynek alapelvei a következők:

- a parlamentáris köztársaság állam- és kormányformája az 1848. évi III. tc. és az 1946. évi I. tc. alapján,
- a szabad választások, a miniszteri felelősség, a hatalmak elválasztása, a bírói függetlenség,
- a szabadságjogok teljessége, különös figyelemmel a szólás- és sajtószabadságra, továbbá a lelkiismereti és vallásszabadságra.

Tanulságosak az alkotmányozó hatalomra és az alkotmányvédelemre vonatkozó bibói elképzelések is. Októberi 12 pontjában még az utolsó törvényes szabad választások alapján összeült 1947. évi parlamentet jelöli meg az alkotmányozás alanyaként. Államminiszteri tervezetében – az általános választások előtt – a forradalmi bizottságokra és tanácsokra épülő forradalmi alkotmányozó gyűlés mellett érvel, amely arra hivatott, hogy az alkotmányozás elveit elfogadja, esetleg államfőt válasszon, és mindenképpen választójogi törvényt alkosson.

Az alkotmányos rendszer védelmét a jövőbeni többpártrendszer viszonylatában fogalmazta meg, amely gondolatrendszerében nem kizárt, hogy korlátozott lett volna. „[N]em indulhat párt, amely ezeket nem fogadja el; e felett a legfelsőbb bíróság – illetve keretében megfelelően szervezett alkotmánybíróság – örökösök.”

Életművét ismerve jól tudjuk, hogy Bibó sokat foglalkozott – például Magyary Zoltánnal vitatkozva – a közigazgatással, annak jogszerűségével, demokratizmusával. 1956-os tervezeteiben is kiemelt helyen szerepel a közigazgatás újjászervezése, amely a szakszerűség alapján, a versenyvizsgarendszer általános bevezetésével történik. A közigazgatásba tömegesen bekerült diplománélküliek és „gyorsított kiképzéssel kiképzettek” helyzetét kötelező százalék megállapításával vélte megoldani. Fontos elképzelése volt a közigazgatás bírói ellenőrzésének visszaállítása.

1956-nak tehát alkotmányjogi jelentősége van, bár jól tudjuk, hogy a történelem esélyt sem adott egy esetleges „56-os Bibói alkotmány” elfogadására. Alkotmányos követelmények viszont megfogalmazódtak, és ezek leginkább Bibó István nevéhez, államminiszteri tevékenységéhez köthetők.

Bibó István, aki nem mondott le, és sohasem alkudott meg a Kádár-rendszerrel, számomra nem „két-napos” (november 2–4.) közjogi tisztségviselő, hanem az 1956-os forradalom és szabadságharc örökös államminisztere, annak a forradalomnak a jelképe, amelyben együtt volt a nemzet.

A történelem nem így alakult, ezt a szabadságharcot is leverték a Nyugat Jalta miatti hallgatása mellett. Joggal írta Bibó 1957-ben *Magyarország helyzete és a világpolitikai helyzet* című tanulmányában: Magyarország helyzete az egész világ botrányává lett.¹⁶

¹⁶ Uo., 78–122.

Szigethy Gábor Adyval szólva azt írta Bibóról, hogy őrző volt a strázsán. Igen, 1956 cselekvő államminisztere itt is egy fejjel kimagaslott cselekvőképtelen vagy azzá tett kortársai közül, példát mutatva emberi tartásból és civil kurázsiból a későbbi államférfiaknak is.

***

Legfiatalabb nemzeti ünnepünket több generáció ünnepli. Élnek közöttünk a résztvevők is. Kinek-kinek rövidebb, hosszabb ideig tartott, amíg az igazság mozaikdarabkáiból összeállt a reális történelem, saját maga 56-os képe. Mert mindannyiunknak kell, hogy legyen egy történelmileg valós képünk 1956-ról. Azt mondják a bölcsek, hogy ha rend van a fejekben, rend van a társadalomban is. Bibó István november 4-i visszaemlékezését idézem erről: „Dobi István sötétben közbeszólt, mondván: nagyon sok féle szemüvegen lehet nézni ezt a magyar ügyet. Én meg azt replikáztam neki, hogy sokféle szemüvegen lehet nézni, de ha az ember leteszi a szemüveget, csak egyféleképpen.”¹⁷

Ha elfogadjuk 1956 idézett igazságait – és úgy gondolom, hogy azokkal azonosulni lehet –, ettől az elfogadottságtól és azonosulástól, és nem csupán a törvény vagy akár az alkotmány betűitől válik igazán nemzetivé az ünnep.¹⁸

(Első közlés: *Viva Vox Iuris Civilis. Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, szerk. CSEHI Zoltán – SCHANDA Balázs – SONNEVEND Pál, Szent István Társulat, Budapest, 2012, 29–35.)

KUKORELLI ISTVÁN

¹⁷ Uo., 133.

¹⁸ SÓLYOM László, *Az egyetlen '56-os forradalom = Egy elnökség lenyomata*, 213–218.

BIBÓ ISTVÁN, AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÖRÖKÖS ÁLLAMMINISZTERE

I.

Bibó István az 1956-os forradalom és szabadságharc ikonikus alakja, legfőbb szimbóluma kortársai szerint is. Litván György így ír róla: „[...] ő lett – 1956 novemberében keletkezett nyilatkozataival, memorandumaival – a letiport forradalom eszmei védelmezője, 56 legfőbb hazai »tolmácsa«, képviselője a külföld számára, majd a forradalom eszméinek megfogalmazója.”¹

Bibó István Nagy Imre negyedik összetételű koalíciós kormányának államminisztere 1956. november 2-tól. Az október 30-án újjáalakult Nemzeti Parasztpárt (Petőfi Párt) javaslatára lett a koalíciós kabinet tagja, delegálását a források szerint Keresztury Dezső javasolta azzal az indokolással, hogy „benne van civil kurázi”.² Bibóban nemcsak civil kurázi, hanem államférfiúi felelősség is munkált, miniszteri megbízatását az első pillanattól kezdve alkotmányos emberként és cselekvő aktivitással, tetthazafiként élte meg.

Bibó István november 4-én lépett szolgálatba és ment be hajnalban telefonhívásra a Parlamentbe, a 10 órára meghirdetett kormányülésre. Közismert a kép, írógépéhez ült, nyilatkozatot fogalmazott, tervezteteket készített az alkotmányos kibontakozás kompromisszumos lehetőségeiről. Szigethy Gábor így írja le a jelenetet: „Amikor 1956. november 4-én hajnalban mindenki menekült a Parlamentből, íróasztalához ült, nyilatkozatot fogalmazott. A Kossuth Lajos téren már szovjet tankok dübörögtek, és Bibó István gondolatai erejével próbálta menteni a magyar függetlenségből azt, amit még megmenthetőnek ítélt. Azt hitte, ha nagyon keveset kér Magyarország számára, azt a szovjet megszállók nem fogják megtagadni. Tévedett: Ázsia nem tárgyalta Európával.”³

November 4-én kelt, *Magyarok!* című, megrázóan szép és veretes nyilatkozatában így írja le saját helyzetét: „Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.” Bibó tehát törvényesnek tekinti a kormányt, amelynek ő az egyetlen olyan minisztere, aki – a saját szavaival – a helyét is elfoglalta, lemondottnak sem tekinti magát, és szabadlábban is van. Államminiszterként jegyzett nyilatkozatában felszólítja a magyar népet, hogy „[...]

¹ LITVÁN György, *Bibó István az 1956-os magyar forradalomban*, Rubicon 2004/4., 42–46.

² Idézi *Uo.*, 44.

³ BIBÓ István, 1956, szerk. SZIGETHY Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003. Az idézet a könyv borítójáról való.

a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnak ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen [...]”. Kiáll a dicsőséges magyar forradalom mellett, és felszólítja a nagyhatalmakat a magyar szabadság védelmére. Nem vérontásra, törvényességre hív fel.

A kormány törvényességét az 1956. október 23-ai forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból, „amelyre való eskünek – felfogása szerint – úgyszincs jelentősége.”⁴

Jól tudjuk, hogy a magyar forradalom a lengyelországi változásokért vállalt szolidaritás jegyében indult magyar és lengyel zászlókkal, és a Bem-szobornál már százezres tömeg tüntetett október 23-a délutánján, a szabadságot követelve. Hangsúlyozni szeretném, hogy a magyar forradalom – és ez nem jellemző a világtörténelem forradalmaira – október 23-át követően letisztult, és elindult az önszerveződés, a törvényes rend útján.

Közismert történelmi tény: november 3-án, tíz nap után megindult a fővárosi tömegközlekedés, november 5-én az üzemek felvették a munkát. Ebben a letisztult, a történelemben rendkívül ritka kegyelmi pillanatban valóban felegyenesedett és együtt volt a nemzet.

Bibó István emelkedett stílusban írja le ezt a kegyelmi pillanatot a november 6-án kelt államminiszteri tervezetében. „Magyarország e pillanatban a forradalom után az erkölcsi fegyelemnek és a közéleti emelkedettségnek olyan állapotában van, amilyenben ezer éve nem volt, s a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai és erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők.”⁵

A szovjet beavatkozás 1956. november 4-én valószínűsíthetően éppen azért történt meg, mert a szovjet vezetés – a hazai csatlósaival együtt – gyorsan ráébredt, hogy a magyarok a saját kezükbe vették az ország irányítását.

II.

A köztörténészek a korabeli jogszabályok alapján határozzák meg a kormányok és a miniszterek megbízatásának kezdetét és végét. Nagy Imre második kormányának megbízatását a történetírás 1956. október 24-től november 4-ig számolja.

Történelmi kuriózum, hogy a második, a harmadik és a november 2-től jegyzett negyedik összetételű testületben még ott található Kádár János neve is. A november 2-i 12 főből álló kormányban, amely már valóban forradalmi legitimitású és koalíciós összetételű volt, 10 államminiszter képviselte a pártokat. Nagy Imre második kormánya, negyedik összetételében, 1956. 11. 2. – 1956. 11. 4.:

⁴ *Uo.*, 57–60.

⁵ *Uo.*, 73.

- miniszterelnök: Nagy Imre;
- államminiszterek: Tildy Zoltán, Kádár János, Losonczy Géza, Bibó István, B. Szabó István, Farkas Ferenc, Fischer József, Kelemen Gyula, Kéthly Anna, Kovács Béla;
- honvédelmi miniszter: Maléter Pál;
- külügyminiszter: Nagy Imre mint miniszterelnök.⁶

A már többpártrendszerű, koalíciós kormányra Litván György így emlékezik vissza: „Emlékszem arra – november 3-án, tehát egy nappal a szovjet beavatkozás előtt –, amikor megjelent, olvashattuk meg a rádióban is hallhattuk ennek a koalíciós Nagy Imre-kabinetnek a jó benyomást és érzéseket keltő névsorát – kizsgazda politikusok voltak Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István, azután voltak szociáldemokraták, igazi szociáldemokraták, mint Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Fischer József, a parasztpárt részéről pedig Farkas Ferenc és Bibó István – akkor arra gondoltunk, hogy ez egy telitalálat, ezek azok az emberek, akik ezt a felszabadult Magyarországot kormányozni hivatottak. De hát ez egy napig tartott. Ezzel a november 4-ével kezdődött Bibó István igazi forradalmi szereplése, azzal a bizonyos kiáltvánnyal, amit november 4-én a már megszállt Budapesten, a megszállt Parlamentben fogalmazott. S ez egy felfoghatatlanul hősi cselekedet volt.”⁷

A november 4-én 10 órára összehívott kormány, mint tudjuk, sohasem ülhetett össze, az azonnali szovjet beavatkozás miatt. Tagjai vagy elmenekültek, vagy elfogták őket. Nagy volt akkor a jövés-menés a Tisztelt Ház kapuinál, nagyobb, mint a damaszkuszi úton. Ezért is példa nélküli Bibó István magatartása és 1956-os nyilatkozatai.

A formális közjogi legitimáció (a negyedik összetételű Nagy Imre-kormány felmentése és a Kádár-kormány kinevezése november 4-én) a korba visszahelyezve is erősen vitatható. A rendszer a saját jogszabályait sem tisztelte, a 21 tagú, szovjet mintájú „testületi államfőnek”, az Elnöki Tanácsnak (a továbbiakban: NET) a parlamenti ülések közben nem volt ilyen eredeti hatásköre. Tegyük egymás mellé, és a korba visszahelyezve értelmezzük az 1956-ban hatályos alkotmányszöveg releváns paragrafusait:

„20. § (4) Ha az országgyűlés nem ülésezik, az országgyűlés jogkörét a Népköztársaság Elnöki Tanácsa gyakorolja: az alkotmányt azonban nem változtathatja meg.”

„21. § (4) A Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozatképességéhez az elnökön és titkáron kívül kilenc tag jelenléte szükséges.”

„23. § (2) A minisztertanácsot, illetőleg egyes tagjait a Népköztársaság Elnöki Tanácsának javaslatára az országgyűlés választja meg és menti fel.”⁸

A normák alapján a minisztertanács (és a miniszterek) megválasztása az Országgyűlés hatásköre volt, és azt, ha a parlament nem ülésezett, a NET elvileg gyakorolhatta. A parlamenti dokumentumokból kivehetően intenzíven gyakorolta is. A „gyakorlásnak” alkotmányos szintű előírása volt a 21. § (4) bekezdése, amely határozatképességet (11 fő, benne az elnök és a titkár) követelt meg. Ezt a szabályt nem ronthatva volna le a NET „titkos” ügyrendje, amely számozás nélküli határozattal már 1949-ben felhatalmazta a testület elnökségét például a kinevezési ügyekre.⁹

Az országgyűlés a pártállamban nem állandóan ülésező szerv, hanem inkább szimbolikus intézmény volt. 1949 és 1990 között a kilenc ciklusban 399 ülésnap számolható össze. Ha ebből levonjuk az utolsó rendi országgyűlés „megugró” adatait (83 ülés!), a Tisztelt Ház évente mindössze 9 ülést tartott.¹⁰

Ez nagyon nagy teret engedett a NET helyettesítő jogkörének, és ezzel előszeretettel éltek is a pártközpont utasításai szerint, különösen a személyi ügyekben, de a jogalkotás terén is. Az országgyűlés korabeli irományaiból látható, hogy nemcsak a minisztereket, hanem kormányok egészét a NET mentette fel és nevezte ki. Az 1953–1958-as „meghosszabbított” ciklusban a NET-jelentések végén ott szerepelnek a felsorolt tvr-ek után a személyi döntések is.¹¹

Horváth Attila szerint „[a] Népköztársaság Elnöki Tanácsa kizárólagos jogot nyert a kormány összetételének a parlamenti ciklus alatt történő megváltoztatására. 1987-ig a miniszterek felmentése is így történt. Sőt helyettesítés címén a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az egész kormány felmentését és az új kormány választását is magára vállalta. Pl. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége levélben utasítást adott [...] Nagy Imre elvtársnak, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa elnökének a felmentésére, mert nem látta el megfelelően a Minisztertanács elnökének tisztét. Tisztelettel Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának titkára.”¹²

Említettem korábban, hogy a jogalkotás terén is lényegében a NET volt a fő jogalkotó. 1949–1990 között 324 törvény és 1348 tvr. született. Ha itt is levonjuk az 1985–90-es adatokat (132 tv. és 137 tvr.), közel hatszor annyi tvr. született, mint törvény.¹³

A NET elég megengedő volt a korlátait illetően. Két példát mondanék erre.

Az útlevelekkel foglalkozva 1979-ben publikáltam egy cikket a külföldre utazásról és az útlevelekről szóló 1978. évi 20. tvr.-ről. A kutatás során a parlamenti dokumentumokból egyértelműen kiderült, hogy a NET éppen az országgyűlés 1978. évi őszi ülésszaka közben – ebédszünetben! – ült össze, és fogadta el

⁶ BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848–1987*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 171.

⁷ LITVÁN György, *Percekre, hónapokra emelkedett magasba = Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*, szerk. GYARMATI György – KUKORELLI István, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 34.

⁸ Magyar Közlöny 2009. október 23., 38637.

⁹ VÁRADI Vilmos, *A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között = A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986*, szerk. SZOBOSZLAI György, Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1986, 80.

¹⁰ KUKORELLI István, *Hány éves az Alaptörvény?*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 189.

¹¹ Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés irományai, Budapest, 1964, 1., 7., 11., 16., 19. és 23. iromány.

¹² HORVÁTH Attila, *A Népköztársaság Elnöki Tanácsa*, Jog-Állam-Politika 2022/2. különszám, 203.

¹³ KUKORELLI, *Hány éves az Alaptörvény?*, 191.

a tvr-t. Az ülésező országgyűlés pedig nem szorult helyettesítésre. Az országgyűlés napirendjén egyébként is mindössze két miniszteri beszámoló szerepelt.¹⁴

A másik példa, hogy amikor 1956–1957-ben az országgyűlés (1956. augusztus 3. – 1957. május 9.) és a NET sem ülésezett (bizonyíthatóan 1956. október 15. és 1957. március 9. között),¹⁵ a „testület” vagy inkább annak elnöksége szaporán gyártotta a tvr-eket.¹⁶ Ezt még a NET elnöke is furcsállta, és „bocsánatot” kért miatta: „Március 9-én Dobi István az ülést a következő szavakkal nyitotta meg: „Mielőtt a napirendre térnénk, elnézést kérek, hogy a NET-et hosszú időn keresztül nem hívtuk össze, és úgy bocsájtottunk ki tvr-t.”¹⁷ Talán felrémlt neki, hogy a titkos ügyrendben erre még az elnökség sem kapott felhatalmazást.

III.

És most térjünk át a konkrét ügyre, a második Nagy Imre-kormány felmentésére és a Kádár-kormány kinevezésére. Íme a Magyar Népköztársaság hivatalos lapjában, a Kossuth-címerrel megjelenő (!) Magyar Közlönyben 1956. november 12-én kihirdetett felmentő határozat:

„I. Főrész

Személyi rész

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa Nagy Imrét a Minisztertanács elnöki és külügyminiszteri, Tildy Zoltánt, Kovács Bélát, B. Szabó Istvánt, Kéthly Annát, Kelemen Gyulát, Fischer Józsefet, Bibó Istvánt, Farkas Ferencet, Losonczy Gézát és Kádár Jánost államminiszteri tisztsége, Maléter Pált honvédelmi miniszteri tisztsége alól felmenti.

*Dobi István s. k.
a Népköztársaság Elnöki Tanácsának
elnöke*

*Kristóf István s. k.
a Népköztársaság Elnöki Tanácsának
titkára”¹⁸*

14 KUKORELLI István, *Az útleveél az állampolgári jogok rendszerében*, Jogtudományi Közlöny 1979/6., 349.

15 VÁRADI Vilmos, *A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között = A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986*, szerk. SZOBOSZLAI György, Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1986, 90.

16 Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés irományai, 28. iromány.

17 VÁRADI Vilmos, *A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között = A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986*, szerk. SZOBOSZLAI György, Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1986, 73.

18 Magyar Közlöny 1956. november 12., 567.

A határozat alakilag is vérzik, mert a nagy sietségben – ellentétben a Kádár-kormány kinevezésével – számot sem adtak a határozatnak.

A Kádár-kormányt kinevező 1956. évi 28. számú határozat „jogalapját” a NET az alkotmányt módosító (!) határozatával – amit kifejezetten tiltott a pártállami alkotmány – teremtette meg. A NET által választott „magyar forradalmi munkás-paraszt kormány” elnevezést ez a határozat iktatta az alkotmányba.¹⁹

A NET helyzetbe hozta önmagát, alkotmányozó hatalomként. A szerencsenmosdató, hirtelen bátorra lett Dobi István az újra összehívott országgyűlés első ülésén így számolt be a történésekről: „A jogászok úgy fejezik ki, hogy az ellenforradalom alatt is sikerült fenntartani a Népköztársaság Elnöki Tanácsának, az országgyűlés szünetelése idején működő legmagasabb állami szervünknek a működését, a jogfolytonosságot – és ebben biztosan van igazság, megvan ennek a jogi jelentősége.”²⁰ Nem tudom, hogy kik lehettek azok a „jogászok”, akik ezt a szöveget írták. Szégyellni való.

Idézem tovább a beszámolót: „A városban még döngtek az ágyúk. Visszamentem a hivatalomba. Az Elnöki Tanács jelen levő tagjaival együtt visszatértünk a munkánkhoz. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy Nagy Imre és kormányának működése veszélyeztette a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendjét, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa november 4-én Nagy Imre kormányától megvonta bizalmát, és felmentette a kormányt. Ezt követően alkotmányos jogkörében eljárva miniszterelnökké választotta Kádár Jánost (Hosszan tartó taps).”²¹

Messze túl vagyunk már a hatályos alkotmányon. Tudom, hogy diktatúrán történelmietlen számonkérni a jogállamot. Nem is ezt teszem, csak szembesítem a döntéseket a pártállam hatályos alkotmányos szabályaival.

Dobi udvariasan szólva nem mond igazat. Vajon kik voltak a NET jelen lévő tagjai? Borítsa balladai homály? Elképzelhető-e abban a helyzetben (november 4-én) a „röpszavazásokkal” történő szavazás?

19 Uo., 568.

20 Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés Naplója, 33. ülés jegyzőkönyve 1957. évi május 9-én, csütörtökön, 1656.

21 Uo., 1663.

Kukorelli István ünnepi beszédet mond 2022. november 4-én a rakparti Bibó István-szobornál. (Fotó: Tihanyi Károly)

A „körözéssel” vagy „körtelefonokkal” történő szavazás egyébként sem tekinthető legitimnek, és erre akkor, amikor mindenki menekült a Parlamentből, nem is kerülhetett sor. Horváth Attila idézett tanulmányában leírja, hogy a testület elnöke Dobi István, aki a forradalom alatt végig a Parlamentben tartózkodott, a korabeli szemtanúk elmondása alapján nem volt abban a „cselekvőképes állapotban”, hogy elnökölhessen a „fantom” testületet, vagy akár körtelefonozzon.²² November 4-én tehát nem született a régi államjogi szabályok szerint sem érvényes döntés. Dobi hazudott.

A Kádár-kormány megbízatása nézetem szerint „államjogilag” érvénytelen. Gyarmati György szerint: „A szovjet bábáskodással létrehozott ellenkormány három napon át jóformán csak virtuális fantomként létezett a társadalom számára, mert az éteren közvetített nyilatkozatain kívül sehol máshol nem volt fellelhető. Moszkvából éppúgy inkognitóban szállították őket Ungvárra, mint onnan tovább a szolnoki szovjet katonai bázisra. November 7-én pedig harckocsikba rejtve csempészték be a magyar quislingeket a budapesti Parlamentbe. Néhány újabb kormánytaggal kiegészülve itt tették le az esküt Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke előtt. Az aktussal viszont közjogi malőr keletkezett: két kormánya lett az országnak. Nagy Imre kormánya ugyanis nem mondott le, és kabinetjét – néhány nap után észbe kapva – csak november 11-én nyilvánították (egyoldalúan) megszűntnek. Kádár János régi-új csapata birtokba vette a Parlament épületét, de helyzetét tekintve politikai vákuumban lebegett.”²³ A Kádár-kormánynak „tanklegitimációja” volt.

Viszont a negyedik összetételű Nagy Imre-kormány vitathatatlanul forradalmi legitimációval rendelkezett. Bibó is így értelmezte az akkori helyzetet. A forradalmi legitimitású, a nép által követelt kormányt, amelynek tagjai nem is tettek esküt a Rákosi-féle 1949-es alkotmányra, csak a Bibó által megálmodott Alkotmányozó Nemzetgyűlés vagy a szabadon választott parlament menthette volna fel.

A fentiek alapján Bibó István, aki nem mondott le, és sohasem alkudott meg a Kádár-rendszerrel, számomra nem „kétnapos” (november 2–4.) közjogi tisztségviselő, hanem az 1956-os forradalom és szabadságharc örökös államminisztere, annak a forradalomnak a jelképe, amelyből az 1989/1990-es alkotmányos rendszerváltozás is eredeztethető.

A történelem újra cserben hagyta Magyarországot, szabadságharcunkat leverték a Nyugat Jalta miatti hallgatása mellett. Joggal írta Bibó 1957-ben *Magyarország helyzete és a világpolitikai helyzet* című tanulmányában: Magyarország helyzete az egész világ botrányává lett.

Szigethy Gábor Adyval szólva azt írta Bibóról, hogy őrző volt a strázsán. Valóban, 1956 cselekvő államminisztere itt is egy fejfel kimagaslott cselekvőképtelen vagy azzá tett kortársai közül, példát mutatott emberi tartásból és civil kurázsiból a későbbi államférfiaknak is.²⁴

22 HORVÁTH, I. m., 200.

23 GYARMATI György, *A Rákosi-korszak*, Rubicon Intézet, Budapest, 2021, 447.

24 SZIGETHY GÁBOR, *Őrző a strázsán* = 1956, 12.

Élt közöttünk a 20. században egy nagy formátumú gondolkodó, egy szálfegyenes ember, aki, Kónya Lajos *A magyarokhoz* című versére utalva, a „ropogó gerincű felemelkedés” szimbóluma lett.²⁵

Biztos vagyok benne a Bibó-csendek idején is, hogy életművét, az alkotmányos demokrácia bibói többtartalommal megtöltött fogalmait, *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatát* minden demokrata felfedezi majd a jövőben is. Mert nemcsak az államminiszter néhány napja nevezhető öröknek, hanem az életmű is. Tudom, hogy Bibó István – Csoóri Sándorral szólva „a történelem utolsó úriembere” – sokunk örök példaképe.²⁶ Márai Sándor *Mennyből az angyal – menj sietve* című gyönyörű versének részleteivel zárom töprengéseim:

„Nem érti ezt az a sok ember,
Mi áradt itt meg, mint a tenger?
Miért remegtek világrendek?
Egy nép kiáltott. Aztán csend lett.
De most sokan kérdik, mi történt?
Ki tett itt csontból, húsból törvényt?
És kérdik, egyre többen kérdik,
Hebegve, mert végképp nem értik –
Ők, akik örökségbe kapták –:
Ilyen nagy dolog a Szabadság?...”²⁷

Igen, a szabadságszerető emberek tudják a választ.

(Első közlés: *Jogtörténeti Parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére*, szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely, ORAC Kiadó, Budapest, 2023, 227–233.)

KUKORELLI ISTVÁN

Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin elhelyezi a megemlékezés virágait Bibó István rakparti szobránál 2022. november 4-én. (Fotó: Tihanyi Károly)

25 *Az 1956-os forradalom évfordulója (október 23.)*, szerk. CSORBA György, Országgyűlési Könyvtár Képviselői Információs Szolgálat, Budapest, 2010, 136.

26 KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021. Lásd még jelen kötetünk *Párhuzamos életrajzok: Bibó István – Szókratész* című tanulmányát.

27 *Az 1956-os forradalom évfordulója (október 23.)*, 138–139.

PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK: BIBÓ ISTVÁN – SZÓKRATÉSZ

Mert igazság szerint úgy áll a dolog, athéni férfiak: ahová valaki egyszer odaállt, mert azt a helyet találta legjobbnak, vagy mert a vezére oda rendelte, ott kell maradnia szerintem, és szembeszállnia a veszéllyel, és nem szabad a halállal vagy bármi mással jobban törődnie, mint a gyalázattal.

(Platón, Szókratész védőbeszéde, 28 d. Fordította: Devecseri Gábor.)

Az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. [...] Azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

(Bibó István, *A szabadságszerető ember tízparancsolata*, 5. és 6. parancsolat. Kézirat, 1938–1940 körül.)

Egyedül lenni nem ugyanaz, mint magányosnak lenni. Magányosnak lenni annyi, mint harag és szenvedély nélkül ellenállni. Ezért verik agyon őket, azok, akik nem ellenállni akarnak, hanem beleegyezni.

(Márai Sándor, *A magány*, 1946.)

I. Bevezetés

Bibó István példakép, ezt nem szükséges indokolnunk, emlékezetének hűséges ápolói nagy számmal akadnak, a modern demokratikus Magyarország eszmei alappilléreinek letéteményese ő. Ennek a tanulmánynak nem tárgya a bibói hagyaték gyakorlati jelenlétének igazolása,¹ ilyen nagy feladatra nem is vállalkozhat. Ha valami indukálta megírását, az a Bibó-felejtés elleni tiltakozásom. Bibó István neve közismert, de Bibó István, a jelenség, kissé feledésbe merült. Az 1956-os forradalom idején és az azt követő időszakban tanúsított erőszakmentes ellenállása, a kihallgatási jegyzőkönyvbe mondott tudományos, sem oktató,

¹ Ilyen az önálló önkormányzati rendszer kialakítása. GYARMATI György, *Bibó István kortársi környezetben*, Kronosz Kiadó, Budapest, 2021, 13–45.

sem lenéző stílusú védekezése, az őszinte, bölcs szóval kimondott beszéde, nyílt szembeállása az erkölcsileg alulmaradó politikai hatalmasságokkal szemben, továbbá igaztalan elítélése, későbbi megalázása az önfeláldozó mártír filozófus képzetét erősítették meg bennem.

Bibó Istvánt tiszta jelleme tette halhatatlanná. Az elnyomás ellen fellázadó értelmiségiek és politikusok közül kimagaslik az 1956. november 4-ei és az azt következő néhány napban tanúsított szerepvállalásával. A Nagy Imre-kormány egyedüliként talpon maradt államminisztereként, egyszemélyben fordult szembe a szovjet megszállókkal, és tette ezt nem fegyverrel, hanem a hivatala által ráruházott impérium eszközével, tárgyalni próbált az ellenféllel, nyilatkozatot intézett a magyar néphez, nemzetközi segítségért folyamodott akkor, midőn a forradalom ügye már veszni látszott. Végezte miniszteri munkáját, tisztában lévén azzal, hogy ezt az élete árán teszi. Számomra Bibó István az igazságért önfeláldozó mártír filozófus eszményképét mutatja, kiállása az igaztalan vádak alapján halálra ítélt filozófusokkal – mint Szókratész vagy Giordano Bruno – egy osztályba emeli őt. Kukorelli Istvánnak írt ünnepi jegyzetemben Bibó 1956-os szerepvállalását és az azt megtorló perét hasonlítom össze Szókratész Kr. e. 399-es elítélésével és annak előzményeivel.

A *Párhuzamos életrajzok* cím nem véletlen, Plutarkhosztól kölcsönöztem, és műfajilag hasonló módon kívánok eljárni, de csak részben.² Nem titkolt célom – Plutarkhoszhoz hasonlóan – az általam közreadott Bibó–Szókratész párhuzamos életrajzzal a két nagy, példaértékű filozófus életének írott szöveggel történő népszerűsítése, mert noha hatalmas eszmetörténeti személyiségek, nem lehet elégszer felemlíteni nagyságukat, mert iránymutatásukra mindig szükség lesz.

Szókratész ókori bölcs, bár mindenki ismeri nevét, de halálának körülményeit, önfeláldozását az éppen őt elítélő athéniaiak megnyugtató végett már kevésbé. Bibó István neve is közkinccsé lett, de az a tény, hogy a tiszta *homo liber moralis* lelkiület élete minden megnyilvánulásában – akár a magánéleti, akár a szakmai, akár a politikai megnyilvánulásait vesszük alapul – állandósult minőségben megmutatkozik, sajnos már kevésbé közismert. Idézem Szentpéteri Nagy Richárd sommás összegzését 2020-ból: „Ki lehet mondani: Bibó ma nincs sehol. Öröksége nem létezik, nem munkál, nem hat, nem gyarapít ma Magyarországon.”³ Plutarkhoszhoz visszatérve, az általa közreadott életrajzok egymást követve, párba szerkesztve olvashatók, ettől annyiban eltérnek, hogy nem a teljes biográfiákat közlöm, és abban is, hogy nem hagyom az olvasó fantáziájára az egybeeső pontok kitalálását. Először Bibó életének ismertetésére és az 1956-os eseményekre

² Plutarkhosz görög és római államférfiak portréit adta közre, olyan személyiségeket, akik évszázadokkal korábban, az ő alkotói évei előtt éltek, olyan államformáló személyiségeket állított párba, akiket jellemükben, hatásukban egyforma nagyságoknak ítélt meg, de a két történelmi tükröt nem vetette össze, nem mutatott megegyezési sarkpontokat, egyszerűen emlékezetet kívánt hagyni az utókorra, méltatva ezáltal a nagy elődöket. A portréábrázolás nem volt idegen a klasszikus irodalomban, a filozófusok, költők életéről szóló ábrázolások, műveiknek bonyolultabb vagy egyszerűbb összegzései közismertek, ezek felbecsülhetetlen értékű források az antik világ múltját megismerni vágyóknak. A portréábrázolásnak az emlékéllításon és tiszteletadáson túl más célja is volt, már az antikvitásban is: a példaképek iránymutatásával az értelmiségi körök befolyása. Ilyen ábrázolásokként jöhetett létre Plutarkhosz műve is.

³ SZENTPÉTERI-NAGY Richárd, *Rosszul őrzött szavak* = KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 226.

PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK: BIBÓ ISTVÁN – SZÓKRATÉSZ

Mert igazság szerint úgy áll a dolog, athéni férfiak: ahová valaki egyszer odaállt, mert azt a helyet találta legjobbnak, vagy mert a vezére oda rendelte, ott kell maradnia szerintem, és szembeszállnia a veszéllyel, és nem szabad a halállal vagy bármi mással jobban törődnie, mint a gyalázattal.

(Platón, Szókratész védőbeszéde, 28 d. Fordította: Devecseri Gábor.)

Az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. [...] Azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

(Bibó István, *A szabadságszerető ember tízparancsolata*, 5. és 6. parancsolat. Kézirat, 1938–1940 körül.)

Egyedül lenni nem ugyanaz, mint magányosnak lenni. Magányosnak lenni annyi, mint harag és szenvedély nélkül ellenállni. Ezért verik agyon őket, azok, akik nem ellenállni akarnak, hanem beleegyezni.

(Márai Sándor, *A magány*, 1946.)

I. Bevezetés

Bibó István példakép, ezt nem szükséges indokolnunk, emlékezetének hűséges ápolói nagy számmal akadnak, a modern demokratikus Magyarország eszmei alappilléreinek letéteményese ő. Ennek a tanulmánynak nem tárgya a bibói hagyaték gyakorlati jelenlétének igazolása,¹ ilyen nagy feladatra nem is vállalkozhat. Ha valami indukálta megírását, az a Bibó-felejtés elleni tiltakozásom. Bibó István neve közismert, de Bibó István, a jelenség, kissé feledésbe merült. Az 1956-os forradalom idején és az azt követő időszakban tanúsított erőszakmentes ellenállása, a kihallgatási jegyzőkönyvbe mondott tudományos, sem kioktató,

¹ Ilyen az önálló önkormányzati rendszer kialakítása. GYARMATI György, *Bibó István kortársi környezetben*, Kronosz Kiadó, Budapest, 2021, 13–45.

sem lenéző stílusú védekezése, az őszinte, bölcs szóval kimondott beszéde, nyílt szembeállása az erkölcsileg alulmaradó politikai hatalmasságokkal szemben, továbbá igaztalan elítélése, későbbi megalázása az önfeláldozó mártír filozófus képzetét erősítették meg bennem.

Bibó Istvánt tiszta jelleme tette halhatatlanná. Az elnyomás ellen fellázadó értelmiségiek és politikusok közül kimagaslik az 1956. november 4-ei és az azt következő néhány napban tanúsított szerepvállalásával. A Nagy Imre-kormány egyedüliként talpon maradt államminisztereként, egyszemélyben fordult szembe a szovjet megszállókkal, és tette ezt nem fegyverrel, hanem a hivatala által ráruházott impérium eszközével, tárgyalni próbált az ellenféllel, nyilatkozatot intézett a magyar néphez, nemzetközi segítségért folyamodott akkor, midőn a forradalom ügye már veszni látszott. Végezte miniszteri munkáját, tisztában lévén azzal, hogy ezt az élete árán teszi. Számomra Bibó István az igazságért önfeláldozó mártír filozófus eszményképét mutatja, kiállása az igaztalan vádak alapján halálra ítélt filozófusokkal – mint Szókratész vagy Giordano Bruno – egy osztályba emeli őt. Kukorelli Istvánnak írt ünnepi jegyzetemben Bibó 1956-os szerepvállalását és az azt megtorló perét hasonlítom össze Szókratész Kr. e. 399-es elítélésével és annak előzményeivel.

A *Párhuzamos életrajzok* cím nem véletlen, Plutarkhosztól kölcsönöztem, és műfajilag hasonló módon kívánok eljárni, de csak részben.² Nem titkolt célom – Plutarkhoszhoz hasonlóan – az általam közreadott Bibó–Szókratész párhuzamos életrajzzal a két nagy, példaértékű filozófus életének írott szöveggel történő népszerűsítése, mert noha hatalmas eszmetörténeti személyiségek, nem lehet elégszer felemlíteni nagyságukat, mert iránymutatásukra mindig szükség lesz.

Szókratész ókori bölcs, bár mindenki ismeri nevét, de halálának körülményeit, önfeláldozását az éppen őt elítélő athéniaiak megnyugtatása végett már kevésbé. Bibó István neve is közkinccsé lett, de az a tény, hogy a tiszta *homo liber moralis* lelkelet élete minden megnyilvánulásában – akár a magánéleti, akár a szakmai, akár a politikai megnyilvánulásait vesszük alapul – állandósult minőségben megmutatkozik, sajnos már kevésbé közismert. Idézem Szentpéteri Nagy Richárd sommás összegzését 2020-ból: „Ki lehet mondani: Bibó ma nincs sehol. Öröksége nem létezik, nem munkál, nem hat, nem gyarapít ma Magyarországon.”³ Plutarkhoszhoz visszatérve, az általa közreadott életrajzok egymást követve, párba szerkesztve olvashatók, ettől annyiban eltértek, hogy nem a teljes biográfiákat közlöm, és abban is, hogy nem hagyom az olvasó fantáziájára az egybeeső pontok kitalálását. Először Bibó életének ismertetésére és az 1956-os eseményekre

² Plutarkhosz görög és római államférfiak portréit adta közre, olyan személyiségeket, akik évszázadokkal korábban, az ő alkotói évei előtt éltek, olyan államformáló személyiségeket állított párba, akiket jellemükben, hatásukban egyforma nagyságoknak ítélt meg, de a két történelmi tükröt nem vetette össze, nem mutatott megegyezési sarkpontokat, egyszerűen emlékezetet kívánt hagyni az utókorra, méltatva ezáltal a nagy elődöket. A portréábrázolás nem volt idegen a klasszikus irodalomban, a filozófusok, költők életéről szóló ábrázolások, műveiknek bonyolultabb vagy egyszerűbb összegzései közismertek, ezek felbecsülhetetlen értékű források az antik világ múltját megismerni vágyóknak. A portréábrázolásnak az emlékéllításon és tiszteletadáson túl más célja is volt, már az antikvitásban is: a példaképek iránymutatásával az értelmiségi körök befolyása. Ilyen ábrázolásokként jöhetett létre Plutarkhosz műve is.

³ SZENTPÉTERI-NAGY Richárd, *Rosszul őrzött szavak* = KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 226.

térek ki, majd röviden ismertetem Szókratész életének legismertebb momentumát, a pert. Szókratész mártírhálálát csupán motívumnak szánom, arra a nem kis feladatra vállalkozva, hogy azzal Bibó István elhivatottságát, a tetteiben és írásaiban is kimutatható megalkuvást nem tűrő minőségét a magam eszközeivel is igazoljam. Bibó István pere, annak előzményei és következményei számos ponton mutatnak azonosságot Szókratész perével, annak előzményeivel és az azt követő eseményekkel; mindketten háborús és egyben „polgárháborús”, zaklatott korban éltek, mindketten szabadságtisztelő demokraták voltak, túlzás nélkül a legnagyobbak, e minőségüknek sem a meghurcoltatásuk, sem a megsemmisítésük nem okozott kárt, sőt, éppen ellenkezőleg.

Tanulmányomban a két nagy személyiség filozófiai életművének mély elemzésétől eltekintek, elsősorban az események és a két bölcs férfiú tiszta lelkülete azonos csomópontjainak a felvillantására vállalkozom. Forrásaimat tekintve Bibó Istvánról megjelent monografikus írásokat vettem alapul, illetve a kihallgatási jegyzőkönyveket, valamint az 1956-os forradalom idején és azt követően megjelent írásait. Szókratész szándékosan nem hagyott hátra írott műveket, így a per és az azt megelőző események vázolásánál kortársainak beszámolóira hivatkozom, kiegészítve azzal, hogy a Platón által rögzített védőbeszédet eredeti Szókratész-beszédeknek tételezem. Ökorral foglalkozó filozófusként Szókratész perét immáron huszadik tanéve tanítom joghallgatóknak. Bibó Istvánnal való párhuzamba állításának gondolata Kukorelli István Bibó Istvánról szóló egyik tanulmánya olvasása közben sejlett fel bennem, 2022 februárjában.

II. Bibó István életútjának összehasonlításunk szempontjából fontosabb momentumai

Bibó István életrajzát, mondhatni, első kézből ismerjük. Bibót 1957. május 23-án letartóztatták, és már a következő napon meg is kezdték a kihallgatását, amely során a kihallgatótiszt felszólította, hogy ismeresse életrajzát.⁴ Bibó István életútjának rövid összefoglalóját ez alapján készítettem el, kiegészítve Litván György, Göncz Árpád, Kende Péter beszámolóival, valamint egy, Szigethy Gábor által közölt, az 1956-os események után húsz évvel, szóban elhangzott Bibó István-interjú részleteivel.⁵

⁴ *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*, szerk. KENEDI János, 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

⁵ LITVÁN György, *Bibó István az 1956-os magyar forradalomban = A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra*, szerk. GYARMATI György – TAR Ferenc, Bibó István Alternatív Gimnázium és Szakközépiskola, Hévíz, 2005, 15–24; GÖNCZ Árpád, „*Nem a vértanúságot kereste*” = *Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István szakkollégiumban*, szerk. GYARMATI György – KUKORELLI István, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 9–20; KENDE Péter, *1956 és a bibói örökség = A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra*, 25–36.

Bibó István 1911-ben született Budapesten. Szegeden nőtt fel, ahol 1933-ban jogi és államtudományi doktorátust szerzett, Magyar-ösztöndíjasként Bécsben és Genfben tanult. 1934-ben Budapesten jegyző lett az Igazságügyi Minisztériumban. 1935-től, politikai ambíciói lévén, bekapcsolódott a népfrontos mozgalomba. 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták baloldali szervezkedés és zsidómentesítő igazolványok kiadása miatt, átadták a Gestapónak, azok visszairányították a minisztériumba, ahol a nyilas miniszter szabadlábra helyezte. A vád ellene a mentesítő igazolványok kiadása volt. Budapest ostromát a városban élte meg, ezt követően, 1945. február végétől a Debrecenben megalakult Belügyminisztériumba hívták közigazgatási munkára. 1945 és 1947 között a munka mellett politikai publicisztikával foglalkozott, tanulmányai jelentek meg a Valóságban és a Válaszban. 1946 nyarán a szegedi egyetem jogi karának alkotmánytan és közigazgatástan tanszékére nevezték ki nyilvános rendes tanárnak.

1947-ben a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesének is kinevezték, ezt 1949-ig, az intézmény megszűntéig el is látta. 1950-től egyetemi tanár, majd 1951-től a Budapesti Egyetemen könyvtárosi állásba került. 1948 után nem publikált. 1945-től a Nemzeti Parasztpárt tagja volt, 1947 választási kampánya idején vidéki városokban tartott népszerűsítő fórumokat.

Ezt követően 1956 októberéig nem folytatott politikai tevékenységet. 1956. október 30-án a Nemzeti Parasztpárt intézőbizottságának vált tagjává, távollétében választották meg. 1956. november 2-án miniszternek jelölték, ezt november 3-án követte a miniszteri kinevezése, a Parlamentben csak 4-én, a hajnali órákban jelent meg. A Parlamentből november 6-án távozott.⁶ Bibó István a forradalmi eseményekről a börtönöket követően is beszélt.⁷ A harcokban tevékenyen nem vett részt, az eseményekről értesülve lelkesedéssel reagált, és a kihallgatási jegyzőkönyvek is azt tanúsítják, hogy elsősorban politikai nyilatkozatok fogalmazásával és azok nyilvánossá tételével járult hozzá személyesen a forradalmi cselekményekhez. Az események ideje alatt a következő írásait fogalmazta meg: *A forradalom alatt, Távirat az egyesült Államok elnökének, Magyarok!* (november 4-ei nyilatkozat), *Expozé a magyarországi helyzetről, Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására, Miniszterelnök Úr! Kedves Imre Bátyám!* (Nagy Imrének írt levele), *Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez*. Bibó István írásait Göncz Árpád segítségével juttatták el nagykövetségekre. A cikkek megírása és terjesztése miatt végül 1957. május 23-án letartóztatták, és már másnap megkezdték kihallgatását. Az eljárás mindössze néhány hónapig tartott.

⁶ A kihallgatási jegyzőkönyvek alapján, lásd *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*, 43.

⁷ Bibó Istvánnak a forradalom alatt született írásait több ízben is kiadták. Mind a feldolgozást, mind a szövegek hű visszaadását tekintve a legkiemelkedőbb gyűjtemények a Szigethy Gábor és Kenedi János gondozásában megjelent kötetek: BIBÓ István, *1956*, szerk. SZIGETHY Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003; *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*, szerk. KENEDI János, 1956-os Intézet, Budapest, 1996. A Bibó Istvánt nemzeti értéként, példaképként elismerő, életútját tömören értékelő művek közül nekem Kukorelli István tudományos összefoglalója a legkedvesebb: KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021.

A Bibó István elleni vád a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és hűtlenség büntette volt.⁸

A kihallgatási jegyzőkönyvben ismertetett rövid összefoglalást érdemes kiegészítenünk. A Litván György egyik tanulmányában olvashatókat összegzem.⁹ Október 30-án Bibó egykori pártja, a Nemzeti Parasztpárt újjáalakult, Illyés Gyula lakásán gyülekeztek, Németh László javaslatára a Petőfi Párt elnevezést fogadták el. Bibó ezt nem támogatta, ő a Nemzeti Radikális Párt nevet javasolta. Az alakuló ülésre nem jutott el, de később részt vett a párt megbeszélésein, ott volt, amikor Farkas Ferencet javasolták Nagy Imre államminiszterének. Farkas gyakorlatias politikus volt, de két miniszteri helyre delegálhattak, és a másik helyre nehezen találtak jelöltet. Bibó nem akart miniszter lenni. Keresztury Dezső javasolta őt, mivel azt látta, Bibóban van civil kurázsi, és az adott helyzetben éppen erre volt szükségük. Bibó végül elvállalta, és döntését helyesnek is találta, amikor másnap már megérkeztek a szovjet tankok: „És akkor – mondja az interjúban – rögtön csináltam egy rövid tervezetet, aminek a lényege az volt, hogy az első minisztertanács mit mondjon a nyugatiaknak.”¹⁰ A minisztertanácsot november 4-ére, 10 órára hívták össze, amire már csak egyedül Bibó érkezett meg. A Parlamentben arról értesült, hogy Nagy Imre a szovjet követségre ment tárgyalni, ahonnan nem tért vissza. Az a téves következtetése, hogy Nagy Imréket elfogták, arra predesztinálta, hogy egyedülként álljon helyt, a kormány helyett a népet képviselve. Első lépésben az amerikai nagykövetségre ment, ahol a kormányülésre készített indítványát átadta, melyben felszólította a Nyugatot, hogy politikai nyomással védje Magyarországot. Ezt a szöveget a követségen lefordították, és továbbították is Washingtonba. Visszatért a Parlamentbe, ahol egy önkéntes sajtóssal „sajtótájékoztatót” készült rendezni, ekkor írta meg a *Magyarok!* kiáltványt, amelyet telefonos beolvasással terjesztettek. Bibó tömör, egyetlen oldalas, pontos helyzetértékelést adott, és küzdött. Litván Györgyöt idézem: „Egyetlen oldalon mesterien foglalta össze a forradalom valódi céljait, s a szovjet támadással kialakult helyzetet és az erre adandó hazai és külföldi választ. Egyszerre realista és emelkedett hangvétele ezt a kiáltványt a magyar forradalom egyik legszebb és legjelentősebb dokumentumává avatja.”¹¹

Egy harmadik kompromisszumos iratot is írt, amely az Expozé néven lett közismert, és kikerült – plakátok formájában – a budapesti utcákra. Ezt a tervezetet elküldte Andropovnak is. A Parlamentet végül november 6-án hagyta el, amikor Kádár emberei felszólították az épület elhagyására, ekkor pesti ismerősöknél szállt meg. November 7-én a budapesti Francia Intézet igazgatójához is eljuttatta feljegyzéseit, ennek hiteles történetét maga az igazgató adta közre, Guy Turbet-Delof, aki oly megindító sorok-

ban írja le Bibó Istvánt, hogy ezt érdemes idézni: „November 7-én 9 órakor Bibó István, a november 3-i Nagy-kormány államminisztere csönget az ajtómon borotvátlanul, szakadt kabátban, ám a bátorság és hidegvér gyönyörű egyszerűségével. Átadja nekem proklamációja és kísérőlevele magyar szövegét, melyet szemem láttára írt alá, és kér arra, hogy ezek fordítását juttassam el követségemre és Nagy-Britannia követségére.”¹²

Végül a Nagy Imréhez írt levelét is meg kell említenünk, amelyben beszámol arról, hogy a kormányt nem lemondottak, hanem csak erőszakkal eltávolítottak tekinti, és azt is megírja, hogy indítványozott tárgyalásokat a megszállókkal. A levél valószínűleg soha nem jutott el Nagy Imréhez.¹³ Ezt követően, 1956 őszén a fiatal Göncz Árpád lett abbéli segítője, hogy iratait különböző nagykövetségekre eljuttassa, brit és indiai diplomákkal vette fel a kapcsolatot. Ennek a kapcsolatfelvételnek később is nagy jelentősége lesz, az indiai elnök közbenjárására¹⁴ a halálbüntetést életfogytiglanra fogják változtatni. Az indiai ügyvivő, Rahman meg tudta győzni Dzsaváharlál Nehru elnököt, hogy a magyar forradalom valóban forradalom volt, és ezért az elnök hajlandónak mutatkozott a Szovjetunióval való vitában közvetítői szerepet betölteni. Erről Göncz Árpád így emlékezik meg: „Két halálos ítélet volt számunkra előirányozva, amit aztán életfogytigra változtattak. Két halálos ítélet gyorsított eljárással, mindössze másfél hétig tartó vizsgálatot követően.”¹⁵

A letartóztatás után egy évvel megtartott per zárt tárgyaláson folyt, ahol a vádhatóságot Kovács József képviselte, aki a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának vezetője volt, a per idején valójában másodéves levelezős joghallgató. Az eljárás 1958. július 28-án kezdődött, és augusztus 1-én hirdettek ítéletet. Bibó Istvánt és bűntársait, Göncz Árpád másodrendű és Regéczy-Nagy László harmadrendű vádlottakat elítélték, és az ítélet már másnap jogerőre emelkedett. Bibó Istvánt életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, Göncz Árpádot szintén, Regéczy-Nagy Lászlót pedig tizenöt évnyi börtönre ítélték.¹⁶

A Bibó István elleni vád a forradalom leverését követő publicisztikai tevékenysége volt, az, hogy a forradalom ügyét nyilvánosan és aktívan képviselte. 1963. március 27-én szabadult az általános amnesztiarendeletről.¹⁷ Bibó Istvánt több ügynök is állandó jelleggel figyelte, ennek a megfigyelési szakasznak tetemes levéltári dokumentumtestét Gyarmati György dolgozta fel. Gyarmati György elemzéseiből is kiderül, hogy Bibó István zokszó és „felhánytorgatás” nélkül tűrte sorsát, nem szervezett ellenállást vagy mozgalmat, a rábízott könyvtárosi munka ugyan szellemileg nem elégítette ki, de a tiszta értel-

⁸ A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról, 211.

⁹ LITVÁN, I. m.

¹⁰ Idézi Uo., 21.

¹¹ Uo., 22.

¹² Idézi Uo., 23.

¹³ Uo.

¹⁴ Ez a kiállítás később az ítéletnél is segítségül jött (GÖNCZ, I. m., 10–11).

¹⁵ Uo., 14.

¹⁶ A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról, 211–215.

¹⁷ GYARMATI, I. m., 2021.

miségi lét megőrzésére lehetőséget teremtett, és ebbe Bibó beletörődött. Szabadulását követően nem folytathatott tudományos és politikai tevékenységet, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában tevékenykedett, 1971-ben nyugdíjba vonult. 1979. május 10-én hunyt el. A börtönéveket követően tudományos szövegeket nem publikált, de angol nyelven megjelent egy tanulmánya 1976-ban *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás* címmel. A börtönben töltött időszakról Göncz Árpád¹⁸ beszámolóiból vannak ismereteink, aki személyes barátja is volt cellatársának.

Halálát követően a kortársak és barátai, illetve a fiatal tudós tanítványok ellenzéki tömörülésbe kapcsolódtak, az ELTE ÁJK jogász szakkollégiuma pedig, az iránta érzett tiszteletből, 1988-ban felvette Bibó István nevét. Számos monográfia, konferencia, emlékmű és egy oktatási intézmény, például a hévízi gimnázium is őrzi az „utolsó úriember” – ahogyan Csoóri Sándor nevezte – nevének emlékét. Bibó István személyisége oly tiszta, hogy ma minden politikai mozgalom az örökösének tekinti magát.

Mielőtt Bibó szókratészi magasságának igazolására rátérnék, röviden ismertetem az ókori filozófus életét és perének főbb momentumait.

III. Szókratész, a poliszpolgár és a per

Szókratész a legismertebb görög bölcs, őt sem kell különösebben bemutatnunk. Kr. e. 469-ben született, athéni szabad polgárok sarjaként, a poliszpolgár kötelességeit mindig betartotta, törvénytisztelő athéni polgár volt. Athénban a polgároknak kötelességük volt az állam ügyeinek intézése, felelős polgár azt el nem hanyagolhatta. Szókratész maga is bejárta azokat a kötelező hivatalokat, amelyeket a közösség rá osztott, ilyen volt a katonáskodás, a közigazgatási munka is, tehát filozófusi működése mellett ténylegesen is dolgozott a közért. A peloponnészoszi háborúban is harcolt (Kr. e. 432) hoplitaként Potidaia, Délion és Amphipolisz alatt. Prütaniszként (Kr. e. 406) hivatalt vitt. Élete utolsó éveiben egy olyan időszakát élte a polisz, amely a „politikai zűrzavar” kifejezéssel kiválóan visszaadható. Mi eredményezte ezt? A Spártával való viaskodás elhúzódott, és ennek egyik következményeként megszüntették a demokráciát, sőt, egy rövid időszakban a zsarnokok vették át az uralmat a polisz felett – ezt nevezzük a harminc zsarnok uralmának. Ez az oligarchikus testület vádemelés nélkül és eljárások nélkül végezte ki saját athéni politikai ellenfeleit, valódi véreskezű türannoszok voltak. Szókratész tiltakozott is ellenük, élete kockáztatásával elhagyta hivatalát, mert vádemelés nélkül nem kívánt senkit

¹⁸ Göncz Árpád beszámolója szerint egy analfabéta fiataalt megtanított írni, olvasni a börtönben, akit azért helyeztek mellé, hogy szellemileg ne legyen partnere. Bibó ennek az elítéltnak élete első könyveként Petőfi Sándor egy kötetét adta ajándékba (GÖNCZ, I. m., 16–17.).

elítéltetni. A harmincakat csak spártai segítséggel tudták elűzni, megadták magukat Spártának. Ezzel a háborúnak és a zsarnokok uralmának is vége szakadt. Ugyan a demokráciát is helyreállították, de nem lett nyugalmuk mégsem.

A helyreállított demokrácia első intézkedése egy kierőszakolt amnesztiatörvény volt, ennek értelmében a harmincak rokonai és barátai közül senkit nem lehetett felelősségre vonni. Az athéniak valójában egy elszámoltatási tilalmat vezettek be azokkal szemben, akik saját athéni polgártársaikat üldözték, és akiknek csatlósai is voltak. Az athéni törvények szerint, ha valakit bűnösnek találtak, akkor nem csak őt, hanem főbenjáró bűn esetében a személyes befolyásából busásan élő környezetét (családtagok, barátok, üzletfelek) is megbüntették. Az amnesztiatörvény miatt senkit nem lehetett perbe idézni, és ezt szigorúan be is tartották.¹⁹ Az athéniak ebben a kierőszakolt állapotban nyugtalanok voltak, és a bosszúvágyuk odáig fajult, hogy Kr. e. 399-ben az akkor hetvenéves Szókratészt perbe is idézték. Közvetve senkit nem idézhettek perbe a harmincak miatt, kellett egy személy, aki kapóra jött a tömegnek, hogy kimondatlanul, de a harmincak miatt feleljen – ez lett Szókratész.²⁰

A vád mondvacsínált volt, és két részből állt: az ifjak megrontása és új istenek imádása. Az előbbi a harmincához való laza kapcsolatát mutatja, ez a koncepció eleme a vádnak. A zsarnokok közül Kritiász és azok barátja, Alkibiadész egykor Szókratész köréhez szorosabban kötődött, még ifjú korukban. Az istentagadás mint a második vádpont az ősi törvények tagadását jelentette, és ha valakit ebben a vádpontban vétkesnek ítélték, azaz az ősi államrend nem tiszteletének bűnében tartották vétkesnek, annak büntetése halál volt. A per egyetlen napig tartott, a vádbeszédet követően Szókratész is elmondta híres védőbeszédét – ezt Platónról ismerjük –, ezt követően az 501 tagból álló bíróság végül Szókratészt titkos szavazással elítélte. A filozófust Kr. e. 399-ben, hetvenévesen halálra ítélték. Az ítéletet másnap reggel kellett volna végrehajtani, de erre várni kellett egy ünnep miatt, amely egy hónapig tartott, és ez idő alatt nem lehetett senkit kivégezni. Szókratészt szökésre buzdították barátai a börtönben, de törvénytisztelő lévén erre nem volt hajlandó. Végül ártatlanul végezték ki.

Szókratész kivégzését követően barátai és tanítványai elmenekültek Athénból, félve, hogy ők is áldozatokká válhatnak, de később visszatértek. Platón, a leghíresebb tanítvány minden írásában őt szerepelteti, legfontosabb gondolatainak közlését Szókratészra bízta, ezzel is emléket állítva a mártír filozófusnak. Athénban, a halálát követően számos Szókratész-szobrot állítottak az ártatlanul kivégzettek emlékére. Szókratész, bár nem hagyott hátra írott műveket, életével és főleg halálával saját jogán halhatatlanná nőtt. Szókratész örök, és ezzel ő biztos tisztában is volt, így köszönt el a per végén az athéniaktól: „Én halni

¹⁹ ARISZTOTELÉSZ, *Az athéni állam*, 39, 6.

²⁰ SZOBOSZLAI-KISS Katalin, *A felejthetetlen Szókratész pere = Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*, Universitas Kiadó, Győr, 2012.

indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent.”²¹

Platón, mestere előtt tisztelegve, néhány évvel később, Kr. e. 385-ben megalapította az első tudósközpontot, az Akadémiát.

IV. Bibó és Szókratész összehasonlítása

Az életrajzok ismertetése után a figyelmes olvasónak talán már feltűnik – a fennmaradt szövegek direkt olvasása ellenére –, hogy több ponton is láthatunk összehasonlításra alkalmas elemeket. A legfontosabb a személyiségjegyek kitapinthatósága: az igazságot képviselik, nem agresszorok, esetleges hibáikat felismerik, demokraták.

Bibó István katonai éveiről nem tesz említést a kihallgatási életrajzban, de tudjuk, hogy közkatonaként részt vett a második világháborúban. Szókratész a peloponnészoszi háborúban fiatalon szintén katonai szolgálat alatt állt, és kortársai elmondásai alapján az is kiderül, hogy fizikai ereje sem volt hétköznapi. Platón erre a *Szókratész védőbeszédében* és *A lakomában* is részletesebben kitér, megindító szavakkal említi mestere helytállását. A második világháború és az azt követő évek politikai zűrzavarai, illetve az elnyomás elleni forradalom szintén párhuzamba állítható a peloponnészoszi háborúval és a harmincak vérengző oligarchiájával. Bibót a nyilasok tartóztatták le üldözöttek mentéséért (mentességi igazolásokat állított ki hivatali munkája révén), Szókratész pedig megtagadta a harmincak azon parancsát, hogy egy üldözött politikai ellenfelüket letartóztassa (szalamiszi León esete, akit néven is nevez a védőbeszédben). A legnyilvánvalóbb egybeesés a vád, az ítélet, illetve a védekezők emelkedett szellemiségről árulkodó beszédei. A vád Bibó ellen az államrend megdöntése volt. Szókratész ellen ugyanez: az új istenek tisztelete a régi athéni törvények elutasítását jelenti. Az ítélet mindkettejük esetében halál volt. Bibó István halálbüntetését az indiai államfő közbenjárására életfogytiglani börtönre enyhítették. Szókratészt kivégezték.

Szókratész vádlói, éppen úgy, ahogy Bibó perében is, fiatal, tapasztalatlan személyek voltak. Bibó perében az ügyész, Kovács József fiatal, másodéves levelezős joghallgató volt, Szókratész vádlói, Melétosz, Anütosz és Lükón többnyire húszas éveik elején járó fiatalok. További egybeesés – és nem véletlenül hagytam utolsó összehasonlítási pontnak – a két vádlott védekezése, azaz annak teljes hiánya. Bibó István kihallgatási jegyzőkönyveit olvasva jól körvonalazódik, hogy Bibót a forradalom idején és az azt követő időszakban felvállalt politikai nézeteinek népszerűsítése, terjesztése miatt idézték perbe, mondván, hogy azzal a forradalom ügyét a leverést követően is fenn kívánta tartani, nem fogadva el legitimnek a közben alakult kormányt. Bibó István ez ellen nem védekezik, a kihallgatási kérdések mindegyike az akkor keletkezett

²¹ PLATÓN, *Szókratész védőbeszéde*, 42a (Devecseri Gábor fordítása).

írásainak tartalmáról faggatta, valójában modern szemmel az az érzés támad az olvasóban, mintha egy doktori védésen venne részt. Tudományos védekezésről van ugyanis szó, talán még a kihallgatás elején található életrajz ismertetése is ezt a hangulatot erősíti. Bibó István, a filozófus, a tudós demokrata személye sejlik fel előttünk. Minden leírt mondatát tartja, a 49-es alkotmány kritikáját, a többpártrendszer melletti elköteleződését, a szabadságjogok tiszteletben tartását. Szókratész védekezése hasonló. Ugyan tudja, hogy a harmincak miatt áll a bírák előtt, de nem tesz erről említést, elvállalja a bűnbak szerepét. A védőbeszédben filozófusi hivatásának állít emléket, éppen úgy, ahogyan ezt Bibótól is láthattuk a kihallgatási jegyzőkönyveiben.

Szókratész küldetéstudattal rendelkezik, ahogyan Bibó is, aki a forradalom utolsó óráiban megfogalmazta parlamenti dolgozószobájában a magyarokhoz intézett üzenetét. Nagy Imre kormányának egyetlen állva maradt államminisztereként megtehetette volna, hogy menekül, de az a filozófus, aki húsz évvel korábban megfogalmazta a szabadságszerető ember tízparancsolatát, nem tehetett másként. Ezt a szöveget érdemes idéznünk is: „Az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép. [...] Azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.”²² Szókratész ezt így fogalmazta meg: „Mert igazság szerint úgy áll a dolog, athéni férfiak: ahová valaki egyszer odaállt, mert azt a helyet találta legjobbnak, vagy mert a vezére oda rendelte, ott kell maradnia szerintem, és szembeszállnia a veszéllyel, és nem szabad a halállal vagy bármi mással jobban törődnie, mint a gyalázzal.”²³

Bibó István „örző maradt a strázsán”, ahogy Szigethy Gábor említi őt – Ady sorait idézve –, az, aki a szabadság utolsó védőjeként is helytállt.²⁴ 1956. november 4-én bevárta az ellenséges erők megjelenését, elűzéséig nem mozdult, helyzetet értékelt, a bábkormány legitimitását nem fogadta el, a népet passzív ellenállásra biztatta, és a vérontás lehetőségét elkerülni igyekezett. A közvéleményt a helyzetről tájékoztatni kívánta, és a lerohanás bűnét is nyilvánossá tette. Bibó István, a veszett ügy ellenére, a felvilágosult értelmiségi utolsó és hiteles eszközével, a gondolatai nyilvánossá tételével küzdött, és tette ezt őszintén, igaz hittel, a szabadságszerető ember morális parancsát teljesítve. „[A] magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen [...]”. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egye-

²² BIBÓ István, *A szabadságszerető ember tízparancsolata*, 5. és 6. parancsolat, kézirat, 1948–1940 körül.

²³ PLATÓN, *Szókratész védőbeszéde*, 28 b.

²⁴ SZIGETHY Gábor, *Örző a strázsán* = 1956, 5–13.

sült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. [...] Isten óvja Magyarországot!”²⁵

Hosszan folytathatnánk még az összehasonlítási pontok egyezésének kimutatását, záró elemként az egyik számomra legszebbet emelem ki: az iskolaalapítást. Platón, aki Szókratész legismertebb tanítványa volt, a mester halálát követően, Kr. e. 385-ben hozta létre az Akadémiát. Bibó István halálát követően a tanítványok hasonló módon tisztelegtek mesterük előtt, ennek az iskolának neve ma Bibó István Szakkollégium, mely intézmény 1988. június 15-én vette fel a filozófus nevét.

V. Zárógondolatok

Mi mozgatja a bölcset, amikor másokért, eszmékért életét kockáztatja? Biztosan nem a hírnév, nem a pathosz vagy a thümosz, hanem maga a legtisztább önismeret. Ezt Szókratész daimónnak nevezte, Bibó a tízparancsolatban pedig szabadságszerető embernek. Kettejük szerepvállalása a zűrés politikai helyzetben is azonos, tiszta és jól kitapintható, csak azt tették, amit önvizsgálatuk alapján önmaguk és a közösségük előtt minden körülmények között vállalni tudtak, akár az életük árán. Platón barlanghasonlatát juttatja eszembe mindkét filozófus: a felvilágosultnak vissza kell térnie a barlangba, és nem mondhat le a többiek felvilágosításáról. „És ha valaki eztán megpróbálná béklyóikat megoldani, és felvezetni őket (tudniillik a barlanglakókat, a be nem avatottakat), azt, ha nyakon csíphetnék és megölhetnék – vajon nem ölnék-e meg?”²⁶ De igen – hangzik a felelet. Bibó István a szabadságszerető ember tízparancsolatának hatodik parancsolatával felel, hiszen élén áll a fejekben való fény gyűjtésének: „[B]ármiféle közösségben éppenugy, mint a magánéletben önkénykedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarat meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog.”²⁷

Bibó István fényt hozó szellemiség, ezért Kukorelli Istvánnal egyetértve én is „be nem sorolható” üzenetközvetítőnek tekintem, kiegészítve azzal, hogy számomra ő a magyar Szókratész.

(Első közlés: Jog-Állam-Politika 2022/2. különszám, 353–364.)

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

²⁵ BIBÓ István, *Magyarok!* = *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*, 58.

²⁶ PLATÓN, *Állam*, 518 b (Jánossy István fordítása).

²⁷ BIBÓ, *A szabadságszerető ember tízparancsolata*, részlet a 6. parancsolatból.

NEM CSUPÁN MARGINÁLIS KOMMENTÁROK BIBÓ ISTVÁN *ETIKA ÉS BÜNTETŐJOG* CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Az előadás elhangzott az ELTE ÁJK Alkotmányjogi Tanszékén Kukorelli István és Pozsár-Szentmiklósy Zoltán *Mit üzen Bibó a mának?* című szemináriumán, 2023. november 30-án.

Az írás keletkezésének körülményeiről

Bibó István *Etika és büntetőjog* című írása 1938-ban keletkezett.¹ Pályája elején írta. Az erőszakellenesség itt is megfigyelhető, ahogyan a szintén ez idő tájt íródott tízparancsolatban is kitapintható. Keresi azokat a lehetőségeket, ahol a büntetés társadalmi jelenlétét nem negatív, társiatlan tulajdonságokból vezetheti le, hanem az ember etikai dimenziójának primátusából. Elemzésében az erkölcs és az erőszakos büntetés feszültségét logikai eszközökkel próbálja feltárni.

Három sarkalatos vizsgálati pontot talál az etika és a büntetőjog összehasonlításakor: a különbözőség, az érvényesség és az egymásra való hatás.

A teljes írás erős jogfilozófiai keretben helyezkedik el. Bibón pozitivistá és kantianus szemlélet egyaránt érzékelhető. A szövegből nem derül ki, hogy milyen céllal jegyezte le gondolatait, ami azért érdekes, mert Bibó kifejezetten büntetőjoggal nem foglalkozott. A szöveget olvasva a nézőpontja kiszélesedik, Bibó figyel az erkölcs és a jog kapcsolatára, a közös és különböző jegyek tisztázására, azzal a határozott szándékkal, hogy az erkölcs primátusát előtérbe helyezze.

A cím is utal erre a különösségre. Etika és büntetőjog. Nem egyszerű felsorolás, hanem erős logikai konjunkció található a kapcsolatban. A konjunkció a logikában azt jelenti, hogy az ésszel összekapcsolt állítás mindegyikének igaznak kell lennie, ha pedig a konjunkcióval összekapcsolt ítéletek bármelyike hamis, az az egész sort hamissá teszi. Úgy is olvasható a cím, hogy etika és büntetőjog csak együttes igazságokként értelmezhetők. E két terület szükségképpen együtt változik a társadalomban. Bibó érzékeli az etika primá-

¹ BIBÓ István, *Etikai és büntetőjog* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*, szerk. NAGY Endre – VIDA István, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 161–182.

tusát, de végig közjogászként lép fel, mintegy védelmébe veszi, „felmagasztalja” a normatív, tapasztalati jogot. A cselekvés világáról beszélünk, ennek megítélésének formai és materiális megközelítését látjuk. Formai, mert helyes és helytelen cselekvések általános megítélésére vállalkozik, de materiális is, mert a tapasztalati, empirikus tárgyi/reális kategorizálásukat is megadja.

Fogalmi tisztázások: etika és jog kapcsolata

Az etika filozófiai jellegű tudomány, a helyes és helytelen cselekedetekkel kapcsolatos elmélet. Gyakorlati filozófia, a motívumokat kutatja, amelyek alapján egy cselekvést a legáltalánosabban helyesnek vagy helytelennek lehet tekinteni. Ide soroljuk az erkölcsi értékek (a jó és a rossz) általános meghatározását, a kötelességet, az erkölcsi élményt, az erkölcsi ítélet minőségét és intenzitási erejét, a felháborodást érintő kérdéseket. Ám az, ami a felháborodásra válaszol, már nem az etika, hanem a jog, legelőbb a büntetőjog.

Az etika az erkölcs világát vizsgálja. Ez utóbbi társadalmi alrendszer a jog világával azonos funkciót lát el, szabályoz. Számos azonossági és számos különbözőségi területet határozhatunk meg az erkölcs és a jog összehasonlításakor. A jog a modern társadalmakban felértékelődik. Bibó a cikkében ezt a büntetőjog szemszögéből és erős elméleti szinten mutatja ki.

A (büntető)jog Bibó írása alapján a tapasztalati világban realizálódó normativitás, amely a társadalom tagjainak reakciójából ered. A rossz cselekedetekkel, az erkölcstelen tettekkel szembeni fellépés normatív megfogalmazása, megnyilvánulása pedig intézményesített keretben történik. A jog itt szembekerülhet az etikával az erőszak alkalmazása miatt. A feszültség, amelyet egy gaztett tapasztalása kivált, és a sértettel szemben érzett együttérzés, sajnálkozás teszi elfogadhatóvá a büntetést a társadalomban. A jog tud etikailag elítélendőt kényszeríteni, például halálbüntetést, szabadságvesztést. A kényszerítő erő feloldja (szublimálja), enyhíti a szenvedő sérelmét, és a társadalom tagjaiban is nyugalmat kelt. Ezt azért találom zseniálisnak, mert Bibó az együttérzést és nem a félelmet nevezi meg a büntetőjog hatékonyságának magyarázatául. A szabályok negatív érzelmekből való levezetése, elfogadása hobbesi gondolat, ugyanakkor a szándék, hogy ne negatív jegyekből vezessük le a társulást, már korán megfogalmazódott, Shaftesbury és az újplatonisták gondolata volt, hogy pozitív emberi tulajdonságokból és ne erőszakos tulajdonságokból vezessük le a társadalomformáló intézményeket, az állam eredetét.

Bibó István szemléletéhez közel állónak tűnik Shaftesbury etikája, aki Hobbest kritizálta annak erkölcstana miatt. Hobbes az emberek önértékében látta a tettek végső mozgatórugóját, ezzel kirekesztette a jóságot, a barátságot, a társas élet szeretetét, a természetes vonzalmat a társulások létrehozó motívumok közül. Hobbes szerint a „homo homini lupus est” természeti állapotból jön létre az állam, vagyis erőszakos erők hívják létre, ez közismert tanítás. Shaftesbury szerint Hobbes hibája, hogy a félelmet és a hatalomvágyat jelölte meg az emberi együttélés alapjaként, ezért ezt elutasítja, és kidolgozza saját elméletét. Híres tanítása az emberi természet alapvető erkölcsi érzékéről a „natural moral sense”: a hűség, a barátság,

a becsület, az erény már szükségszerűen megvoltak az emberek természeti állapotában is, és ezek mozgatják az embert a társulásra.² Bibó István erőszakellenes állásfoglalása teljes életművében kimutatható. Feltételezhetően az etika és büntetőjog viszonyának értelmezésére is éppen az intézményesített erőszak morális indokolása végett vállalkozik. Bibó a Shaftesburynél³ felsorolt erényekben hitt, a tisztességes emberek többségének erejében. A politikai tízparancsolat, amelyet éppen 1938–40 körül jegyzett le, és amely egész életében mérceként szolgált, ezeket az erényeket tartalmazza – a közösségért való feláldozást, a bátor kiállást az elnyomókkal szemben, a tisztességet, a józan önmérsékletet és a keresztényi odafordulást.⁴

Az etika és a jog⁵ közös jegye a normativitáson túl a „milyennek kell lennie” dimenziója. Ez a „Sein” és a „Sollen” világa, amely kanti felismerés.⁶ Az etika és a jog a „Sollen” világa. Nem tárgya a van, itt nem lehet igazságértékeket definiálni. Logikai értékítéletek itt nem mondhatók. A „Ne lopj!” nem lehet igaz vagy hamis, hiszen a helyes vagy helytelen megítélése alá esik. Az etikai ítéletet tehát nem igaz vagy hamis, hanem jó vagy rossz (helyes vagy helytelen) szempontok szerint lehet kategorizálni. A jövőről adnak tudást, orientálnak. Ha így és így nem lopsz, akkor nem érhet sérelem, ha meglopnak, akkor a jog hivatott megtorlás eszközével fellépni. Ez erőszak, de a társadalom elfogadja, mert a sértettel szimpatizál, és segítséget szolgáltat a jog révén. A megtorlás az önbíráskodást fogja kiküszöbölni. A büntetőjognak ezért van erőteljesebb etikai aspektusa. Kant vetette fel a kérdést elsőként. Az etikai normák nem értékalapúak, nem igazak vagy hamisak, a hatékonyságuk fogja eldönteni a létjogosultságukat. Ha nem hatékonyak, érvényüket veszítik.

Etika és jog érvényességéről, az etika primátusa

Bibó hosszan tárgyalja az érvényesség kérdését: az etika és a jog érvényessége a társadalom alapján fog realizálódni. A természetjogra való hivatkozással alakulnak ki a normák. Az etikaiak és a jogiak is. A normatív természetjog egyszerű. A negatív természetjog már nehezebben értelmezhető. A „mit nem szabad

2 E tannak az előfutárai a 17. századi liberális teológusok voltak, a cambridge-i platonikusok, például Wichcot abbé, Shaftesbury őket követik. Shaftesbury szerint az erényt érdek nélkül kell követnünk, nem a jövőbeni büntetéstől való félelem vagy az ígért jutalom miatt, ugyanis az méltatlan az emberhez.

3 SZENCZI Miklós, *Shaftesbury és tanítása* = SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, Helikon Kiadó, 2004, 135.

4 Bibó politikai tízparancsolatáról bővebben is írunk jelen kötetünk *Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről* című tanulmányában.

5 Etika és jog kapcsolatának bibói vizsgálatát H. Szilágyi István érintőlegesen feldolgozta, de ő sem jelenti ki egyértelműen, hogy az *Etika és büntetőjog*ban Bibó egy relatív természetjogi álláspontra helyezkedett volna. Idézzük: „Nagyon is helyénvaló Szilágyi Péternek az a meglátása, miszerint »a pozitív jog értékelhetősége még nem jelenti a természetjogi álláspontot, csak az, ha a helytelen jogtól megvonjuk a jogi minőséget«.” (H. SZILÁGYI István, *Etika, erkölcs és jog Bibó István bölcséletében*, Világosság 2013. tavasz–nyár, 174.)

6 Kant megkülönböztette a Sein és a Sollen körét. A Sein lehet igaz vagy hamis, a Sollen helyes vagy helytelen, de igaz vagy hamis nem lehet. A jog és az erkölcs az utóbbi körében érvényesül. (Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, Ictus Kiadó, 1995, 433–444.)

megtenni” területe ez. Ezért is kezd elemzést adni a kényszerről. Az etikai kényszer a lelkiismeret-furdalás, a jog kényszere a fegyház, mondja Bibó.

Negatív természetjog: mit nem lehet megtenni. A tilalmak köre – de ezt csak feltételezem. Bibó nem fejt ki. A mások elnyomása elleni tilalom számos jó büntetőjogi normát, de közigazgatásit is szülhet. Az etikai felháborodást a társadalomban a jogi normákkal történő egyensúlyozás csillapítja (jegecesedés), a büntetőjognak ez a funkciója, és éppen ebben rejlik annak a titka, hogy az etika primátussal bír a büntetőjoggal szemben. Bibó erről nem beszél, de az etika időben is megelőzi a büntetőjogot.

Az etikát szokták a büntetőjoghoz hasonlítani. Az etikákban van büntetőjogi színezet. Az etika bűnfogalma is mutatja: az etikailag rossz cselekvést etikai kényszerből kerülni szoktuk, ha tisztességes emberek vagyunk. A jog normatív megfogalmazásai révén a cselekvések minőségének reduplikációja látható. Etikai értelemben abszolút jó és rossz, de a jog fellépése után a cselekvések eseti jó és rossz etikai kategóriái is megjelennek. Például etikailag rossz a személyes szabadság korlátozása, de a jog fellépése után etikailag is elfogadottá válhat, az elítélt gonosz tette az általa megkárosított sértett iránt a társadalomból együttérzést vált ki, etikailag és jogilag is helyes lesz a bűnöst elzárni. Itt a jog dominanciája igazolást nyer.

Az etika primátusa a büntetőjog felett – tehát hogy amennyiben a büntetőjog elfogadott, akkor az az érvényes etikai dimenzió miatt lehet az – mégis igazolható, mégpedig logikailag is.

Vegyük a következő állítást: P (etika) és Q (büntetőjog). Ezt a logika segítségével így írjuk fel: $P \S Q$. Ezt konjunkciónak nevezzük. Mint említettük, a konjunkció definíciója, hogy akkor igaz, ha mindkét tagja igaz. Ha az egyik tag igaz, csak akkor lesz igaz a konjunkció, ha a másik tag is az. Ha az egyik tag hamis, akkor az egész konjunkció hamis lesz. Egy igaz konjunkcióról tehát szigorúan ki tudjuk jelenteni, hogy minden tagja igaz kell legyen. De miként tudjuk igazolni az első tag primátusát (etika) a második tagból (büntetőjog)? Logikailag a következőképpen – ugyanis a konjunkcióból levezethető a kondicionális.⁷ Nem létezhet olyan, hogy P igaz, Q hamis. Ami egyszerűen kimondja, hogy az etika erejénél fogva a büntetőjog nem lehet érvénytelen, a feltételen múlik a feltételes, vagyis az etikán a büntetőjog. Már a nyelvi megfogalmazás is igazolja a feltétel „erejét”. Ezzel arra próbálunk utalni, hogy az etika primátusa, ereje, érvényessége vonja maga után a büntetőjog érvényességét, ezt sem teológiai, sem pszichológiai eszközzel nem kellett igazolnunk, a pusztán és száraz matematikai logika alapján tudtuk igazolni, egybehangzóan Bibó állításával, aki a társadalmi tapasztalattal is alátámasztja ezt: „Az etikának a *büntetőjog* felett gyakorolt kontrollját annál az elemi ténynél kell keresnünk, amelyre álláspontunk szerint a büntetőjog egész funkciója

vonatkozik: a közösség tagjainak erkölcsi felháborodásánál. Ez a felháborodás igazolást és levezetést keres: igazolását az erkölcsi értékítélet adja meg, levezetését primitív fokon a magánbosszú, fejlettebb társadalomban a büntetőjog. *Az etika elsőbbsége azonnal megnyilvánul, amint erkölcs és büntetőjog összeütközik, vagyis amint a közösség felháborodásának erkölcsi jogosultsága és büntetőjogi levezetése ellenkező értelműek: ha a büntetőjog oly cselekmény ellen lép működésbe, amelyet az erkölcsi érzés helyesléssel kísér; ha közönyös marad olyankor, mikor az erkölcsi értékítélet a közösség felháborodását igazolja; ha az adott felháborodást nem vezeti le, vagy még inkább növeli; végül ha oly természetű, oly fokú vagy a közösséget oly mértékben megosztó indulatot érint, amelynek levezetése teljesítőképességét eleve meghaladja.*”⁸

A dőlten kiemelt sorok pontosan igazolják a konjunkcióból levezethető kondicionális szabályát. Ezt a logikában a modus tollens elvének is nevezzük, a második tag igazsága igazolja az első tagét is. A második tag hamissága pedig az első tag hamisságát is maga után vonja. Az első tagból következik tehát a második tag érvényessége is, ahogyan azt Bibó is fogalmazza: az etika elsőbbsége igazolódik, amint a büntetőjoggal összeütközik; a büntetőjog olyan ellen lépjen fel, amit az erkölcs nem helyesel, nem tart érvényesnek. Nem állhat fel az a helyzet egy társadalomban, hogy erős etikai igazolás létezik, és a büntetőjog egyáltalán nem érvényesül: nem igaz (hogy etika érvényesül, és a büntetőjog nem működő): ez azt jelenti, hogy ha érvényes az etika, akkor érvényesülnie kell a büntetőjognak is. Az etika, tehát az előtag igazolja a második tag, a büntetőjog érvényességét, ami az etika primátusát is igazolja, ezt a hetes lábjegyzetből megérthetjük, amely a kondicionális logikai levezetését tartalmazza.

Elvi elsősége az etikának van. Az etika emocionális erő, autonóm, a priori jellegű, általános és belső: ahol nem létezik erkölcsi biztonságot szavatoló intézmény, a lelkiismeret imperatív aspektussal lép fel. A jog viszont kényszerítő erő, heteronóm, a posteriori minőségű, eseti és külső, jogbiztonságot adó intézménye lehet a fegyház, imperatív jellegét nem belső kényszer szabályozza, hanem a törvények.

Az etika a társadalomban folyékony és laza, míg a büntetőjog szilárd és jegeces, mert a „nullum crimen sine lege” (nincs bűn törvény nélkül) és a „nulla poena sine lege” (nincs büntetés sem törvény nélkül) elvek érvényesülnek. A büntetőjog jegeces szabályai a közerkölcsöt képesek formálni, hiszen érvényessége a társadalom védelmét adja. Az erkölcsi szabályokat nem pusztán felváltják a jogi szabályok, az erkölcsi normák juridikus normákká válnak, ezt a jog fejlődésének tekinthetjük. A jogfejlődés az idő, a kultúrkör, a jogi értékelés függvénye, de ez a történetiség talaját is felveti, ez pedig Kant filozófiai elemzését idézi fel. Az etikai természeti állapotról beszél *A vallás a pusztán ész határain belül* című írásában,⁹ ahol az egyének még csupán önös etikai céljaikat valósítják meg, de a természeti cél nem az individuális etikai cél, hanem a történeti létünk és az emberiség célja, a tételes szabályok (büntetőjog) nélkül is jól működő etikai közös-

7 Nehéz definiálni a kondicionális igazságát, de hamisságát könnyedén tudjuk igazolni. Könnyű mondani egy olyan körülményt, amely mellett a „ha p, akkor q” biztosan hamis: az előtag igazságának és az utótag hamisságának esete, amit konjunkcióval tudunk leírni. Világos, ha p igaznak, q pedig hamisnak bizonyul, az közvetlen cáfolata a „ha p, akkor q”-állításnak. Vagyis ha állítjuk, hogy „ha p, akkor q”, akkor tagadjuk „p & ~ q”-t, vagyis állítjuk, hogy: ~ (p & ~ q). (A hullámos jel a tagadás jele a logikában.) A „ha p, (akkor) q” szerkezet rövidítése a „ $p \supset q$ ”-séma, amelyet kondicionálisnak mondunk, amelyben a p az előtag, a q pedig az utótag. A kondicionális logikai definíciója tehát: $p \supset q \Leftrightarrow \sim (p \& \sim q)$.

8 BIBÓ, I. m., 180–181.

9 Immanuel KANT, *A vallás a pusztán ész határain belül* = Uő., *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1974.

ség, az örök béke megteremtése. Kant tisztában van azzal, hogy ez nem valósítható meg a történeti létben, de úgy véli, az ember erről a célról nem mondhat le, minden erkölcsi tétével ezt az eszmét próbálja megvalósítani. Minden egyes erkölcsös cselekedettel a jó célok birodalmát közelítjük meg. Bár historikus létünkben nem érhetjük el a célok birodalmát, de nem mondunk le róla, etikai mozdítónk a „milyennek kéne lennie a morálisan jó világnak”. Az etikai természeti állapot a természeti állapothoz hasonlóan nem a teljes béke állapota. Mindkét esetben igyekezik kilábalni belőle az emberiség. Az előbbiből úgy, hogy etikai közösséget hoz létre az individuális etikai célok felvállalásával, az utóbbiból a társulás formájában és a bűnök megtorlásával. Az előbbi a jó tettekkel, az utóbbi pedig a tételes jog erejével megközelíthető közösség.

Bibó cikkében nem von le kantianus következtetéseket, de az 1956-os forradalom idején a Parlamentben egyedülként vállalt helytállása a kantianus „milyennek kéne lennie a morális világnak” cél megvalósítását vállalta fel. Ha feltennénk magunknak a kérdést, hogy megtettük volna-e ugyanezt, a legtöbben nemlegesen válaszolnánk. Ennek is van bibói és kantianus magyarázata, éppen e büntetőjogi írásából levezethető. A legmagasabb etikai eszméket megvalósító transzcendentális szabadság mozdítórugójától motivált tettek nem hétköznapi terepen sarkallnak cselekvésre, és van, aki ezeket a motivációkat észre sem veszi, vagy inkább elnyomja. Bibó István kivételes morális érzékkel rendelkezett, sem elnyomni, sem negligálni nem hagyta a parancsra emelkedett erkölcsi törvényt, hanem cselekedett, nem individuális célt, hanem univerzalist valósított meg. A „milyennek kéne lennie az emberiségnek”-eszmé létét is igazolta.

(Első közlés)

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

KOSZORÚ SZENT, LÁNGLÉLEK ÉS MÁRTÍR BABÉRJAIBÓL

Üzenetek egy, bennünket tisztelettel fejet hajtani tanító
mestertől, Kukorelli Istvántól

Esszéisztikus elemzés Kukorelli István, *Három István,
három nemzeti ünnep, három példakép* című kötetéről

A *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép* címet viselő kötet Szent Istvánnak, Széchenyi Istvánnak és Bibó Istvánnak, a magyar államfejlődés három ikonikus alakjának állít emléket, de a cím máris korrekcióra szorul, hiszen a könyv szerkesztője és írója a negyedik István, aki a név viselésén túl is a három alkotmányos államférfival egységbe sorolandó. A kiadvány, amelynek címén pontosítást követtünk el – honoris causa –, nem egyszerű számadás vagy felsorolás, hanem egy műgonddal összeállított album, nem fotóalbum, annak ellenére, hogy számos jó ízléssel válogatott felvételt is tartalmaz, hanem a szó valóságos értelmében „családtörténeti album”. A három nagy államférfi mint ősatya borul fölénk az oldalakból felsejlőn, és gondoskodó tekintetük mozdulatra, gondolatra motivál bennünket. Kukorelli István, amikor felkért a csodás album recenziójának megírására, meleg fogadtatásra talált, nem csupán a nagy elődök tisztelete okán, hanem Kukorelli István személye miatt is, akit, nem titok, tudósként és emberként is példaképemnek tartok. Kukorelli István könyvéből, elmondhatom, nem csupán alkotmánytörténeti ismereteket szereztem, hanem kutatói és szerkesztői elveket is elsajátítottam. A kötet, bár nagy területet ölel fel, mégis arányos, és kellő mértékkel adagolva tárja elénk nagyjaink ránk hagyott értékeit. A három alkotmányos államférfi portréját bizonyos mélységig mindenki ismeri, az azonban, ahogyan Kukorelli István „beszélget velük”, rendkívüli érzékenységre vall. A kötet különlegessége, hogy benne alkotmányos férfiokról mesél egy alkotmányos tudós, aki hűséges és valóságos követője a nagy elődöknek. Kukorelli István, a könyvtárnyi felhalmozott adat és forrás között válogatva, mértékkel és precízen húzza meg a legfontosabb vonalakat, és teszi mindezt úgy, hogy a kirajzolódó történelmi arcok nem szentképekként, hanem élő emberi arcvonásokkal képesek elénk tárulni. A könyv borítójának üzenete is ezt a szellemiséget hordozza. A kiterített koronázási palást képe a kötettel való első találkozásunkkor csak szimbólumnak tűnik, ám a könyv elolvasását követően már a palást viselője, a hús-vér ember is láthatóvá válik. A három Istvánt bemutató könyvet ne gon-

doljuk egyszerűen egy újabb, nagyjaink tetteinek sorát mechanikusan bemutató tankönyvnek, műgonddal megfaragott mestermunka ez. Kukorelli István három különböző részre tagolta a jellemrajzokat, a velük való találkozás személyes élményeitől haladt az eredeti források közlésén át az ismert kutatók elemzéséig, a kötet díszének is tekinthetők a már említett fotók, amelyek dokumentumközlések is, könyvillusztrációs minőséggel.

A kiadvány időrendi sorrendben Szent István, Széchenyi István és Bibó István nemzetformáló sorsát bemutató fejezetekre oszlik, mégis eltértem a recenzió megírásakor e sorrendtől, fordított kronológiai rend szerint haladtam. Nem bírálni szeretnék, valójában a saját érdeklődési utamat kívánom ezzel bejárni. A választás tehát nem kritikát, hanem az olvasói kíváncsiságot tükrözi. Kukorelli István, aki maga is a szabadság eszméjének tisztelője, bizonyára megbocsátja nekem, hogy Bibó Istvánnal kezdem, Széchenyivel folytatom és Szent Istvánnal zárom a könyvismertetést. Klasszikus-filológusi gyakorlatom is erre indított, a kötetet olvasva „oknyomozó” kutatást végeztem, igyekeztem kitapintani azt a jegyet, amely a három nagy személyiség között valamiféle átörökített folytonosságot mutat, bizonyos értelemben rokoni összefüggést kerestem. Meglátásom szerint ez a motívum a pateri, atyai magatartásé, mindhárom személyiség atyai gondoskodással közelítette meg a nemzetet, és munkálkodott annak „felnevelésén”.

Az egyes fejezeteket olvasva az eddig főleg tankönyvi ábrázolásokból kirajzolódott arcokat öröm volt kiegészítenem. A hús-vér emberi tulajdonságok, a belső vívódások, amelyekről Kukorelli István emberi módon mesél, számomra személyesebbé is tették a híres alkotmányos államférfiakkal való találkozást. Kukorelli István könyvét olvasni élmény. A könyvet kézbe venni is jó érzés, a hosszú évek letisztult gyűjtő, elemző és szintetizáló munkájának és a bravúros szerkesztési elveinek köszönhetően Kukorelli István egy igen élvezetes kötetet hozott létre. A *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép* éppen olyan, mint a megalkotója: szerény – a legnemesebb jelentésben –, nem hivalkodó, nem himnikus, nem eposzi pathosztól átfűtött – holott bátran lehetne az –, hanem tárgyilagos, élesen látó és megőrző.

I. Bibó István. Konszenzus, stabilitás, szabadság

A Bibó Istvánról szóló fejezetet elolvasva e három fogalom: konszenzus, stabilitás és szabadság rajzolódott ki bennem, ezek, mint Bibó István szellemét megidéző fogalmak, ott lebegnek a lapok felett, de ki is egészülnek, hiszen Kukorelli István személyes és kortársainak beszámolóí alapján az úriember Bibó személyiségjegye is felsejlik. Bibó, a polihisztor államférfi és alkotmányjogász – ahogyan Kukorelli István nevezi – nagyszerűsége éppen a tudói minőségéből fakad, hiszen kikezdhettelen összhang mutatkozik Bibó István írásba öntött elgondolásai és tettei között. Kukorelli, Bibó-tanítványhoz méltón, szerényen és élesen tükrözi azt a morális érzületet, amelyet Bibó kézirati hagyományából is jól ismerünk. A konszenzus, stabilitás és

szabadság hármassága kimutatható teljes életművében, ezt igazolnunk nem is szükséges, csupán megemlítenénk azt a tényt, hogy az üldözöttség, mellözöttség közepette megőrzött morális integritás kizárólag kivételes személyiségekre jellemző, azokra a kevés kiválasztottakra, akiknek, kissé közhelyesen szólva, sorsa van. Ilyen sorsban csak az éleslátó, az igazságot, a valóságot leplezetlenül feltáró elmék részesülnek, akik megnyilvánulásait elhallgatni nem képesek, akik akár saját életüket is kockáztatják eszméikért. Az ilyen sorsot viselő ember szabadsága kikezdhettelen, sem idő, sem elnyomó hatalmak nem árthatnak neki, a szó szoros értelmében szabad. Kukorelli István Bibó-portréja pontosan ábrázolja a kiválasztott sorsot élő zseni fent említett ismérveit.

Kukorelli István öt, általa Bibó alkotmánymozaiknak nevezett dokumentumon keresztül tapintja ki Bibó István filozófiai célkitűzését. Az öt dokumentum mindegyikében elevenen él Bibó István hitvallása: az önmagától és a közösségtől egyaránt elvárt tisztelet, az állhatatosság és a kitartás mint morális minimumok a konszenzus, a stabilitás és a szabadság eszméiből levezetett normatív parancsokként is megfogalmazásra kerültek Bibó István írásaiban. Az öt mozaik, nem időrendi sorrendben, a következő: az 1956-os alkotmányjogi program, a második a szabadságszerető ember tízparancsolata, a harmadik az államhatalmi ágak megosztásáról szóló, 1947-es akadémiai székfoglaló, amelyben a demokráciakritériumot értékeli jogfilozófiai szempontok szerint, a negyedik a közigazgatási és az eredményes közigazgatás és a végrehajtó hatalom témában született írások, végül az ötödik az Erdei Ferencsel közösen jegyzett városmegye koncepció. Kukorelli István szintéziséből a 20. század második felének egyetlen valódi vízióval rendelkező államférfijának portréja rajzolódik ki, és bár az elmúlt években Bibó István hagyatéka elhalványult, Kukorelli kiváló időzítéssel eleveníti fel tisztelt mesterének politikai hitvallását.

Elemzésemben elsősorban a szabadságszerető ember tízparancsolatára térnék ki. A dokumentum, amely kéziratban maradt ránk, jól ismert, magam, filozófiával foglalkozó kutatóként, azt is elmondhatom, hogy csak nagyon kivételes bölcselőkre jellemző, hogy fiatalon, a pályájuk elején fogalmazzanak meg erkölcsi maximákat – Bibó a szöveg fogalmazásakor még csak a harmincas éveiben járt. Kant és Descartes jut eszembe, akik Bibóhoz hasonlóan bíráló, kritikus hangon bátorzkodtak megnyilvánulni szinte a pályájuk legelején. „Az utat, melyen járni kívánok, már kijelöltem. Pályámat megkezdtém, és semmi sem tántorít el, hogy folytassam is.” Immanuel Kant ezzel a mondattal indítja filozófiai programját a *Gondolatok az eleven erők valódi mértékéről* című rövid írásában, amelyet az első tudományos publikációjaként is szoktak emlegetni. De Bibó István esetében ennél is jobban igazolja a morális céltudatosságot, hogy ő, Descartes-hoz hasonlóan, erkölcsi alapelvek konkrét sorát fogalmazta meg a szabadságszerető ember tízparancsolatában. Descartes az *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről* című, egyik legismertebb művében éppen arra készül, hogy bírálat alá vegye a teljes tudományt. Közismert hasonlata: mielőtt az új ház építését sziklaszilárd alapon elkezdjük, egy ideiglenes lakást építsünk, és az ingoványos talajon álló ház helyett abban húzódjunk meg az építkezés ideje alatt – ezt Descartes ideiglenes etikának nevezi, benne a felvilágosult tudóstól elvárt erkölcsi elveket fekteti le, ezeknek – meglátásom szerint – a modern kutatók számára is követendő elveknek kel-

lene lenniük. Ezek a következők: a hazához és a vallásához való hűség, a kutatásban vallott állhatatosság és céltudatosság, valamint az önfeláldozás.¹ A szöveget részletesen nem elemezve is láthatók a bibói és a descartes-i szellem azonossági pontjai. Bibó István tízparancsolata szintén belső vívódásoktól mentes, tiszta és általános erkölcsi elveket tartalmaz: tisztelet, önbecsülés, az autonóm személyiség integritása, amely elkerüli a minuciozitást és a szervilizmust, mások és ön maga szabadságának őrzése, az emberek közti egyenlőség elve, a hatalommal való visszaélés tilalma, a munkafegyelem őrzése, a korrumpálás tilalma, állhatatosság, a közérdek előtérben tartása és a közösségbe vetett bizalom. A felsorolt maximák túlmutatnak a pusztai politikai dimenzió, valódi egyetemes, morális értékek. A bibói etikai tartást magáénak tudó ember felvilágosult és bölcs képet mutat, aki a közösség, a közügy érdekében saját magatartásának példáival képes szolgálni, hitelesen képviseli a fent felsorolt erényeket, hiszen gyakorolja őket.

Bibó István életével is igazolta, hogy a szabadságszerető ember tízparancsolatában megfogalmazott erkölcsi kritériumok olyan kívánalmak, amelyek elengedését semmilyen körülmény között nem tartotta elképzelhetőnek. Ékes példája ennek, hogy 1956. november 4-én felvette a miniszteri munkát, egyedüli államminiszterként a Parlamentbe ment, íróasztalánál nyilatkozatot fogalmazott, utolsó erejével próbálta menteni a magyar függetlenséget, amelyet akkor még megmenthetőnek ítélt. Kukorelli István megidézi ezt a nagyon személyes és egyben történelmi pillanatot, amelyben Bibó azt írta: „Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.”² Az 56-os forradalom kapcsán fontos szólni Kukorelli István 56-ról kirajzolódó szemléletéről, kivételesen szép gondolat ugyanis: „Hangsúlyozni szeretném, hogy a magyar forradalom – s ez nem jellemző a világtörténelem forradalmaira – október 23-át követően letisztult, és elindult az önszerveződés, a törvényes rend útján. Történelmi tény: november 3-án, tíz nap után megindult a fővárosi tömegközlekedés, november 5-én az üzemek felvették a munkát. Ebben a letisztult, a történelemben rendkívül ritka kegyelmi pillanatban valóban együtt volt a nemzet. Munkás és egyetemista, írók és átálló katonák, falu és város.”³

¹ „[E]ngedelmeskedjem hazám törvényeinek és szokásainak, állhatatosan ragaszkodjam ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből gyermekkorom óta oktattak, minden más dologban pedig a legmérsékeltebb és a szélsőségektől legtávolabb eső véleményekhez tarttam magamat, azokhoz, amelyeket a legokosabb emberek, akikkel majd érintkezniem kell, tettek magukévá a gyakorlati életben.” (René DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, Ikon Kiadó, Budapest, 1992, 35.)

„A lehető legszilárdabb és legelhatározottabb legyek cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a legkétségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának. Úgy vagyok ezzel, mint az erdőben eltévedt utazó: nem szabad neki ide-oda bolyongania, majd az egyik, majd a másik irányban, még kevésbé szabad egy helyben megállnia, hanem mindig a lehető legegyszerűsebben kell haladnia egy irányban, s ezt még akkor sem szabad semmis okokból megváltoztatnia, ha eleinte talán csak véletlenül választotta is.” (Uo., 37.)

„Mindig arra törekedjem, hogy inkább magamat győzzem le, mint a sorsot, inkább kívánságaimat változtassam meg, mint a világ rendjét; s egyáltalán ahhoz a hithez szoktam, hogy csakis gondolataink vannak egészen hatalmunkban, úgyhogy ha a külső dolgokra nézve megtettünk mindent, ami tőlünk telt, akkor mindaz, ami hiányzik a sikerhez, számunkra teljesen lehetetlen.” (Uo., 38.)

² KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 184.

³ Uo., 182.

A Mit üzen a mának Bibó István fejezet eredeti Bibó-szövegrészleteket tartalmaz. Teljes terjedelmében olvashatjuk Bibó politikai tízparancsolatát, illetve további részletek között válogathatunk Bibó Kukorelli István által leglényegesebbnek tartott szövegeiből: *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* (1944); *A magyar demokrácia mérlege* (1945–1949); *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* (1947); *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948); *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* (1968); *Két verselemzés* (1979). A szövegválogatás kiválóan érzékelteti a polihisztor, államférfi széles skálán mozgó látásterét.

A Gondolatok Bibó Istvánról alfejezetben egy igen kivételes válogatással találkozunk, amely lényegi motívuma Bibó emlékezete. Itt olvashatjuk Göncz Árpád, az egykori cellatárs emlékezését, Gyarmati György Bibó belső szabadságáról írt gondolatait, Köbel Szilvia, Molnár Kristóf, Pozsár-Szentmiklós Zoltán, Regéczy-Nagy László, Szentpéteri Nagy Richárd a politikus Bibóról szóló tanulmányait. A *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép* Bibó-fejezete Csoóri Sándor *Láttam arcodat* című, Bibóról szóló költeményével zárul. Bibó Istvánt általános tisztelet övezi, üzenetei eljutnak hozzánk, ezt mutatja az a tény is, hogy az 1956-ban megálmódott alkotmányához nyúlt vissza a nemzet 1989. október 23-án, vagyis a parlamentáris köztársaság eszméjéhez, a szabad választásokban megnyilvánuló demokratikus minimumhoz és a szabadságjogok általános elismeréséhez, és annak megfelelően alkotta meg az új alkotmányt.

Kukorelli István kötetének lapjaiból számomra az derül ki, hogy a három példakép közül éppen Bibó István áll a személyiségéhez a legközelebb, de a szakkollégiumi évei is ezt igazolják, továbbá megmutatkozik ez abban is, ahogyan elmeséli, miként rótta le naponként, oktatói munkája végeztével, Bibó mellszobra felé fordulva tiszteletét, csendesesen fejet hajtva, ahogyan összeállította a Bibóról szóló kortárs szubjektív beszámolókat, ahogyan a szemelvényeket válogatta, amilyen gyöngéd szeretettel mutatta be nekünk a benne élénken élő képet az ő talán legközvetlenebb mesteréről. Kukorelli István nemes közvetítője Bibó tiszta személyiségének. Miközben élénk tárja a portrét, szinte érezzük, hogy közben ránk is figyel csendesesen, és ott mosolyog megelégedetten a lapok fölött velünk, mert pontosan tudja, hogy eljut hozzánk az üzenet, amelyet közvetíteni kíván: Bibó István az „örökkévalósági klauzulák” megfogalmazója.

II. Széchenyi István. Tudás, program, tett

Széchenyi Istvánról is páratlan jellemzést ad Kukorelli István. A legnagyobb hazafiról könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre, Kukorelli portréja mégis különleges, az évtizedes kutatási évek felhalmozódott tudásanyagát mértékkel, jó érzékkel osztja meg velünk. „Széchenyi Istvánt példaként kell felidézni, a példának pedig megvan a kínos gyötrelme, hogy aki rágondol, azt kötelezi. Kötelezi valamire, és nem nagyon engedi a válogatást. [...] Ha most megpróbálunk lelkére ráhangolódni, akkor azt kell mondanunk, hogy

hazánk sorsa felett kell gondolkodnunk. [...] [L]átta ennek a nemzetnek a gyöngéit, a nagy ostorozók közé tartozott.”⁴

A tetthazafi – ahogyan Kukorelli egyetlen jelzővel képes kifejezni – egy nemes vadhoz hasonlatos, aki rátör áldozatára, a régi rendre, hogy azt el is pusztítsa, teret engedve tettével az új, friss élet sarjadásának, amelyet tervezetten gondoz, táplál is, hogy aztán növekedjék, erősödjék. Széchenyi István portréját megismerve három fogalom jut eszembe: ismeretek felhalmozása, elméleti tervezés és végül gyakorlati alkalmazás. A tudás gyarapítása Széchenyi egész életére jellemző volt, a könyvtári jegyzékének főbb elemei kiváló tájékozottságról árulkodnak. Klasszikus filozófusok és nagy elemzők művei szerepelnek a katalógusban, és naplófeljegyzéseiből közismert, hogy valóban olvasta is azokat. Jeremy Bentham, Benjamin Constant, Arisztotelész, Cicero művei kézikönyvtárának darabjai között szerepeltek.⁵ Széchenyi szintetizáló elme volt, a felhalmozott ismeretei alapján és kitapintva a nemzet hátrányait, betegségeit, programot, tervezetet dolgozott ki. A *Hitelt* a polgári életre nevelő, hosszú távú tanmenetként is értelmezhetjük. Kukorelli így fogalmaz: „nemcsak felismeri, diagnosztizálja a lemaradást, hanem terápiát is kínál szeretett nemzetének”.⁶ A *Hitelre* érkező azonnali, érzékeny reakciók is igazolták, hogy Széchenyi felismerte a nemzetet bénító ólomsúlyokat, és lángelme lévén bátran javasolta a régi rend lebontását: „mint »tetthazafi«, a reformkor-szakot elindító nagy művével, mindenekelőtt a *Hitel*, a *Világ* és a *Stádium* megjelentetésével, a rendi alkotmány alapjainak egyik fő lebontója”.⁷ Kivételes értelmiségi volt, hiszen írott szöveggel volt képes hatni kortársaira. Nem volt revolucionista, bölcsen a bírálát tükrét alkalmazva váltotta ki kortársai fájdalmas reakcióját. „Rák Bendének, a »maradás kortes bajnokának« apja, a nemes úr, szélütést kap a könyvet (sc. *Hitel*) elolvasva. Igen, a rendi alkotmánynak vége van. Széchenyi programja – például Kossuthéval szemben – hosszú távú, világos és egyértelmű. Leegyszerűsítve – hiszen erről könyvtárakat írtak tele – előbb legyünk gazdagok és kiművelt emberfők, polgárosodjunk, s utána gondolkodjunk el a szabadságról.”⁸

Bátor kiállásával és precíz helyzetértékelésével – amellyel csak a legnemesebb szellemek bírnak – Széchenyi István saját magát nemzetet formáló sorsúvá predesztinálta. Ezzel maga is tisztában lehetett, hiszen a programok elkészítését követően a gyakorlati alkalmazásoktól sem riadt vissza, saját vagyonával, üzleti vállalkozásaival, ahogyan alkotmányos törekvéseivel, mindig a nemzet ügyét szolgálta.

A Széchenyi Istvánról szóló fejezetet Kukorelli István két csomópont köré rendezi, az első a példakép üzeneteit, a második a róla szóló gondolatokat sűríti egybe. Az előbbinél Környei Attila, Fekete József válogatásaiba nyerünk betekintést, a másodikban Horváth Attila, Kassai-Farkas Ákos és Nemeskürty Ist-

⁴ Uo., 29–30.

⁵ Uo., 104–105.

⁶ Uo., 102.

⁷ Uo.

⁸ Uo., 103.

ván összefoglalóiból olvashatunk a mindig időszerű Széchenyiről. Külön fejezetben olvashatjuk Széchenyi István Béla nevű fiához 1857-ben írt levelét, a fiúnak szóló erkölcsi intelmeket. A legnagyobb magyarról szóló caput Arany János *Széchenyi emlékezete* című költeményével zárul, még ünnepibbé fokozva az olvasó hangulatát.

Könyvismertetésemben az alkotmányos államférfi portréját megrajzoló fejezetre térnék ki részletesebben, elsősorban abból az indítatásból, mivel egyetértek Kukorelli Istvánnal abban, hogy az alkotmányos reformer szellemisége kevésbé él a köztudatban. Széchenyit elsősorban politikusként, közéleti íróként és végső soron a haza jövőjébe befektető „üzletemberként” ismerjük, alkotmányos programját ritkábban emlegeti az utókor.

Kukorelli hangsúlyozza, hogy Széchenyi István felismerte a rendi alkotmány elmaradottságát, hiányosságait, de az új alkotmányt is alkotmányos eszközökkel kívánta bevezetni, mégpedig a meglévő rendi alkotmány útján: reformot csakis alkotmányozó úton kívánt elindítani. Kukorelli István kiválóan tapint rá Széchenyi személyiségének eme letisztult, törvénytisztelő vonására, aki ugyanakkor a forradalmi hirtelen változásnak is képes volt örülni: „Széchenyi hatalmas változáson megy át, legyőzi rendi önmagát. Erről vall 1848. március 17-én Tasner Antalhoz írt és a történelemkönyvekben is gyakran idézett szövege: »Barátom, csudákat élünk! Az én politikám biztos volt, de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent, és, legalább idáig, annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán húsz év alatt sem bírhatott volna előállítani.«”⁹ Ezt követően pedig szerepet vállal a kormányban, és alkotmányos államférfiúi tevékenysége ekkor teljesedik ki igazán. Az utolsó rendi gyűlésen is részt vesz, és szerepet vállal az 1848. XXX. törvénycikk vitáján, amely a közlekedés ügyeiről szólt. Megszervezi saját minisztériumát, és kiáll az alkotmányos monarchia államformája mellett. A harmincegy törvénycikkelyből álló törvénykönyvet Kukorelli István sem nevezi chartális alkotmánynak (okként a magyar közjog tradícióit nevezi meg, amelyek hatottak a reformkor gondolkodóira), ennek ellenére önálló alkotmánynak tekinti: „A március–áprilisi törvények összességében egy európai viszonylatban is értékelhető, több alkotmánylevélben összeálló, írott alkotmánynak is tekinthető.”¹⁰ Kukorelli István szerint államfejlődési állomás volt az új alkotmányforma, rendelkezett népképviseléssel, rendszeresen összeülő országgyűléssel, amely az uralkodóval együtt gyakorolta a hatalmat, és ez már a modern parlamentarizmus alapjainak megteremtőjeként is definiálható stáció. Ezért is értékeli a III., IV. és V. törvénycikket a magyar alkotmánytörténet kiemelkedő forrásdokumentumaként. Teljes egészében közli is az 1848. III. törvényt a „magyar polgári alkotmányosság és parlamentarizmus, népszuverenitás klasszikus elvének megvalósítójaként”.¹¹

⁹ Uo., 107.

¹⁰ Uo., 108.

¹¹ Uo. A törvénycikk a kötetben külön fejezetben, a 116–119. oldalon található.

Kukorelli István nem áll meg az államférfi portréjának szemléltetésénél. Széchenyi Istvánt, az embert is megismerjük, a forrásközlemények között az atyai, gondoskodó jellem sugárzik át, aki dorgálja, ösztönzi – olykor szeretetét leplezve – gyermekét, és e gyermek alatt magát a nemzetet is lehet érteni, azt a nemzettestet, amelynek mi, a 21. századi magyarok, tagjai vagyunk. Széchenyi István Kukorelli István közvetítésével nekünk is üzen. Sztoikus bölcsekre jellemző, éleslátó szentenciákkal találkozunk a „tethazafi” mondatait olvasva: „Csak az boldog, aki »teremt«, s ennél fogva csak az, aki Istennek napszámosa. Aki életében sok gyümölcsfát nevelt, az a föld alatt is csöndben nyugszik. Jóságait jobban mívelni, annyit tesz, mint az emberiséget megajándékozni és saját kincsét nevelni. A munka mind az embereknek, mind a népeknek legfőbb, tán egyedüli kincse.”¹² Széchenyi István indirekten is üzen nekünk, példát mutatva a tudáshiány állandó pótlásának igényéről, az újra való nyitottságról, fegyelemről és összpontosításról, észről a tervezéshez, akaratról a programok megvalósításához.

Széchenyi Istvánnak kultusza van, emléke nem kopó vagy félreérthető kép, ám kultikus emlékezése miatt távolodó nemzeti ikonnak érzékeljük. Időszerűnek találom Kukorelli István portréját, mert igényes eszközökkel, mesteri módon tárja elénk Széchenyit, a gondolkodó embert, műemléket emel a nagy elődnek – de nem márványból vagy olajból és vászonból, hanem az olvasás adta belső reflexióból. Öröm találkozni Széchenyi Istvánnal Kukorelli István albumában. Széchenyi István lánglélek volt, egész életében magas hőfokon égett, elrejthetetlen jelzőfényként Döblingben sem hunyt ki, izzott a parázs. Bölcs szavai ma is eljutnak hozzánk, és mint a kivételes emberek esetében tapasztaljuk: lángja ma is él, fűtőenergiája nemzetünknek.

III. Szent István. Hit, nyitottság, értékteremtés

Szent István államalapító tettének mértékét nem is kell érzékeltetnünk, rendkívülisége annak hatásában nyilvánul meg leginkább, hogy még ma is fennáll az általa teremtett magyar állam. Az alcímben megfogalmazott három fogalmat szeretném kiemelni, olyan eszmékként, amelyek, első királyunk hozzánk eljutó örökségeként, ma is megbecsülendők. A keresztény értékrend, amelyet örököltünk, ha már nem is vagyunk teljes mértékben vallásgyakorló nemzet, nagy érték, mindannyiunk öröksége, hiszen keresztény elvek mentén élünk. A mai modern európai alkotmányok is mind keresztény erkölcsi elveket tükröznek. Idézem Kukorelli Istvánt: „A keresztény értékrend összetevői között a legfontosabb emberi együttélési normák fedezhetők fel. [...] Az akár nem vallásos világnézetű ember is élhet a keresztény értékrend általános elfogadott normái szerint. Attól még nem válik ideologikussá az állam, ha ezeket az értékeket – más értékekkel együtt – tudatosan vállalja fel. [...] Kiemelhető az üzenetek köréből az államhatalom és a mora-

¹² *Uo.*, 123–124.

litás szoros kapcsolata.”¹³ A keresztény érték és hit egzisztenciális minimumok, meglátásom szerint ma is. Szent István a nyugati szemlélet felé fordulva, a krisztusi hit elterjesztésével biztosította megmaradásunkat, de a hit mellett a művelődés lehetőségét is megteremtette. A fenti alcímben a nyitottság fogalmát ebben az értelemben használtam, Szent István nyitottsága nem csupán a hitben, hanem a befogadó szemléletben is kitapintható, ezzel a szemlélettel az Imre herceghez írt intelmeiben találkozhatunk: „Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennél fogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsd és becsben tartsd, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”¹⁴ Kukorelli István maga is mélyen egyetért ezzel a Szent István-i intellemmel, nyomatékkal fogalmaz: „Nem elég elismételni, hogy az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.”¹⁵ A magyarságnak szellemi életformát adott: „a magyarság belső erőit céltudatosan összefogta, megteremtette a nemzeti függetlenség hatalmi és erkölcsi feltételeit. A királyi tanács, a királyi vármegye, a királyi törvénytörvények, a királyi udvar felállításával megalkotta a nemzet mai alkotmányos törvényhozási, bírói és közigazgatási berendezkedésének első kereteit, s a nemzet gondolatának kifejlesztésével a magyarság egymást követő nemzedékeinek lelkébe belevéste a magyar állam szuverenitásának, a magyar nemzet szabadságának s a magyarság magasabb európai küldetésének tudatát és akaratát.”¹⁶

A kötet általános szerkesztési elvének megfelelően ez esetben is a források köréből közreadott szemelvényekkel találkozunk, a már említett, Imre herceghez írt intelmekkel, a pannonhalmi apátság alapító oklevelének szövegével. A királytükör felbecsülhetetlen értékű irodalmi és államtudományi kincsünk, keresztény erkölcsi elveket tükröző uralkodói tanácsokat tartalmaz. Kukorelli István az első államelméleti művekként tiszteleg a legfontosabb szövegforrásaink előtt a szövegek közlésével. A forrásközléseket követően Szent István királyunkról következnek elemzések, a szerkesztő válogatott írásokat publikál neves és elismert kutatók munkáiból, olvashatunk rövidebb feljegyzéseket Érszegi Géza, Györffy György, Horváth Attila, Simon Attila munkáiból. Ahogyan a Bibó István-fejezetet egy Csoóri Sándor-, a Széchenyi István-fejezetet egy Arany János-vers, úgy a Szent István-fejezetet is egy irodalmi, lírai alkotás zárja: egy szép egyházi ének néhány jó ízléssel kiválasztott sora.

Az államférfi Szent István, akit Kukorelli István könyvéből megismerhetünk, nem „festett király”, valóban nem szentkép. Egy közel negyven évig uralkodó céltudatos és távlatos államférfi képe sejlik fel előttünk, aki hátrahagyott „jóságaival” kiválóan gondoskodott utódairól. Zárszóként a bevezető gondolatokban említett atyamotívumhoz térnék vissza. Mindhárom István a vagyont (akár szellemi, akár szellemi és fizikai) felhalmozó és örököseire hagyó, gondos apa képét mutatja. Mindhárom alkotmányos államférfi

¹³ *Uo.*, 56.

¹⁴ Szent István intelmei Szent Imre herceghez (*Uo.*, 66.).

¹⁵ *Uo.*, 56.

¹⁶ *Uo.*, 57. Idézet az 1938. évi XXXIII. törvénycikkből, amely nemzeti ünnepé nyilvánította Szent István király ünnepét.

személyiségében erősen dominál a bonus et diligens pater karakterjegy. Talán Szent István esetében rajzolódik ki a leghatározottabban, hiszen Imre hercegnek írt intelmei konkréttá teszik ezt az atyai képet. A korai görög filozófiai államelméleti munkákból tudjuk, hogy az európai civilizáció bölcsőjének tekintett attikai első demokráciát megelőző államközösséget éppen ilyen jó atyák (eupatridák) hozták létre. A három István, akikkel Kukorelli István albumában találkozunk, éppen ilyen értéket teremtő és annak őrzésére, továbbadására minket nevelő férfiak voltak, valódi jó atyák, a mi magyar államalapítóink.

Amikor Kukorelli István megajándékozott ezzel a szép kötettel, ezt írta számomra dedikációjában: „Szoboszlai-Kiss Katalinnak ajánlom ezt a kis »üzenőkötetet«, amelyben régi álmom valósult meg. Nemzeti legnagyobbjaink gondolatai, üzenetei ma is időszerűek.” A kötetet elolvasva, többször is elolvasva, az üzenetek befogadásának örömeivel értek egyet Kukorelli Istvánnal, felemelőnek érzem, hogy ilyen nemzeti példaképekkel büszkélkedhetünk, és tesszük ezt Kukorelli Istvántól tanultán és a bibói örökséghez méltón, csendben és nagyon szerényen.

(Első közlés: Jog-Állam-Politika 2022/1. különszám, 161–172.)

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

AKI A HALÁLÁVAL IS A PÁRTÁLLAMOT GYENGÍTETTE

Bibó István 1979. május 10-én, 44 éve hunyt el súlyos betegséget követően. Halálával is az elnyomó rendszer falából ütötte ki a téglákat. A rendszerváltoztatás egyik fontos előfutára éppen ő volt. 1979-ben a pártállam még szörnyetegként mindent ellenőrzése alatt tartott, így nem is meglepő, hogy az 1956-os állammiszter halálhírét nem jelentették be a hivatalos médiumok.

A Nagy Imre-kormány egykori tagjának halálhíre tabunak számított.

A Magyar Nemzet volt az egyetlen újság, amely megemlítette Bibó István halálát. A lap 1979. május 13-i számának Napi Krónika rovatában a kulturális eseményeket felsoroló hírek utolsó elemeként egy rövid, tényszerű közlés olvasható: „Dr. Bibó István jogász és történész, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának nyugalmazott előadója, 68 éves korában, hosszan tartó betegség után május 10-én elhunyt.” A Magyar Nemzet ugyanezen oldalán, a közzétett gyászjelentések között egy másik, a család által fogalmazott gyászír is olvasható, amely épp oly szerény, amilyen szerény maga Bibó is volt: „Nagyon szomorúan tudatjuk, hogy Bibó István május 10-én, 68 éves korában meghalt. Temetése május 21-én, hétfőn délután, fél 3 órakor lesz az Óbudai temetőben. Telefonérdeklődés mellőzését kérjük. A gyászoló család.”

Bibó temetésével 1956 revíziójának kezdeményezése erősödni kezdett, és ezzel a rendszer változtatását követelő hangok is életre kaptak.

Nagy bátorságra vall, hogy halála után tíz évvel, 1989-ben Bibó István barátai, az MDF II. kerületi szervezete egy szerény emléktáblát állított Bibó Istvánnak annak az épületnek a folyosóján, ahol elhunyt. Szesztay András az emléktábla avatásakor elmondott beszédében érzékeny és pontos jellemzést adott Bibóról: „a legpusztítóbb népbetegségnek, a félelemnek és a félelemkeltésnek a legnagyobb magyar diagnosztája és terapeuta”. A táblaavatás a pártállamot bomlasztó, félelem nélküli esemény volt. Bibó István a legnagyobb formátumú 20. századi magyar felelős államférfi, hiszen az 1956-os forradalom hű minisztere, november 4-én a szovjet tankok dübörgése idején egyedülként, de mindannyiunkért üzent a világnak, hogy erőszakkal lerohanták hazánkat, és kérte a nagyhatalmak támogatását:

„Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.”

A világ akkor nem állt mellénk, a megtorlás gyalázatos mechanizmusa pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte Bibó Istvánt. 1963-ban amnesztiával szabadult, és minden eszközzel a bent maradt 56-os elítéltek kiszabadításért tett nagy erőfeszítéseket.

Szabadulását követően ellehetetlenítették, megfigyelték, lehallgatták, nem publikálhatott, tudományos munkát nem végezhetett. Könyvtárosként ment nyugdíjba a Központi Statisztikai Hivatalból. Egészségét és életkörülményeit meg tudták gyengíteni, de szellemét és annak hatását nem.

Bibó István, Ravasz Boriska és Bibó Anna sírja az óbudai temetőben. (Fotó: ifj. Bibó István)

Bibó István a szabadságért küzdők egyetemes példaképévé vált.

A Parlamentben 1956-ban nem magáért, de mindenkiért szót emelt, mert ha egy ember szabadsága elvesz, az olyan, mintha mindannyiunké szűnne meg. Ezt az erkölcsi magasságot már az 1938-as, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című írásában – szintén jelentős rendszerváltó irat! – megfogalmazta, majd a forradalom idején és azt követően tett nyilatkozataival, ahogy egész életével, igazolta is.

Az ötödik parancsolat így szól:

„[A szabadságszerető ember] szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti [...]”

Nekünk magunknak is ilyen lelkiezővel kell kiállnunk megmaradásunkért, mert szabadságszerető nemzet vagyunk. Az öntudatra ébredt polgár, Bibó tízparancsolatának humanista cselekvője tiszteli a másik ember véleményét, magántulajdonát, látja a gyengék támogatást igénylő bénultságát is, felelősen cselekszik polgárként és magánszemélyként is. A kiálláshoz pedig bátorság kell, de Bibónak civil és politikusi kurázsija is volt. Miért kell szólnunk halála után 44 évvel?

Mert Bibó közkinccs, nem csupán a magyar történelem nagy formátumú államférfija, hanem a mai vérzivataros időkben is világítótorony, nem csupán nekünk, magyaroknak, hanem mindenkinek, aki érzékeny a szabadságra, az emberek közti egyenlőségre, nem tűri az elnyomást, és örködik a tisztesség felett.

Teszi ezt úgy, hogy nem erőlteti sem akaratát, sem véleményét erőszakkal senkire, de segíti az elesettet, a gyengét, és nem tűri el a basáskodó hatalmasságokat.

Emlékezzünk tehát Bibó Istvánra, „a történelem utolsó úriemberére”, ahogyan Csoóri Sándor nevezte az államférfi emlékére írt *Láttam arcodat* című versében. 1956. november 4-én a fiatal magyar forradalmárok vérének hiába nem ontó békés megoldásra hívja fel a világ figyelmét:

„[F]elelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. [...] Isten óvja Magyarországot!”

(Első közlés: Magyar Nemzet 2023. május 9.)

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

BIBÓ ISTVÁN ÉS A SZÉPIRODALOM

A lexikonokban általában a következőket olvashatjuk Bibóról: jogász, politológus, filozófus, történész, közíró, szerkesztő, egyetemi tanár, akadémikus, államférfi, közpolitikus. A szavak nagyjában-egészében fedik a valóságot, de el is takarják a polihisztori lényegét. Bibó nézetünk szerint szépíró is, szépirodalmi erényekkel, kultúrával rendelkező író, ami még a „legszakmaibb” írásaiban is felcsillan.

Ki tudna vajon felfokozott történelmi időkben néhány óra alatt olyan, irodalmilag is gyönyörű kiáltványt írni, mint amilyen az 1956. november 4-i, *Magyarok!* című nyilatkozat? Csak az, aki rendelkezik a szavak kultúrájával,¹ amelyből képes katedrálist építeni. Tudjuk, hogy ugyanaznap Homéroszt olvasott, az irodalmi kultúra antik gyökereitől ismerte az európai és a magyar irodalmat.²

A magyar írói hagyományt jól ismerő, kiváló irodalomtörténész, Csűrös Miklós mondta Bibóról: „A szó tágabb értelmében írónak is nevezhetjük”. Telitalálat! Csűrös Miklós, aki a népi írókat kutatta, és többek között az e tanulmányban is „verselő” Fodor Andrásról írt monográfiát, jól ismerte Bibót, és pontosan el tudta helyezni irodalmilag is abban a korban, amelyben élt és alkotott. Tűpontosságú az 1979-ben papírra vetett „diagnózisa” Bibó stílusáról, amely eddig kevés figyelmet kapott a Bibót feldolgozó irodalomban. Idézzük fel a *Bibó István és a magyar írói hagyomány* című remek írásának zárogondolatait, amely a *Bibó-émlékkönyv*-ben jelent meg. „A szó tágabb értelmében írónak is nevezhetjük: a magyar irodalmi hagyomány üzenetére való fogékonyságán túl a gondolatok kiterjedésének imponáló rendje, a találó példák, hasonlatok megválasztása s értéküknek a ritka alkalmazás általi megnövelése, a meggyőzés fojtott pátosza, mely átizzítja az inkább pontosságra, mint színességre törekvő fogalmazást, olyan kifejezésbeli készségekre utal, amelyek egy nagy esszéhagyomány folytatására képesítik – igaz, e műfajon belül a legszikárabb, legracionálisabb változatot hozza létre, stílusában a tudományos és publicisztikus elemet éppen csak árnyalja a retorikus és artisztikus. Bizonyára történészként, jogászként is jellemzik majd őt arra hivatottak, de igazi jelentőségét s reneszánszának titkát végül is szakmák, diszciplínák fölött kell keresnünk. Bibó neve egy példaélet egységes sugárzását jelképezi, szintézist, amelyben a szellem divergálni látszó megnyilatkozásai: politika, erkölcs, irodalom, tudomány újra összekapaszkodnak; teljesítményt, amelyben nem válik külön szakmai virtuozitás és közéleti buzgalom, mert a kettő egyazon emberi tisztességnek és elkötelezettségnek a funkciója. Életműve a gondolatok és tettek imponáló egységénél fogva támaszt sarkalló igényt és bizal-

¹ Bibó István, *Nyilatkozat (1956. november 4.) = Uő., 1956, szerk. SZIGETHY GÁBOR, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2003, 57–60.*

² *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban, szerk. LITVÁN György – S. VARGA Katalin, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995, 437.*

mat a legáltalánosabb értelemben gondolt homo politicus és homo moralis igazi méltósága, e méltóság esélye iránt.”³

Bibó közvetett és közvetlen irodalmi munkásságát több tényező alakította.

1. Mindenképp emlitenünk kell az ifjúkort, a családi környezetet, a gimnáziumi és egyetemi éveket (a tudós édesapa és a nagynéni, Graul Irén, az egyetemi professzorok, különösen a kiváló klasszika-filológus Marót Károly hatását);

2. Bibót ott találjuk a Márciusi Front alapítói között, haláláig jó barátságot ápolt a népi írók meghatározó személyiségeivel (például Illyés Gyulával, Németh Lászlóval), ismerte, olvasta műveiket;

3. meghatározó élmény volt a Válasz-korszaka (1946–1949), amely irodalmi folyóirat is volt, és Bibó nemcsak írta, hanem Sárközi Mártával és Illyés Gyulával együtt szerkesztette is a lapot;

4. direktebb szépirodalmi munkái között tarthatjuk számon az uchróniáját;

5. továbbá *Három verselemzését*, drámaelemzéseit, a lektori véleményeket, interjúit és széles körű levelezését.

Az ifjúkor, a család, a gimnázium, az egyetemi évek

Bibó szépirodalom iránti vonzalmát minden bizonnyal a közvetlen családi környezet, a szegedi egyházi gimnáziumi évek alapozták meg, majd az egyetem, később a népi írókkal való szoros kapcsolat teljesítette ki. A korban a családnak és az oktatási intézményeknek az egyén szocializációjában sokkal nagyobb szerepe és példaereje volt, mint a 20. század második felében vagy a 21. században.

A (Kiskun)Halasi származású Bibó család történetét (családfáját) részletesen közli a *Bibó István (1911–1973). Életút dokumentumokban* című kötet.⁴ Bibó édesapja, id. Bibó István (1877–1935) etnológus, filozófus, tudományszervező, népművelő, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója 1925-től, amikor a család Szegedre költözött. A Trianon utáni Szeged sajátos értelmiségi közege különös erővel hathatott a kamasz Bibó Istvánra.

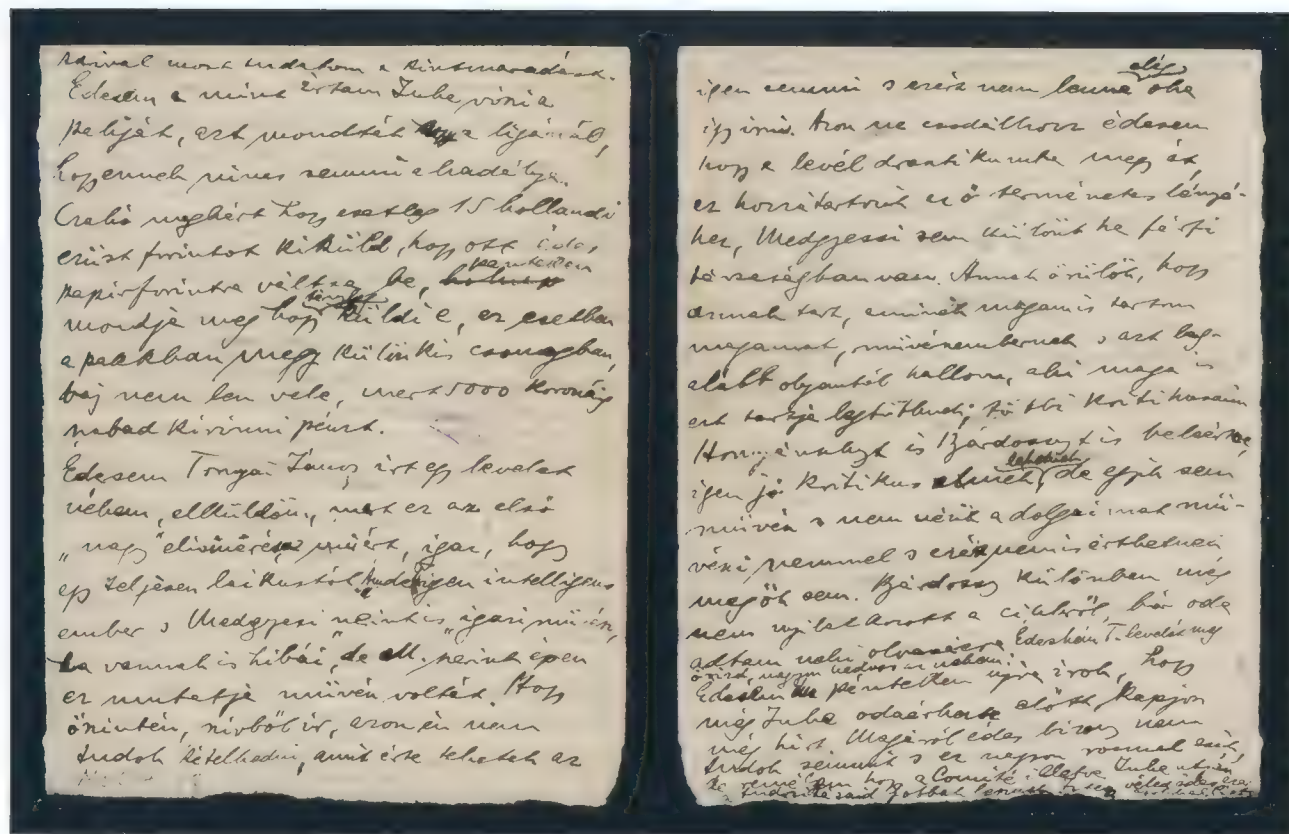
Id. Bibó István hallatlanul aktív irodalomszervező, író, a Társadalomtudomány (1921) és a Népünk és Nyelvünk című folyóiratok alapító szerkesztője. Színes, változatos, almanachszerű füzetek voltak ezek, fórumot teremtettek számos kiváló írónak.⁵

³ Csűrös Miklós, *Bibó István és a magyar írói hagyomány = Bibó-émlékkönyv, I., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó, Budapest–Bern, 1991, 50.*

⁴ *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban, 53–58. (1. számú dokumentum.)*

⁵ Az 1930. szeptember–decemberi füzetben a magyar néprajztudomány nagy alakja, Györffy István *A házasság és a lakodalom a Matyóknál* címmel érkezett. De itt publikált például a kiváló klasszika-filológus professzor, Marót Károly is, aki Bibó nagy példaképe volt. Fórumot teremtett a lap a kezdő falukutatóknak is, Erdei Ferencnek, Ortutay Gyulának.

Id. Bibó István kézzel írt levélkéje Graul Irénnek⁶

6 Az MTA Levéltár M1 5117/73. számú dokumentumának fotókópiája. A levélke gépirata: „Borissal most tudatom a kintmaradást. Édesem a miért írtam Zube viszi a pakját, azt mondták a ligánál, hogy ennek nincs semmi akadály. Czakó megkért, hogy esetleg 15 hollandi ezüst forintot kiküld, hogy ott édes papírforintra váltsa be, pénteken mondja meg, hogy tényleg küldi-e, ez esetben a pakkban megy külön kis csomagban, baj nem lesz vele mert 5000 koronáig szabad kivinni pénzt. Édesem Tornyai János írt egy levelet nékem, elküldöm, mert ez az első »nagy« elismerés a műért, igaz, hogy egy teljesen laikustól. Ámde igen intelligens ember s Medgyesi szerint is »igazi művész, ha vannak is hibái«, de M. szerint épen ez mutatja művész voltát. Hogy őszintén szívből ír, azon én nem tudok kételkedni, amit érte tehetek az igen semmi s ezért nem lenne elég oka így írnia. Azon ne csodálkozz édesem, hogy a levél drasztikumba megy át, ez hozzá tartozik az ő természetes lényéhez, Medgyessi sem különb, ha férfitársaságban van. Annak örülök, hogy annak tart, aminek magam is tartom magamat, művészembernek, s ezt legalább olyantól hallom, aki maga is ezt tartja legtöbbször; többi kritikussaim Hornyánszkyt és Bárdossyt is beleértve igen jó kritikus elmék lehetnek, de egyik sem művész s nem nézik a dolgaimat művészi szemmel, s ezért nem érthetnek meg őket sem. Bárdossy különben még nem nyilatkozott a cikkről, bár oda adtam neki olvasásra. Édeském T. levelét megőrizd, nagyon kedves az nekem. Édesem ~~du~~ pénteken újra írok, hogy még Zube odaérkezte előtt kapjon még hírt. Magáról édes bizony nem tudok semmit s ez nagyon rosszul esik, de remélem hogy a Comité illetve Zube útján a tudósításaid jobbak lesznek. Isten véled édes ezer csókkal Pista.”

Id. Bibó István különös és szeretetre méltó egyéniség volt. Erről vall az MTA Levéltárában található „kockás notesze” és „olvasmánynaplója”, amelyekben „életelveket” rögzített az 1900-as évek elején.⁷ Bibó édesanyjához, Graul Irénhez (1889–1979) írt levele erős érzelmekről tanúskodik: „Magáról édes bizony nem tudok semmit s ez nagyon rosszul esik. Ezer csókkal, Pista.”⁸ Graul Irén és id. Bibó István 1910-ben kötöttek házasságot, amelyből két gyermek született: István (1911–1979) és Irén (1913–1971), aki a családban Inke becenévre hallgatott.

Bibó István így vallott édesapjáról: „Tevékenységet egész életében az irányította, hogy mindenfelé hasznos, főleg közművelődési akciókkal valami kulturálisan jót összehozzon.”⁹

Bibó édesanyja is irodalomszerető asszony volt, nagy stilizta és vitatkozó. Fia szerint „szeretett a hozzá közeleső férfiak munkáiba beleolvasni”, „fogadott fiát”, Erdei Ferencet gyakran stilizálta, de Marót Károly könyveit is szívesen olvasta. Marót Károly *Lényeg és gondolat. Részlet a szellemiség kialakulásának történetéből* című könyvét Dr. Bibó Istvánéknak mély hálával ajánlva publikálta.¹⁰

Bibó vallomása édesanyjáról: „Tolsztoj volt az uralkodó csillagzata, tolsztojánus volt... Édesanyamtól nagyon korán megtanultam, hogy minden ember egyenlő, senkit nem szabad megvetni.”¹¹ Bibó tehát ilyen irodalomszerető, művelt, közvetlen családi környezetben nőtt fel.

A tágabb értelemben vett családból – bár kockázatos illet állítani – „Adri” néni volt a legnagyobb irodalmi és emberi hatással a gyermek, az ifjú, majd a felnőtt Bibóra. Bierbauer (Borbíró) Virgilné Graul Adrienn (1896–1973) Bibó nagynénje, keresztanyja volt. Nagyon szerették egymást, Adri néni igazi pótanyja volt keresztfiának. 1934. november 2-án kelt levelét például így zárta:

„Édes Pistikém, úgy is, mint a család támasza és büszkesége, úgy is mint a legkedvesebb unokaöcsém, úgy is, mint keresztcsemetém, sok-sok szeretettel ölellek, csókollak, kívánom, hogy Genfben nagyon szép

Az id. Bibó István levelében említett Tornyai a néplélektanról szóló írását köszöni meg, ezt dicséri a levélben. (Az id. Bibó Istvánnak írt Tornyai-levél száma 332. (*Tornyai János levelezése*, I–II., összeállította KÖSZEGFALVI Ferenc, Nap Kiadó, Budapest, 2016.) A nagy alföldi festő, Tornyai János (1869–1936) nagyon tisztelte a Bibó családot, a közel ezer levelet tartalmazó *Tornyai János levelezése* című kötet többször említi id. Bibó Istvánt és a Bibó családot. Legkedvesebb mondatai talán azok, amikor Bibóék pesti lakásában való vendégeskedése után az alábbiakat írta: „Ilyen társaságban bizony nagyon jól érzem magamat kedves Laos öcsém. Már két darab méltóságos pesti barátot szöröztem, mióta fent vagyok. Czakó és Bibó, mind a kettő jóindulatú gyerekek. Nno!!” (*Tornyai János levelezése*, I., 344.) Bibó emlékeiben biztosan élt az Alföld festőinek művészete, erre utal Erdei Sándor könyvünk 174–175. oldalán idézett vidám jelenete, amikor Bibóék pesthidegkúti kertjében Erdeiek egy rögtönzött kiállítást rendeztek Bibó tiszteletére 1937-ben. Bibó megkérdezi a jelenlévőket, hogy nem kaptak-e ihletet ettől a szép tájtól, amely körülveszi őket, mert a képeken csupa alföldi jelenet van. Harsány kacagás tört ki (Bibóéval együtt), és Bibó megjegyezte: „Sült alföldiek vagytok!”, majd hozzátette: „Velem együtt!”

⁷ MTA Levéltár, M1 5118/121. számú dokumentum.

⁸ MTA Levéltár, M1 5117/73. számú dokumentum.

⁹ HUSZÁR Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Kolonel Lap- és Könyvkiadó, Debrecen, 1989, 14–15.

¹⁰ Holmi 1997/4., 533.

¹¹ HUSZÁR, I. m., 16–17.

és tanulságos hónapokat élj meg, és hogy a sok komoly munka közben vidámabb és derűsebb élményekben is legyen részed...

Isten Veled, Pistikém.

Szívből ölel szerető
Adri nénéd”¹²

Levelezésük a Bibó család Szegedre költözése után vált rendkívül intenzívvé. Bibónak Adri néniék lakása, családja mindig kikötő volt. Keresztanyja élete végéig segítette tanácsaival, figyelmével, vidám és aggódó szeretetével. És nemcsak őt, hanem később – nehéz időkben – családját is. Sárközi (Molnár) Márta találó kifejezése szerint „Adri kibírhatatlanul művelt volt”.¹³

Ez a szeretet és műveltség átsüt az egész magánlevelezésükön. Bibó viszontválaszaiban igazi irodalmi leveleket írt, úti beszámolóit (Bécsből, Olaszországból, Genfből) gyönyörűek, szellemesek, humorosak és pontosak.¹⁴

Külön kiemelendő, hogy a nagynéni az 1929-ben érettségiző fiatalembert *Ad Pistim* címmel versben köszöntötte egész családja (Tamás és Miki) és a náluk lakó nővére (Inke) nevében. Az ifjú Bibó 1929 augusztusában ugyancsak versben (!) válaszolt, amelyben már megcsillan klasszika-filológus tudása, a görög és a latin kultúrához való vonzódása, öniróniája, humora. Talán ez lehet az egyetlen Bibó által jegyzett vers.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné:
AD PISTIM

Távol a város zord zshivájától,
A zuhogó Mürr habjai mellől
Őszinte szívből szálljanak Hozzád
Hő ohajtásink!

Vajh, adná az ég a jövődőben
Volnál már talpon, állnál már lábon
Hogy ne mennének im veszendőbe
Ifju erőid!

¹² Bibó István levelezése Bierbauer (Borbíró) Virgilnével és családjával (I.), Holmi 2011/8., 963.

¹³ Uo., 939.

¹⁴ Uo., 957–961.

Addig is Drágám, mi azt kívánjuk
Hízzanak tovább is orcáid szépen,
Vállpárnácskáid kis dunyhaképen,
S ha az egyik ágyban már nem leled helyed,
Tetess magad mellé még egy fekvőhelyet!

Rólunk pedig hallod ne feledkezzél meg,
Ágyban fekvé írnod pláne könnyen lehet!
Eddig még nem láttunk írásodból semmit.
Ölelve csókol Tommix and Inke
És Adi néni!

Bibó István
PISTII EPISTOLARUM
LIBER PRIMUS

1. Ad tantem hugamque suam

Ágyba szállottam, bevonom vitorlám,
Fürdőkád viharit nemesen kiálltam.
Sok barokk székláb közepette botoltam,
Míg ideértem.

Sulyos gondok emésztik a szívemet itten;
Versbe viszonzani kell verses gratulálást
S műértő füleket döcögő rimeléssel
Sérteni nem jó!

Ámde te, Múzsza, ki auctorainkat ihletted
S „versmérték” ürügyén kibuvót lelhetnek
Nálad a rossz rimelők meg a fűzfapoéták,
Engem ihelj te!

Hálásan köszönöm legelőször a verset,
Oly jó kedvre derített bus nyoszolyámon,

Szinte, ahogy nagyon megörültem az Inke
Víg levelének.

Ámde attól engem csak mentsen az Isten,
Hogy beteljen a sok rosszmájú kívánság,
Mellyel engemet elláttak gonoszúl nagy
Bőkezűséggel.

Járja-e azt kívánni nekem: fokozódjék
Termetemen tovább is a zsírlerakódás,
Hogy vele majd odafönn froclizzon az álnok
Vergiliusz bá'!

Járja-e egy nyomorult ágybanfeküvőnek
Két ágyat hájának alája kívánni?
Hisz' abból neki egy is sok s mindet po-
Kolba kívánja!

Már ellenben a többi ohajtást forró
Hálával fogadom s köszönettel adózom
Bár ne maradna sokáig a szabadulásom
Jámbor ohajtás!

Ezzel zárom is hosszúra nyult levelecském,
Melybe sok ostobaságot összefűcsögtem.
Vajjon nem jó volna tovább is ekép vers-
Ben leveleznünk?

Igy, ha egy új jégkor e világot előnti
S sorra mind ledőlnek a házak a Zárda
Uccán s semmi se lesz a Leszámoló, csak
Ásatag emlék;

Akkor majd néhány ezer év múltával
Kiásnák levelink s csudamódra becsülnék

S így modern létünkre is lenne belőlünk
Klasszikus ókor!

Ekkép állítnánk fércnél maradandóbb
Emlékünk s majd sok nebuló szavainkon
Nyög s mibőlőlünk fog kérdezni az érett-
Ségin az elnök...
(Félre ne értsék!)

Látom, már nem akar e sok lotyogásnak
Vége szakadni! Tehát még egyszer szívből
Minden jót köszönök s a viszontlátásig
Sok pusztit küldök!¹⁵

Bibó a szegedi piarista gimnáziumban érettségizett 1929-ben. Vallomása szerint: „A szegedi piaristákhoz jártam, akik jó és szenvedélyes tanárok voltak. A középiskolában megkaptam az úgynevezett köztisztviselői ösztöndíjat, amit kizárólag a köztisztviselők gyermekeinek adtak... Ugyanezt osztálytársaim, például Reitzer Béla, akinek egy átlagos, normális keresetű magántisztviselő volt az édesapja, természetesen nem kapták meg. Ortutay Gyula, mint nagyon szegény körülmények között élő fiú, kapott segítségül ezt-azt, de köztisztviselőit ő sem. De azon felül, hogy megkaptam az ösztöndíjat, még tandíjkedvezményem is volt. Szóval, nekem fizettek azért, hogy tanuljak. Másoknak szabad volt tanulniuk és ismét másoknak még nagyon is fizetniük kellett ezért. Feltűnő jelenséggé vált emlékszem mostani eszemmel vissza arra is, hogy a szegedi gimnáziumban, amely egy nagyparaszt városnak a gimnáziuma volt, és egy olyan szerzetesrend tartotta, amely nem volt sznob társadalmi szempontból, sőt inkább rideg volt és a tudást értékelte, mégsem volt az én osztályomban egyetlen szegedi parasztfiú sem. Csupán nagyon szegény falusi zsellérfiúk voltak kispapokként, de más nem volt. A többi mind középosztály, kispolgár, altiszt, iparos, ez a fajta együttes volt. Itt kezdődött Reitzer Bélával való nagyon meleg barátságunk, és Ortutay is tagja volt az együttesnek... Tizennégytől tizennyolcig zajlott a középiskolánk. Reitzer Béla egypár hónappal fiatalabb nálam, ő is 1911-es volt. Talán most szólok egypár szót a Reitzer házról, mert Reitzer Bélának rendkívül okos és melegszívű szülei voltak, akik olyan – az én fogalmaim szerint – hallatlan dologra is képesek voltak, hogy mikor Reitzer Béla abba a korszakba került, amikor kedve volt ilyen nagyfiús dolgokat cselekedni, akkor az osztály leghangadóbb nagyfiúit, akik ismétlők voltak, meghívták magukhoz olyan esti összejövetelekre, ahol

¹⁵ Uo., 940–942.

még bort is adtak. Ez a mi családi fogalmaink szerint valami hallatlan dolog volt, és én nem is voltam jelen ezeken az összejöveteleken, pedig ez a lehető legokosabb dolog volt, amit egy szülő tehet ilyen korú fiaival. Később azután a szegedi fiataloknak vált az összejöveteli helyévé a Reitzer ház, és szegény Reitzer néni, aki most is él még, de nagyon beteg, sokszor mondta Bélának: fiam, mondd, a te barátainak nincs lakásuk?”¹⁶

A visszaemlékezésből látszik, hogy Bibó visszahúzódo típusú tanuló volt, kerülte a „bulikat”. Ezt erősíti meg Szesztay András visszaemlékezése is, a szövegében az egyik volt osztálytárs „könyvmolynak” titulálta Bibót. „Valamikor az 1990-es évek elején, 1991–92-ben, mindenestre már a Bibó-rehabilitáció és recepció időszakának a kulminációja után, szabadságunkat a feleségemmel a Bükk-fennsíkon töltöttük. Ő buzgó lengyel katolikus, és vasárnap délután gyerünk le, muszáj lemenni a legközelebbi templomba, és hát ott egy piarista atya tartotta a misét, mert a plébános elment szabadságra. És ez a vendégatya a prédikációjában mondja, hogy kedves híveim, amikor én 1929-ben a szegedi piarista gimnáziumban érettségiztem... Na mondom, alkalom szüli a riportkészítőt. Kifaggattuk, hogy hogyan is emlékszik vissza arra a bizonyos – mivel nem volt párhuzamos osztály – egyetlen szegedi piarista gimnáziumi osztályra. Emlékszik-e és hogyan emlékszik Bibó Istvánra? Nem sok mindenre emlékezett. Kicsit már gyenge emlékezettel és összeszedettséggel és valószínűleg nagyon befelé forduló életet élhetett, mert a következőket mondta el: »Na, hát emlékszem én, hogyne, a Bibóra. Hat évig jártunk együtt, és soha nem beszéltünk. Úgy voltunk osztálytársak, hogy sem nem verekedtünk, sem nem labdáztunk. Elöttem ő úgy van, hogy a barátjával, a Reitzer Bélával járnak a szünetekbe fel s alá, és vitatkoznak. Könyvmoly volt az. Nem sportolt velünk.« Mélyen elpirult az atya – »Ródliztunk együtt a Tisza jegén a lányokkal, ő még azt sem. Teljesen egy könyvmoly volt, hallom is aztán, hogy valahogy bajba keveredett 1956 után szegény.« Hát ennyire emlékezett az atya...”¹⁷

Mindezek ellenére állítható, hogy Bibó nyitott volt – nemcsak a Reitzer–Ortutay–Bibó triumvirátus igazolja ezt – a szakmai közösségi munkára. Dokumentumok bizonyítják, hogy aktív résztvevője volt a gimnáziumi önképző köröknek. A Dugonics András Gimnázium Értesítőjéből (közveteszi Kiss István igazgató) jól látható, hogy Bibó 7. osztályos tanulóként görög nyelvből és irodalomból egy pályázaton első díjat nyert. Az önképző körben tisztséget is vállalt, 8. osztályban ő volt a főkönyvtáros.¹⁸ Az egyházi gimnáziumok kitűnő történelmi, irodalmi és nyelvi alapokat adtak diákjaiknak. A 39 fős osztály névsorát olvasva (osztályfőnökük Dr. Károlyi János volt) az derül ki, hogy a névsor elején található Bibó a jegyek tekintetében is első volt magyar nyelv és irodalomból, latin, görög és német nyelvből, történe-

¹⁶ HUSZÁR, I. m., 18–19.

¹⁷ SZESZTAY András, *Belökött bennünket az Úristen egy fazékba = Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*, szerk. GYARMATI György – KUKORELLI István, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 111–112.

¹⁸ Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*, 82–84. (14–15. számú dokumentum.)

lemből, vallástamból egyaránt. Bibó tanulni járt a gimnáziumba, és nem volt stréber tanuló. 1928-ban a reformáció évfordulóján felkérésre felolvasta a *Mit jelentett a reformáció az emberiség számára* című ünnepi megemlékezését. Ma olvasva ezt a kitűnő írást, az ember el sem hinné, hogy egy érettségi előtt álló, 17 éves tanuló írta.¹⁹

Bibót 1929. szeptember 19-én avatták egyetemi polgárrá. „A szegedi Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának hallgatójaként főként jogbölcselettel, nemzetközi joggal, közigazgatással, alkotmány- és politikaelmélettel foglalkozik Buza László és Horváth Barna irányításával. Szaktárgyain kívül Sík Sándortól magyar, Marót Károlytól görög irodalmat hallgat.”²⁰

Bibó egyetemi éveit (1929–1934, a beiratkozástól a kormányzógyűlés doktori címig) és Bibót, a jogászt már részletesen feldolgozta a szakirodalom.²¹

Ahogy a gimnáziumban, úgy az egyetemen is nagyon komolyan vette a munkát, indexe, szigorlati bizonyítványai csupa kitűnő minősítésről tanúskodnak. Közismert, hogy legfőbb mestere Horváth Barna volt, az ő szellemisége erősen hatott első jogelméleti munkáira.²² Szellemesen írja Cs. Kiss Lajos, hogy Bibó a magyar jogfilozófia „szentháromságának” (Somló Bódog – Moór Gyula – Horváth Barna) szellemi közegében nevelkedett.²³ A szegedi jogi karnak kiváló professzori gárdája volt, az első nagyobb munkáját (*Kényszer, jog, szabadság*) 1933-ban Horváth Barna mellett Ereky István értékelte. Bibó István 1929–1933 között volt a szegedi egyetem hallgatója. Ez idő alatt a következő professzorokat hallgatta: Buza László (nemzetközi jog), Csekey István (politika), Ereky István (közigazgatási jog), Heller Erik (büntetőjog), Horváth Barna (jogbölcselet), Iványi Béla (jogtörténet), Kiss Albert (római jog), Kováts Ferenc (közgazdaság- és pénzügytan), Menyhárt Gáspár (osztrák és magyar magánjog), Polner Ödön (közjog), Surányi-Unger Tivadar (kereskedelmi és váltójog).

Írásunk elején hangsúlyoztuk, hogy a Bibót ért irodalmi hatások bemutatása a célunk. A Bibó család Szegeden a bölcsészkar tőszomszédságában lakott, Bibó barátjával, Reitzer Bélával együtt a bölcsészkart is látogatta. A soron következő interjúrészlet, majd az ugyancsak idézett két levél visszaidézi azt, hogy számára Marót Károly professzor élete végéig meghatározó iránytű volt. Marót Károly (1885–1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár munkássága ma is megkerülhetetlen a görög irodalmat, ezen belül a Homéroszt kutatók számára.²⁴

¹⁹ Uo., 85–86. (16. számú dokumentum.) Bibó írása megjelent a Szegedi Egyházi Híradó 1928 november 10-i számának 2–3. oldalán.

²⁰ Uo., 87.

²¹ SCHMIDT Péter, *Bibó István, a jogtudós*, Jog-Állam-Politika 2022/2., 3–8. DÉNES Iván Zoltán, *Bibó István életművének tudományos recepciója*, Korunk 2011/7., 6–13.

²² ZSIDAI Ágnes, *Axiológia = Kukorelli-kommentár*, szerk. ERDŐS Csaba – LÁPOSSY Attila – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán – SMUK Péter, Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 47–53.

²³ Világosság 2013. tavasz–nyár, 8.

²⁴ Magyar Nagylexikon, 12., Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2001, 738.

„Reitzer Bélának nagyon sokágú volt az érdeklődése, benne jogász létére egy bölcsész is elveszett, úgy-hogy egész egyetemi pályánk alatt állandóan járt a bölcsészkarra, különböző, őt érdeklő más tárgyakat hallgatni. Először is hallgatta – velem és édesapámmal együtt – Marót Károly görög filológiai és etnológiai előadásait. (Ez is csak édesapámnak jutott eszébe, hogy idős egyetemi vezető ember létére egyetemi előadásokra járjon.) Bélával együtt jártunk Marót Károly Homérosz-fordításaira, melyeket csak ez a két jogász hallgatott. Marót Károly nagy tudós volt, de a szegedi egyetemen csak magántanárként adhatott elő.”²⁵

„Bibó István – Marót Károlynak

Budapest, 1948. május 5.

Kedves Károly Bátyám!

Hálásan köszönöm megküldött gyönyörű Homeros-könyvét.²⁶ Nem akartam addig megköszönni, míg el nem olvastam. Nekem különlegesen gyönyörűségemre szolgált, mert hiszen minden sorát hozzá tudtam kapcsolni régi szegedi irodalomtörténeti, Ilias- és Odysseia-óráinkhoz, s most így egészben újból megéreztem az egész szemléletmód termékeny és megvilágosító voltát. Egyúttal megint kedvem támadt, hogy újból nekiüljek a görög Iliasnak és Odysseiának. Bár hozzájuthatnék.

Igaz szeretettel és ragaszkodással köszönti, s kézsókjait és üdvözlétét jelenti

Bibó István”

„Bibó István – Marót Károlynak

Budapest, 1957. május 19.

Kedves Károly Bátyám!

Nagyon szépen köszönöm a Pindaros-különlenyomat²⁷ megküldését. Bár szakmailag nem »fejlődtem« e tárgykörben, mégis minden görög dolog megmelegíti a szívemet, s most is, ha kevés csomaggal bizonytalan végállomású útra indulok (mint november 4-én hajnalban is), mindig az Iliászt és az Odüsszeiát viszem magammal.²⁸

Egyúttal szívből gratulálok az évfordulóhoz is. Sajnos, az ünnepélyre nem tudtam elmenni, mert szombaton délelőtt én vagyok itthon az inspekciós a kislány mellett, aki mindennap délután jár iskolába, s a hét többi napjain különböző nagynéniknél és nagymamánál van elhelyezve. Szívből kívánok Károly bátyám-

25 HUSZÁR, I. m., 22.

26 Marót Károly Homeros. „A legrégebb és legjobb” című könyvét 1948-ban adta ki az Egyetemi Nyomda.

27 Marót Károly Egy új Pindaros-könyv és a magyar óorkutatás című írása 1956-ban jelent meg.

28 Bibó Istvánt négy nappal később, 1957. május 23-án tartóztatták le, vö. A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról, szerk. KENEDI János, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, valamint KENEDI János, Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt = A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993, 269–283.

nak sok erőt és egészséget, hogy minden korhatáron túl továbbra is sugározni tudja a tudásnak és kutatásnak azt a szenvedélyét, melynek egykor én is haszonélvezője voltam.

Kézsókjaimat jelentve igaz szeretettel és ragaszkodással maradok tisztelő híve

Bibó Pista”²⁹

A másik erős irodalmi hatást Sík Sándor előadásai jelentették. Bibó emlékezete szerint „Sík Sándornak esze ágában sem volt kiugrani vagy az egyházzal meghasonlani, de Szegeden a régi irodalomtörténésznél, az öreg Dézsi Lajosnál sokkalta elevenebb, élénkebb irodalomtanítást honosított meg, és ugyanakkor a szegedi fiataloknak is a patrónusa lett, aki például nagyon eredményes tanúvallomással állt Radnóti Miklós mellé egy istenkáromlási vagy valami hasonló sajtóperében.”³⁰

Sík Sándor (1889–1963) római katolikus pap, a piarista rend tagja, 1929–1944 között a szegedi bölcsészkar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője. Iskolateremtő személyiség, a szegedi fiatalok egyik szellemi vezére.³¹ Ez a szellemi műhely Bibó István előtt ismert volt.

Bibó és a népi irodalom

A tízparancsolatról szóló írásunkban, annak eredetét kutatva eljutottunk a Márciusi Frontig és a MIKSZ-ig, amelyekben Bibó aktív szerepet vállalt. Kritikus megjegyzéseit is idéztük a résztvevőkről és az 1943-as szárszói találkozóról.

A népi írókhoz kötődő személyes és általános véleményét ebben az írásban próbáljuk bemutatni. Kik is voltak a népi írók? Rendkívül tarka a kép a róluk szóló irodalomban, eltérő indíttatású, világnézetű és felfogású szerzőket fogott össze ez a mozgalom. Gombos Gyula találóan állapította meg: „az egész népi mozgalmat nem irányította semmilyen intézmény, agytröszt vagy vezér. Az állapotokból és a gondolkozásból támadt magától.”³²

Legkedveltebb műfajuk az irodalmi szociográfia volt, a legfőbb céljuk pedig az, hogy azzal társadalmilag feltérképezzék az egész ország állapotát. Egyik fő lapjuk a Sárközi György által szerkesztett Válasz volt.

Salamon Konrád szerint az 1939–1943 közötti években a népi írók jelentős fórumának számított még a Szabad Szó, a Kelet Népe (amely később egyesült a Válasszal), a Magyar Út és a Magyar Élet. Még két

29 Magántörténelem: Marót Károly és a Bibó család levelezése (1927–1960). Közzéteszi Dénes Iván Zoltán, Holmi 1997/4., 543.

30 HUSZÁR, I. m., 24.

31 Magyar Nagylexikon, 16., Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2003, 66–67.

32 GOMBOS Gyula, A harmadik út, Püski Kiadó, Budapest, 1990, 99.

lapalapítási kísérletről számol be, nevezetesen a Nemzetőr és a Tiszántúl című lapokról. Az e lapokban publikálók lényegében átfogják a népi írók teljes körét.³³

Pomogáts Béla irodalomtörténész a népi mozgalom költőit és prózaíróit két-két csoportra osztja, majd munkásságukat, főbb műveiket részletesen bemutatja.³⁴

– A néphagyomány örökösei. A népi mozgalom költői I. (Erdélyi József, Sinka István, Bakó József, Mátyás Ferenc);

– Népiség és nyugatosság. A népi mozgalom költői II. (Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Győry Dezső, Dudás Kálmán, Tóth Endre);

– Népiség és realizmus. A népi mozgalom prózaírói I. (Németh László, Kodolányi János, Tamási Áron, Féja Géza, Tatay Sándor, Bibó Lajos, Sásdi Sándor, Fekete István, Illés Sándor, Jócsik Lajos);

– Népiség és szocializmus. A népi mozgalom prózaírói II. (Veres Péter, Szabó Pál, Barsi Dénes, Morvay Gyula, Kamjén István, Csoór István, Kárász József, Darvas József, Erdei Ferenc).

A névsor majdnem teljesnek mondható, ám – valószínű az 1982-es „cenzúra” miatt – jogosan hiányolható belőle például Sárközi György, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Áprily Lajos, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Móricz Zsigmond, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Zilahy Lajos, akik rendszeres szerzői voltak az idézett lapoknak.

A napi- és hetilapok, folyóiratok mellett fontos volt a népi írók kiadói (és terjesztői) hálózatának a megteremtése, amely gazdaságilag sokkal nehezebb ügy volt, mint folyóiratot alapítani.

Gombos Gyula és Salamon Konrád egyaránt két kiadót emel ki, Püski Sándor Magyar Élet Könyvkiadóját (1934-től), továbbá a lapterjesztőből kiadóvá váló Turul Kft.-t.

„1939 és 1944 között több mint hetven könyv jelent meg a Magyar Életnél, számos ezek közül több kiadást is megért. A legtöbbet Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*, mely öt kiadásig jutott el [...].

Ha számolunk, a fentiek alapján a népi kiadók kb. 250 könyvet adtak ki 1944-ig. Első pillantásra ez nem olyan sok. De ha folytatjuk a számolást, már fölkaphatjuk fejünket, hiszen ez óvatos becsléssel is legalább félmillió példányt jelent. S e szám még lényegesen növekszik is, ha hozzávesszük Németh László, Kodolányi János, Tamási Áron regényeit és színműveit, s Illyés Gyula különböző műfajokban írt munkáit, melyek mind más – nem népi – kiadóknál jelentek meg. És a népi írók könyveit nem díszkötéses sorozatként szóta rá az ügynök a vevőre, hogy státusszimbólumnak betegye az üveges könyvszekrénybe, olvasatlanul. Az ő könyveiket azért vették meg, hogy elolvassák, s nyomban...

A népi irodalom azonban nem csak nyomtatott betűben terjedt, hatott élőszóval is. A 30-as évek utolsó harmadától majdnem külön mozgalom gyanánt szaporodtak az irodalmi estek szerte az országban. Ezeken maguk a népi írók olvastak föl, tartottak előadást vagy mások adtak elő műveikből. A népi

³³ SALAMON Konrád, *A harmadik út kísérlete*, Eötvös Kiadó, Budapest, 1989, 37–100.

³⁴ POMOGÁTS Béla, *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 7–8, 324–362.

folyóiratok és könyvkiadók, helyi kulturális szervezetek rendezték ezeket az esteket, de legtöbbet a Turul Szövetség népi szárnya.”³⁵

A folyóiratoktól és a kiadóktól térjünk vissza a művekhez, a népi irodalom máig ható – és sokszor hozzáférhetetlenné tett – nagy alkotásaiig.

Sárközi György, aki az Athenaeum irodalmi igazgatója volt, tervszerűbbé szeretne volna tenni a mozgalmi munkát, az országot tíz részre osztotta, és mindegyikről szociográfia készült volna *Magyarország Felfedezése* címmel. Két kötet után³⁶ a kezdeményezést leállították, a hivatalos Magyarország megijedt a „másik Magyarországtól”, mint annyiszor a történelemben. A legfontosabbnak ítélt könyvek szerzőit perbe fogták, elítélték, igaz, a végrehajtást felfüggesztették. Egyedül Kovács Imre, *A néma forradalom* szerzője ült le később egy hónapot. Bereményi Géza *A tanítványok* című filmje a művészet erejével mutatja be azt a világot, többek között Kovács Imre letartóztatását is.

Az első irodalmi szociográfiát Szabó Zoltán írta, címe: *A tardi helyzet*.³⁷

„Ezzel elkezdődött az ország szociográfiai föltérképezése. Néhány év leforgása alatt minden nagyobb tájnak, ha nem is teljes egészében, de valamelyik jellegzetes – társadalmilag és gazdaságilag kirívó – arcát rajzolta meg egy-egy jól megírt szociográfia. Egy egész sor író és tudós vett ebben részt: Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza, Kodolányi János, Kiss Géza s az éppen induló fiatalabbak közül Szabó Zoltán, Kovács Imre, Darvas József, Erdei Ferenc, néhány esetben nem is egy, hanem több könyvvel.”³⁸

Gombos Gyula értékítélete szerint „irodalmilag a legértékesebb munka Illyés Gyula *Puszták népe* volt és utána Szabó Zoltán könyve, a *Cifra nyomorúság*. Ezekben a megjelenítő erő volt a leghatékonyabb. A legnagyobb port viszont Féja Géza *Viharsarokja* és Kovács Imre *A néma forradalomja* verte föl. Ezekben inkább a fölháborodás retorikája uralkodott.”³⁹

Jó lenne közölni az említett alkotások teljes katalógusát, de a közel 250 tétel meghaladná e tanulmány kereteit. Az idézett írók és az irodalmi lexikonok egyébként már elvégezték ezt a feladatot. Különösképpen Borbándi Gyula nevére hívnánk fel a figyelmet, aki több munkájában is foglalkozott a népi írókkal, a népi irodalommal.⁴⁰ És itt jutunk vissza Bibó Istvánhoz, aki Borbándi 1976-ban német nyelven kiadott köny-

³⁵ GOMBOS, I. m., 116–124.

³⁶ A két kötet: Féja Géza *Viharsarok* és Erdei Ferenc *Futóhomok* című könyve.

³⁷ Az első kötet 1936-ban jelent meg a Cserépfalvi Kiadónál. A harmadik kiadást a *Cifra nyomorúsággal* együtt jelentette meg az Akadémiai Kiadó, 1986-ban. Szabó Zoltán (1912–1984) portréja: BORBÁNDI Gyula, *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997, 412–414.

³⁸ GOMBOS, I. m., 99.

³⁹ Uo., 100.

⁴⁰ BORBÁNDI, I. m.

véhez közel százoldalas észrevételt tett.⁴¹ 1978-as keltezésű „levelében” általánosan és egyes személyekre nézve is értékelte a magyar népi irodalmat.⁴²

Levelének elején elnézést kér Borbánditól, hogy több mint egyéves késéssel tesz eleget ígéretének. Az 1978 júniusára keltezett levél valószínűleg hosszú ideig készült, ez vélelmezhető az eredeti gépiratos és Bibó jól ismert kézírásával sűrűn javított példányából is.⁴³ A kézirat egészen érződik, hogy Bibónak sok mondanivalója van vagy lenne még a népi irodalomról. Levelét így zárja: „ez a szöveg ma publikálásra sem itt, sem ott nem alkalmas, és nincs arra szánva. Ha jónak látod, mint irattári anyagot megőrizheted. Ne vedd rossz néven, ha helyenként erélyesen képviseltem saját álláspontomat abban a meggyőződésben, hogy egyben a népi mozgalom álláspontját is képviselem.”⁴⁴

Bibó magáénak érezte a magyar népi mozgalmat, és azt összevetve más népek hasonló mozgalmival, „e századbeliek közül messze a legérdekesebbnek és leggazdagabbnak tartotta”.⁴⁵ Elgondolkodtató az a megállapítása, hogy „egyenletes fejlődés esetén egy igen gazdag és eredményes politikai reformkor inspirálója lehetett volna”.⁴⁶ A *volná*ban már jelen van Bibó kritikai értékelő módszere is. Ez a megállapítása nagyon tetszhetett Borbándinak, mert az első magyar nyelvű kiadás alcímében már megjelenik.⁴⁷

A levél – amely először 1986-ban jelent meg⁴⁸ – műfaját nem könnyű meghatározni. Az első kiadásban Huszár Tiborék 141 lábjegyzettel próbálták segíteni az olvasót. Egy „sima levélhez” nem szokás ennyi „mankót” adni.⁴⁹

Véleményünk szerint a Gépirat egy sajátos „lektori vélemény”, amely tanulmányként, irodalmi levélként is értelmezhető, különösen annak első, általános része. De a Borbándi-könyv konkrét oldalszámaihoz fűzött észrevételekben is rengeteg általános megállapítás van, írókról, irányzatokról, történelmi tényekről. Bibó 147 – néhányszor többoldalas – észrevételt, „hozzászólást” tesz a könyvhöz. Társ szerzőnek is tekinthetjük. Sokat, nagyon sokat tudott a népi írókról, közöttük élt, legtöbbjüket személyesen ismerte, olvasta

műveiket. Az írás már a szabadulása után, nem sokkal a halála előtt, 1978-ban készült, így nagyobb történelmi rálátással ítéltette meg a szerzőket és esetleges saját korabeli tévedéseit is.

Azt, hogy már megjelenésükkor olvasta a műveket, aligha kell bizonyítani. Erdei Ferenc első írásairól a Társadalomtudomány 1940/4. számában írt cikket *Erdi Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában* címmel.⁵⁰ Erdi Sándor következő tanulmányunkban közölt írásában megerősíti ezt: „Eszmecseréik igazában a történelem vagy a szociológia egy-egy kérdésének taglalásában mélyültek el és váltak gyümölcsözővé. Ilyen értelmű tartós kapcsolatuknak egyik szép dokumentuma 1942-ből Bibó István írása Erdi Ferenc munkásságáról az addig megjelent négy könyv alapján; ez a Társadalomtudomány című folyóiratban közölt tanulmány mindmáig a legalaposabb és legteljesebb jellemzését adja Erdi akkori parasztábrázolásának és társadalomszemléletének.”

Bibó konkrét megjegyzéseiből is kiderül, hogy végig képben volt, az első szociográfia megjelenésétől kezdve együtt élt az eseményekkel, és részt is vett a vitákban.

„[A] népi mozgalom szociográfiai műveivel szemben, legfőképpen Féja Géza Viharsarokjával és Kovács Imre Néma forradalmával szemben, de a többiekkel szemben is állandóan szőnyegen volt az a vád, hogy ezek újságírói demagóg művek, lényegében nem tudományos szociográfiák. Ezt hangoztatta pl. Rézler Gyula is, akivel én egy 1940 körül írt cikkben vitába is szálltam.”⁵¹

Olvasatunkban a gépirat két nagyon lényeges kérdést válaszol meg, és ez újdonság a népi irodalommal foglalkozó szerzők között:

– felrajzolja egy képzeletbeli jobb és bal skálán a népi írók hovatartozását, izmusokhoz való viszonyát. A tanulmányban szinte mindenki szerepel, akit a megelőző sorokban említettünk. Bibó kiváló portréfestő, ilyen tabló irodalomtörténészek tollából sem született;

– a másik kérdéskomplexum a népi mozgalomnak a zsidókérdéshez való viszonya.

„Arra több ízben utalás van a könyvben – írja Bibó a gépiratban –, hogy a népi mozgalmat bizonyos oldalról antiszemitizmussal vádolták, de a könyv erre röviden csak azt feleli, hogy a népi mozgalom ezt a vádat nem érdemelte meg, mert az egész hitleri, antiszemita ideológiától mindig távol tartotta magát. Ez így lényegileg igaz, de a dolog nem ennyire egyszerű.” Bibó máig meghatározó nagy tanulmányt írt a Válaszban 1948-ban a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* címmel.⁵²

Gépiratában megvédi a népi mozgalmat és annak résztvevőit az igaztalan vádaktól, ugyanakkor jelzi, hogy néhány esetben az ő (1978-as!) véleménye is változott. Jó példa erre barátja, Németh László 1940-ben megjelent *Kisebbségben* című műve, amellyel akkor teljes mértékben egyetértett. Az 1978-as meglátása szerint „hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteljesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolat-

41 BORBÁNDI Gyula, *Der ungarische Populismus*, Mainz, 1976.

42 BIBÓ István, *Levél Borbándi Gyulához* = Uő. *Munkái*, 12., sorozatszerk. DÉNES Iván Zoltán, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 323–419.

43 BIBÓ István, *Megjegyzések a népi mozgalom történetével foglalkozó bibliográfiához*, gépelt kézirat, SZTE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény, Bibó István-különgyűjtemény.

44 *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, 681.

45 BIBÓ, *Megjegyzések a népi mozgalom történetével foglalkozó bibliográfiához*, 2.

46 Uo., 3.

47 BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski-Corvin Könyvkiadó, New York, 1983.

48 BIBÓ István, *Levél Borbándi Gyulához* = Uő., *Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet 1971–1979*, szerk. HUSZÁR Tibor, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 295–373.

49 BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet 1971–1979*, szerk. HUSZÁR Tibor, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 567–598.

50 *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, 179.

51 BIBÓ, *Megjegyzések a népi mozgalom történetével foglalkozó bibliográfiához*, 35.

52 Válasz 1948/10–11., 778–877.

menet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenséggént kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges”.⁵³

Borbándi Gyula, aki (talán éppen Bibó hatására) az egyik legjobb könyvet alkotta meg a magyar népi mozgalomról (amely könyv a népi írók művének teljes katalógusát is tartalmazza), az előszóban így köszöni meg Bibó őszinte, de kritikus segítségét: „Terjedelemben, alaposságban és a mondanivaló jelentőségében messze kiemelkedett az a hozzászólás, amelyet Bibó Istvántól, a magyar népi mozgalom legjelentősebb gondolkodói egyikétől kaptam.”⁵⁴ Egyetérthetünk vele, Bibó István a magyar népi mozgalomnak is egyik legjelentősebb gondolkodója, erjesztő kovásza.

Biztosan szegényebbek lettünk azáltal, hogy Bibó tervezett „kismonográfiája” a népi irodalomról nem született meg.

Bibó és a Válasz-évek Sárközi Márta emlékezései nyomán

A Válasz folyóirat 1934 és 1938 között jelent meg, és a népi írók egyik fontos orgánuma volt. A folyóirat ötletgazdája és főszerkesztője Sárközi György volt, aki munkaszolgálat alatt vesztette életét. Az újraindítás 1946 októberében történt a VI. évfolyammal. Felelős szerkesztője ekkor Illyés Gyula, a felelős kiadója pedig a politikus, közgazdász lapkiadó, a Márciusi Front egyik alapítója, Farkas Ferenc. Az utóbbinak kulcsszerep jutott a lap kiadása körül, mivel 1945-től a Nemzeti Parasztpárt alapítójaként, gazdasági pénzügyi vezetőjeként a háború utáni papírhány miatti gondokat a Válasz esetében megkönnyítette. Ezzel magyarázható, hogy a Válasz lapengedélye a Nemzeti Parasztpárt nevére szült. A Válasz nem kötődött a pártpolitikához, eredeti szándék szerint havi megjelenésű irodalmi, művészeti indíttatású lap volt. A társadalompolitikai elemzéseket elsősorban Bibó István írásai képviselték.⁵⁵ Később a párthoz való kötődés teljesen eloldódott, olyannyira, hogy az impresszumban posta-

címként, amelyre a kéziratokat várták, Sárközi György özvegyének lakása szerepelt, azaz Budapest, II. kerület, Nyúl utca 14. Sárközi Márta (1907–1966) író, műfordító, szerkesztő, Molnár Ferenc lánya az újraindított Válasz legfőbb motorja volt. A kiadást, a kéziratok első körű lektorálását és a szerkesztési munkákat elsősorban ő végezte.

Bibó István a Válasz újraindításakor már ismerte Sárközi Mártát. A háború után a Válasz továbbra is a népi írók és a szépirodalom nagyságainak írásait publikálta. Többek között itt publikált: Cs. Szabó László, Cseres Tibor, Fodor András, Hajnal István, Határ Győző, Illés Endre, Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Jócsik Lajos, Keresztury Dezső, Képes Géza, Kodolányi János, Kormos István, Kovács Imre, Kónya Lajos, Mészöly Miklós, Móricz Zsigmond, Németh László, Pilinszky János, Sarkadi Imre, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron, Takáts Gyula, Vas István, Veres Péter, Weöres Sándor, Zelk Zoltán. Ezeket az írásokat (verseket, esszéket, recenziókat könyvekről és művészeti alkotásokról) Bibó mint szerkesztő, aki minden feladatát komolyan vette, bizton állítható, hogy olvasta, benne élt ebben az irodalmi, művészeti közegben, és a közeg is hatott rá. Dokumentumok igazolják, hogy Bibó az itt felsorolt írók és költők túlnyomó többségét személyesen is jól ismerte, és olvasta műveiket. Illyés Gyulával és Németh Lászlóval közismerten jó barátságban voltak, a Nemzeti Parasztpárt tagjaival és vezetőivel is jó kapcsolatban volt, így például Veres Péterrel. 1956-ban Keresztury Dezső javasolta államminiszternek a Nagy Imre-kormányba. Fodor András és Weöres Sándor halála után tisztelgő verset írtak róla, következő tanulmányunkban ezeket is közöljük. A Révai Andrásnak 1968-ban írt leveléből idézünk egy sort: „Ezt a levelet rajtad kívül Zoltánnak, Lacinak és Matyinak is írom, s a benne foglaltakra nézve az ő véleményüket is fontosnak tartom.”⁵⁶

A Válasz háború utáni történetét Széchenyi Ágnes körültekintő alapossággal dolgozta fel *Lélegzetvétel* című kötetében, amelyben a folyóirat megjelent számainak összesített tartalommutatóját is közli.⁵⁷ Bibó életpályájának ezt a szakaszát ő maga a legértékesebbnek és legszabadabbnak találta. Vélhetőleg ezzel is magyarázható közismert óhaja, hogy fejfájára azt vessék majd fel, hogy élt 1946-tól 1948-ig.⁵⁸

53 BIBÓ, *Megjegyzések a népi mozgalom történetével foglalkozó bibliográfiához*, 12.

54 BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski Kiadó, Budapest, 1989, 10.

55 Bibó István írásai a Válaszban:

Békeszerződés és demokrácia, 1946/1., 43–59.

A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások, 1946/2., 107–128.

A koalíció választáson, 1947/1., 8–25.

Összeesküvés és köztársasági évforduló, 1947/2., 176–183.

A Márciusi Front tíz esztendeje, 1947/4., 303–305.

A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme, 1947/5., 493–504.

Válság után – választás előtt, 1947/8., 123–138.

Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, 1948/4., 289–319.

Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, 1948/10–11., 778–877.

56 Zoltán Szabó Zoltánnal (1912–1984, író szerkesztő), Laci Cs. Szabó Lászlóval (1905–1984, író esztéta), Matyi Sárközi Mátyással, Sárközi György és Sárközi Márta fiával azonos. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, 578.

57 SZÉCHENYI Ágnes, *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. Cikkünk megírásakor Széchenyi Ágnes kutatásait és Sárközi Mátyás Válaszról, valamint édesanyja és Bibó István barátságáról szóló publikációit használtuk fel. (SÁRKÖZI Mátyás, *Bibó István és Sárközi Márta barátsága*, Holmi 2011/8., 1018–1021; SÁRKÖZI Mátyás, *Az első Válasz: egy elpusztított lap emlékére*, Válasz Online, 2018. december 25.)

58 „Közismert Bibó Istvánnak az a fordulata, amellyel – Erdei Ferenc halálakor – visszatekintett életpályájára, és azt mondta: »S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.«” SZÉCHENYI, I. m., 194. Ezzel ellentétes álláspont olvasható Hanák Gábor visszaemlékezésében. „Elképzelhetetlen, hogy ilyen stílustalan mondatot – akárcsak az élőbeszéd pongyolaságait is figyelembe véve – megengedett volna magának. A legenda szerint ott voltam, amikor mondta ezt a mondatot, ám én tőle ezt soha nem hallottam. Legfőképpen azt nem, hogy 45 és 48 közötti műveit sorolta volna csak a vállalt értékek közé.” HANÁK Gábor, *Adalékok a Bibó-interjúk történetéhez. Verzió az emlékezésre, avagy cserepek a rekonstrukcióhoz* = BIBÓ István *Munkái*, 12., 454.

Bibó István 1963-ban, szabadulása után Balatonszepezden, Sárközi Márta nyaralójában, Sárközi Márta és unokája, Lukin András társaságában

Ezek az évek éppen egybeesnek az újraindított Válasz megjelenésével. Bibó István lapszerkesztői, írói szabadságát élte meg ezekben az években, és ne feledjük, ekkor publikálta az európai és a magyar sorsról adott legfontosabb diagnózisait, itt közölte máig viták tárgyát képező lényeges társadalomelméleti munkáit, kritikáit. Sárközi Mátyás számol be arról, hogy anyja – felidézve ezeket az éveket – úgy emlékezett Bibóról, mint aki az utolsó percekig dolgozott kéziratán. Hogy ez Bibónak miért volt megengedett? A válasz elég kézenfekvő, maga is szerkesztője volt a Válasznak, és Márta pontosan tudta, hogy Bibó írásai nemcsak a lapszámnak, hanem a világnak szólnak. De bizonyára egymás iránti megbecsülésük, bizalmi kapcsolatuk és szeretetük is közrejátszott ebben.

Sárközi Márta kohéziós ereje is volt a Válasz szerzői csapatának. Megélhetési gondjai ellenére – műstoppolásból tartotta el családját – zugligeti otthonában, szoba-konyhás házában a lap elhallgattatását követő korszakban a Válasz hajdani szerzőit rendre megvendégelte. Bibó és Boriska rendszeresen jelen voltak ezeken a találkozókön, ahová olyan, Mártához közel álló bizalmi barátok is bejárást kaptak, akik hivatali munkájuk során külföldi újságokhoz is hozzájuthattak. Barcs János, a Nemzeti Bank osztályvezetőjeként a The Times és a Neue Zürcher Zeitung politikai kommentárjait Bibóval tárgyalta meg Zugligeten, Mártánál. Bibót ekkor nagy tisztelet övezte. Ha belépett Márta szalonjába, a fiatalok felálltak a tiszteletére. Sárközi Mátyás beszámolója szerint olykor hullafáradtan érkezett a könyvtári munkából, és előfordult, hogy elszunyókált a fotelben, de később bekapcsolódott a beszélgetésbe, és azonnal publikálható „verbális minieszéket” hallhattak tőle.

Bibó Sárközi Mártához fűződő kapcsolatát családtagnak kijáró minőségben tudjuk rekonstruálni. Márta fia, Sárközi Mátyás az 56-os forradalom után Londonban élt, és anyja hetente küldött neki leveleket, amelyekben irodalmi metaforák segítségével írta meg Bibó perét és sorsát. Márta nemcsak Bibó, hanem Boriska barátja és tisztelője is volt, a Bibó családról sajátjaként gondoskodott. Boriskát rendszeresen anyagiilag is támogatta szerény nyugdíjából, illő diszkrécióval. Márta megrendítő, rébuszos levélben számolt be fiának Bibó elítéléséről. 1958. augusztus 17-én ezt írja fiának: „Biztosan érdekel a kisgyerek (Bibó István) állapota. Megvolt a konzílium: azt mondták, életben marad, de sajnos élete végéig béna lesz. [...] A család

persze örül, hogy él, mert a múlt héten úgy nézett ki, hogy erre nincs remény. Nagyon sajnálom szegényeket, és igyekszem kicsit biztatni és szórakoztatni őket, hogy elfelejtsék a sok rémséget.”⁵⁹

Egymás iránti tiszteletüknek szintén fontos bizonyítéka, hogy Bibó István a kiszabadulást követően Márta néni balatonszepezdi nyaralójában erősödött. Sárközi Mátyás számol be arról a közismert fotóról, amely hozzá is eljutott Londonba, és amelyen Bibó egy piciny asztalnál egy gyerek mellett üldögélve az éppen felszolgáló Márta néni levesét fogyasztja.⁶⁰ Már utaltunk rá, hogy Bibó a Válasz-korszakát életpályája csúcának tekintette. A Huszár-interjúkötetben közölt, Révai Andrásnak írt egyik 1968-as levelében utal e korszaka fontosságára, éppen Sárközi Márta motiváló erejét hangsúlyozva a megírt tanulmányokkal kapcsolatban. Amikor kifejti, hogy miért nem írt már hosszú ideje, nemcsak a betegségét nevezi meg okként: „Hiányzott az a lustaságomat legyőző kényszer, amelyet Sárközi Márta felejthetetlen szerkesztői határidői vagy országos méretű felfordulások jelentettek számomra.”

Végül Márta legmeggrázóbb és szeretete legnyilvánvalóbb tettét idézzük fel. Bibó elítélését követően – amely vagyonekközbázissal is járt – Bibóék bútorait a Bizományi Áruházba kellett volna szállítani. De egy azonnali jelentkező megvásárolta, és az elszállításukról lemondott. Ez a vevő Sárközi Márta volt. Karácsonyra megengedték, hogy a börtönbe csomagot küldjenek Bibónak. Márta püspökkenyeret és bejglit süített neki.

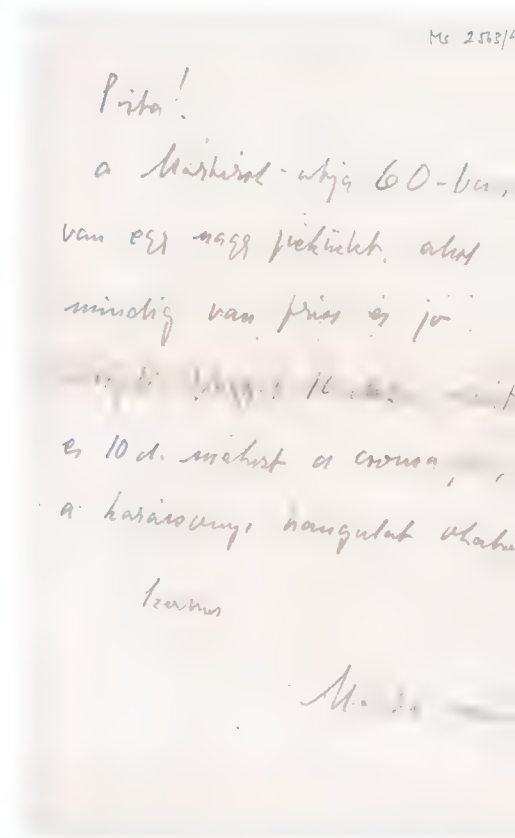
Bibó István tisztelete és szeretete Márta iránt magyarázatot nyújt arra a kissé furcsának tűnő gesztusra, amelynek az MTA kézirati hagyatékában, Bibó iratai között bukkantunk nyomára. Bibó valamikor 1974 januárjában maga vitte be és adta át gondosan összeválogatott kézirati anyagát, apja és apósa jegyzeteivel együtt, magánlevelekkel, 56-os dokumentumokkal, a tízparancsolattal. Ezek között az iratok között egy megbarnult papíron ceruzával írt üzenetet találtunk „Márta néni” aláírással. Bibó gondosan őrizte és az utókorra hagyta igaz barátja talán fiának szóló levélkéjét:

„Pista!

a Mártirok utja 60-ban van egy nagy péküzlet, ahol mindig van friss és jó beigli. Vegyél 10 deka diózt és 10 d. mákost a csomagba, a karácsonyi hangulat okából!!

Szervusz,

Márta néni”

Sárközi Márta levélkéje, amelyet 1974-ben Bibó István maga adott le az MTA kézirati archívumában Fülöpné Csanak Dóra levéltárosnak (Ms 2563/42)

59 SÁRKÖZI, Bibó István és Sárközi Márta barátsága, 1021.

60 A fénykép megtalálható itt: Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban, 724.

VÁLASZ

BIBÓ ISTVÁN: Eltorzult magyar alkat, — zsákcás magyar történelem	289
ILLYÉS GYULA: Egy falu Franciaországban	320
VARGYAS LAJOS: Zene és közösség	336
GYAPAY GÁBOR: Székfi Gyula	346
SARKADI IMRE: Kőműves Kelemen (Novella)	355

KERESZTÚRY DEZSŐ, KOMJÁTHY LÁSZLÓ, HANZSÉROS GYÖRGY,
SZOKOLAY KÁROLY, KAMONDI ANTAL, ifj. GÁBOS KÁLMÁN,
SOMLYÓ ANDRÁS, LATOR LÁSZLÓ, FAZEKAS LÁSZLÓ, WEÖRES
SÁNDOR versei.

JEGYZET

LUBY MARGIT: Ki viseli a kalapot?	358
OROSZ LÁSZLÓ: Egy alföldi falu „intelligenciájának” olvasmányai	363

FIGYELŐ

VAS ISTVÁN: Vörösmarty és Babits (367) — CZIBOR JÁNOS: Sötét Ist-
ván új regénye (371) — NÉMETH LÁSZLÓ: Két lektori jelentés (374) —
JÉKELY ZOLTÁN: Homoki Nagy István: Szárnyas vadászmesterek (375)
SZEI PÁL: Képzőművészeti figyelő (376) — JÁRDÁNYI PÁL: Zenei
figyelő (378) — SARKADI IMRE: Színházi figyelő (380)

1948 ÁPRILIS

VIII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

ÁRA 6 FORINT

A Válasz 1948. áprilisi száma.

Uchronia – terápiairodalom

A *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* című⁶¹ uchronia Bibó István egyik legkevésbé elemzett írása.⁶² Ennek számos oka lehet, egyfelől maga a szöveg óriási kihívás, mivel számos valós történelmi személyt sorakoztat fel, ami olvasójától alapos történelemismeretet igényel, másfelől pedig egy aporetikus irat, azaz a dialógus végén nem kapjuk meg a szellemi összhang megteremtéséhez szükséges feltételek egyértelmű meghatározását. Az aggodalom hangját érzékelhetjük Bibó szavaiban, mintha magára maradt volna a világ, annyiban azonban mégis pozitív a végkicsengés, hogy a feltett kérdésre, vajon elhagyta-e a világot a Szentlélek, Bibó beszélgetőtársa, a bölcs, öreg Ravasz László megbotránkozott fejcsóválással reagál, amivel azt üzeni, hogy kizárt.

Bibó István 1968-ban jegyezte le a szöveget, de valószínűleg már korábban származott az ötlet. Révai Andrásnak Londonba küldött 1968-as levelében megírja a készülő elemző dialógus terveit.⁶³ A végleges szöveget nem tekintjük – néhány elemzővel ellentétben – tervezetnek, úgy véljük, hogy végső formáját Bibó éppen így komponálta meg. A novellaszerű írás egy rébuszokban fogalmazott analízis, amely játékos elemzési módot Bibó vélelmezhetően a legszűkebb írói és baráti körében gyakorolta. Gyanítható, hogy Sárközi Mártával – még a Válasz-időszakban – hasonló stílusban, humoros ironiával, különböző fiktív szerepkörökben ábrázolva értékelték önmaguk sorsát, a súlyos realitást, amelyet megéltek. Sárközi Mátyás, Sárközi Márta fia felidézi anyja egyik, Ilyés Gyulának szóló feljegyzését. Az uchronia első lapjain olvasható önironikus szerepvállalás nagyon összecseng Sárközi Márta ezen jegyzetével. „Illyés Gyula úgy látszik már az 1960-as években megkezdte előtanulmányait az albigensekről szóló *Tiszták* című színművéhez, s ehhez bizonyára Sárközi Márta segítségét kérte. Az Illyés-archívumban ugyanis fennmaradt egy tréfás szövegecske, amit anyám küldött az íróhoz. A két gépelt oldalon egy albigens dráma vázlat paródiája olvasható, karikírozott szereplőkkel »François de Erdei«-től, »a konokul becsületes és bátor apácafőnöknőn, Flora de Illyés-en« át »Stephan de Bibó«-ig. Ki ez az »albigens«, s mi lesz a sorsa a képzelt dráma végén? Ő »az igazság, az emberség lovagja, harmadikutas, nagy gondolkodó és szent ember. Minden időben üldözik és

61 Bibó István, *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia = Uő. Munkái, 9., sorozatszerk. DÉNES Iván Zoltán, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

62 Jelen tanulmányunk megírásakor Dénes Iván Zoltán, Kovács Gábor (Kovács Gábor, *Az elitektől a reális utópiáig. Bibó István politikaelméleti koncepciója* = Bibó István Munkái, 9., 460.), Köbel Szilvia (*Köbel Szilvia gondolatai* = KUKORELLI István, *Három István, három nemzeti ünnep, három példakép*, Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2021, 207–209.), ifj. Bibó István (Bibó István, *Uchronia* = *Bibó-életrajz*, II., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó, Budapest–Bern, 1991, 380–390.) és Vályi Nagy Ervin (VÁLYI NAGY Ervin, *Gondviselés út – kontra és pro* = *Bibó-életrajz*, II., 373–379.) cikkeire hagyatkoztunk.

63 Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*, 200. dokumentum.

elnyomják. Végül máglyára vetik, reménytelenül tisztességes feleségével együtt«. »Marthe de Sárközi« sorsa e szkeccs szerint nem kevésbé tragikus.⁶⁴

Bibó a beszélgetés idejét 1963-ra teszi, vitapartnere pedig, apósa, Ravasz László bíboros önmagát váci kanonokként mutatja be: „A párbeszéd főszereplői Ravasz László pesti bíboros érsek és Bibó István címzetes váci kanonok. Kezdődik 1963-ban, amikor R. L. éppen a legutóbbi pápaválasztásról érkezik Rómából, ahol Montini bíborost választották végül is meg legesélyesebb ellenjelöltjével, Vissert’Hooft bíborossal, a kálvinista kongregáció generálisával szemben. B. I. viszont Márianosztráról érkezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt. R. L. beszámol az 1962 óta ülésező alkotmányozó zsinat és a pápaválasztás vitáiról és problémáiról.”⁶⁵

Az uchrónia ötlete Toynbee-hoz vezethető vissza, aki egyik szövegében írja, hogy ha a 15. századi zsinati mozgalom győz, akkor a kereszténység és Európa sorsa másként alakult volna, és a reformáció, illetve az egyházszakadás is elmaradt volna. Az uchrónia nem létező időben lejátszódó eseményeket ír le, valójában fikciós irodalmi műfaj. Bibó István a görög filozófiai hagyományt jól ismerte, uchróniája Platón dialógusait juttatja eszünkbe: Platón ezekben írta meg filozófiai fejtegetéseit, valós szereplőkkel, a szövegek elején mindig meghatározva az időt, a főbb beszélgetőpartnereket és a témát.

Bibó dialógusában egy nagy demokratikus keresztény államot vizionált, amelyben saját valós történelmi korában tapasztalt erők egymásnak feszülése körvonalazódik, azzal a különbséggel, hogy fizikai agresszió helyett – vagy azt minimalizálva: csupán 4-6 zsidó áldozatot említ a német pogrom (a valóságban holokauszt) idején – párbeszéd és szelídebb árnyalatok bontakoznak ki. Egyet kell értenünk azokkal a kutatókkal, akik szerint Bibó a 20. századi történelem tragikus eseményeit a korábbi évszázadok súlyos hibáiból levezethetőknak vélte, ezzel magyarázható, hogy az általa vizionált korrekciós zsinati győzelem következményeképpen nem csupán a reformáció, hanem az abszolutizmus, a kommunizmus sem nyert volna teret a valóságban. Mi ezt bátorkodunk kissé továbbgondolni, ugyanis Bibó a történelem nagy személyiségeit mind felsorakoztatja, és hasonlóan fontos szerepet ír számukra, amilyen a valóságban rendelkeztek, azzal a különbséggel, hogy jó döntéseiknek köszönhetően demokratikus párbeszédben kezelték a konfliktusokat. Nem írja ki a történelemből sem Robespierre-t, sem Marxot.

Bibó uchróniáját irodalmi alkotásként próbáljuk értékelni, ezért dialógusként vizsgáljuk. Bennünk is felmerült a kérdés, hogy vajon milyen okkal írta meg. Ebben a szöveg keletkezésének dátuma adhat magyarázatot: 1968. Bibó István súlyos betegségen esett át előtte, infarktusa volt – erről ír a Révainak szóló levélben, és a Huszár-interjúkötetből is kiderül, hogy a betegsége megfontolt jellemét tovább erősítette. Az uchrónia Platón *Államát* juttatja eszünkbe: Platón Szókratész halálát követően a demokrácia intézményeiből kiábrándultan egy utópisztikus, ideális államot vizionált. Hasonlóan kiábrándult és megfélemlített helyzetet élt meg Bibó is.

64 SÁRKÖZI, Bibó István és Sárközi Márta barátsága, 1022.

65 BIBÓ, Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna..., 157–174.

Helyzetelemző képessége felerősödött, személyes és történelmi keserűségére terápiás munkába, írói munkába kezdett. Ennek a korszaknak egyik első fontos darabja az uchrónia. Bibó az interjúkötetben így nyilatkozik Huszár Tibornak: „Eredeti szakmám, az állam- és jogelmélet mellett magyar történelem, európai történelem, kultúrtörténet, még pár apró irodalmi téma is van ezek között az írnivalók között, van köztük friss gondolat, van 30 évesnél régibb kézirat. Az államelméleti és szociológiai témák, ha nem is jelentőségében, de mennyiségben kisebbségben vannak közöttük.”⁶⁶

Az uchrónia történetfilozófiai szövegnek is tekinthető. A klasszikus kérdés, hogy a történelem vajon lineáris, egyenes fejlődéssel vagy szakadékokkal tűzdelt folyamatként bontakozik-e ki, Bibó esetében nem tehető fel, mivel Bibó csomópontokban gondolkodott. A csúcsondó események és azok későbbi korokra tett hatása egészen a közigazgatás legalapvetőbb szabályaiig igazolható, és ez esetben a csomópontok minősége nélkül érdemes a felismerést végiggondolni. Bibó keresztény demokratikus elvekben hitt, mert esetükben a hatalom elnyomó jellegét kezelhetőnek vélte. Ahol az emberi kicsinyesség, az individualista szemlélet, az önzés megjelenik, ott az egyensúlyt bomlasztó és agresszív erőszakhoz vezető állapotokat vált ki. Az uchrónia utolsó lapjain az az ötlete támadt, hogy ír egy uchróniát az uchróniában, amely éppen a valóságos történelmi eseményeket fogja tartalmazni. Ezt felvázolja Ravasznak, aki megdöbben, és kifogással él, amelyből egy rövid részletet idézünk: „Ezen túlmenően abszurdumnak itéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi aszkézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságeszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszakcultusz, erkölcsi nihilizmus) csak a 20. században bontakozzanak ki.”⁶⁷ Ravasz László végkövetkeztetése, hogy ha az uchrónia az uchróniában, azaz a valóság megvalósulna, abban az esetben csak azt a lehetetlent képzelhetjük el, hogy a Szentlélek elhagyta a világot. Mire Bibó visszakérdez, keserűn, hogy vajon ez nem lehetséges-e. Válaszként a fikcióban Ravasz lekicsinylő reakcióját látjuk, mert abszurditásnak tekinti, hogy a világ magára maradjon. Holott korunkra sajnos nagyon is jellemző, hogy az értékrend felborult, és napjainkra is igaz, hogy „Spectrum pervadit Europam”.

Vers- és drámaelemzések, lektori vélemények, interjúk és Bibó levelezése

Bibó *Három verselemzését* és drámaelemzéseit az 1970-es évek második felében írta, bár bevallása szerint az elemzett műveket jóval korábban olvasta, Radnótiét például már 1945-ben.⁶⁸ A szerzőket személyesen is jól ismerte, Illyéssel és Németh Lászlóval közismerten jó barátságban volt.

66 HUSZÁR, I. m., 194.

67 BIBÓ, Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna..., 173–174.

68 BIBÓ István *Munkái*, 9., 317–319. Németh László *Az áruló* című drámájának elemzése a 7. kötetben olvasható, a 177–179. oldalon.

A *Három verselemzésben* Illyés Gyula *Églakók*, József Attila *Négykézláb másztam* és Radnóti Miklós *Sem emlék, sem varázslat* című költeményeinek elemzésére vállalkozott. A Bibót olvasók többsége – s erre Csepregi András hívja fel a figyelmet⁶⁹ – leragadt a *Két verselemzésnél* (József Attila és Radnóti Miklós verseinél), amelyet 1979-ben közölt a *Confessio*.⁷⁰

Csepregi szerint Bibó tudatosan elemzett három verset: az elsőben exponálja az alapkérdést, a másodikban elmélyíti, a harmadikban pedig kiteljesíti, és megadja a választ. Egyetérthetünk Csepregivel, hogy a versek fő kérdése az erőszak kihívására adható válasz, továbbá istenhez való viszonyunk tisztázása. Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy Bibó írása elején leszögezi: azért fogott hozzá a munkához, hogy megtalálja a versekben azt, ami számára érdekes és szép. „Talán egy miért szép sorozatba való elme-futtatások ezek.” Bibó azt üzeni nekünk, hogy mi is olvassuk el őket, és fejtjük meg magunknak ezt az üzenetet.

Pár oldalas drámaelemzéseinek (Németh László: *VII. Gergely, Az áruló*) valószínűleg ugyanez volt a célja.

Bibó irodalmi munkásságába sorolhatók a lektori jelentései. Dénes Iván Zoltán szerint 1963–1976 között közel 300 oldalnyi könyvismertetést írt, főként a francia irodalom jeles szerzőit fordította az Európa Könyvkiadó számára:⁷¹ André Gide-et, Napóleon levelezését, Guy Sajer *Az elfelejtett katona* című művét.

Hanák Gáborral egyetértve⁷² irodalomnak tekinthetjük a Bibó-interjú-sorozat egészét is. Az interjúkötetek forrásértékű művei a történelemtudománynak és a szépirodalomnak egyaránt. Hanák szerint az interjúkra Bibó mindig alaposan felkészült, előtte szinte mindig jegyzeteket készített, gépelhető anyagot mondott a magnóra. Félelmetesen pontos memóriája volt, és tiszta beszéde. Író volt a szó legnemesebb értelmében.

A teljes kép érdekében végezetül csak az említés szintjén irodalmi munkásságához soroljuk széles körű levelezését, amely a kamaszkor éveitől haláláig tart. Bibó sok száz levelet írt. Ezekből jó néhányat idéztünk is írásunkban. Mélyebb elemzésükre, különös tekintettel a még feldolgozatlan magánlevelezésre, önálló tanulmányban vagy könyvben illő vállalkozni.

(Első közlés)

KUKORELLI ISTVÁN – SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

69 CSEPREGI András, „Boldogok a békét teremtők”. *A keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig. Bibó István politikai teológiai megközelítésben*, Luther Kiadó, Budapest, 2021, 76.

70 BIBÓ István, *Két verselemzés*, *Confessio* 1979/4., 75–80.

71 BIBÓ István *Munkái*, 9., 320–357.

72 Uo., 426.

BIBÓ, AZ ÍRÓ – SZÉPIRODALMI TÜKÖRBEN

I. Versek Bibó István tiszteletére

„Mi az értelme annak, hogy feltárjuk s bemutassuk egy-egy jeles magyar személyiség utóéletét a költészetben? Elsősorban az, hogy a költészet általában képes felülemelkedni egy-egy kor vezető ideológiai következtetésein, a költői értékrend nem törvényszerűen esik egybe az adott kor eszmei megítélésével. A magyar költészetre ezen belül is jellemző – sokkal inkább, mint például a német vagy a francia költészetre –, hogy történelemkövető.”¹ Honfoglaló Árpád, államalapító Szent István, Dózsa György, Mátyás Király, Rákóczi, Petőfi, Kossuth, Ady versekben, imákban, regényekben, népdalban a magyar kultúra szerves részévé váltak. Petőfiről, Széchenyiről, Adyról még Cseh Tamás is énekelt. A legnagyobb magyar, Széchenyi István rendkívül meghihlette költőinket, íróinkat, az idézett kötet közel száz tisztelgő verset tartalmaz. A szerzők között találjuk Bibó barátait: Illyés Gyulát, Weöres Sándor, de említhetnénk Németh László Széchenyiről szóló drámáját is.

Bibó halálát követően nemcsak a tudományos értékelő írások, hanem a lírai emlékezések is megjelentek. Nagysága előtt tisztelegve hozzá méltó és szerény versek születtek. A legismertebb ezek közül Csoóri Sándoré és Nagy Gáspáré. Bibó centenáriumi évében a *Korunk* folyóiratban pedig Bibó szellemét és életútját megidéző költemények jelentek meg.

A fejezet utolsó két verse a hagyományos Bibó-emlékezettől elkülönül abban a tekintetben, hogy a szerzők nem költők vagy irodalmárok, hanem Bibó kutatói és tisztelői.

Csoóri Sándor²

Láttam arcodat

Bibó István emlékére

Krumpliszatyor és hosszú lódenkabát –
ez jut eszembe rólad napok óta
s az irgalmatlanul hosszú délelőttök,

1 BÉNYEI József, *Széchenyi alakja a magyar lírában*. Utószó = Nőttön nő tiszta fénye. *Magyar költők versei gróf Széchenyi Istvánról*, szerk. BÉNYEI József, Széchenyi Társaság, 2001.

2 CSOÓRI Sándor *Válogatott versei*, Unikornis Kiadó, Budapest, 1998, 150.

mikor a piac káposztaszagában sorára vár az ember
s az élet olyan, mint beázott cséplőgép egy messzi szérűn.

Sokáig nem tudtam: ki vagy? talán egy megviselt özvegy
férfi, gondoltam némi részvéttel hónapokig,
talán egy leszázalékolt szívbeteg, aki fölött
sokáig elidőzget már a Mártírok útjai harangszó.
Aztán a név. A neved. A kézfogásod.
Aztán az utcaköről az égre fölsikló szemüveged.
Aztán a magyar ótestamentumi bűnök félszavakkal ott az utcasarkon
s az újtestamentumi mocskok. Köhögsz az emlékeidtől,
de nyomban mosolyogsz is, mint a sors jólneveltje,
mint a történelem utolsó úriembere,
aki kezet csókol sután a századon átvonuló Antigonénak
s a tömegsírok árva halottjai mellé is leül,
büntetlenül vállalva el az élők bűnét.

Hányszor gondoltam, hogy én te is lehetnék:
végsőkéig magyar, mert végsőkéig kétségbeesett, önemésztő,
ki a mézelő akácosban
s nők hullámozó szája közelében is arra ébred:
nem darabolták-e föl mosolyát?
nem szállták-e meg sasok a kezét?
s jön-e, jöhet-e akár csak egyetlen napja is,
amikor minden világos lesz és elveszíthetetlen.

Láttam arcodat magányosan, mint most a magamét,
de hozzád akkor is még az isten beszélt,
hozzám már csak a szél. Megöregedett nyelven mondja:
május lesz, újra május. Azt se tudja tán, hogy
harminc májuson át a sírod ásták.

Krumpliszatyor és hosszú lódenkabát –
ez jut eszembe rólad napok óta
s az irgalmatlanul hosszú délelőttök,

mikor a nevedben már megválthatná magát az ember,
de szegyenében csak a földet nézi.

Fodor András³
Bibó István meghalt

„...mondják meg neki, nincs nap, hogy ne gondolnék rá...”
(Fülöp Lajos, 1970)

Harminc éve a hegyi házban,
– melynek asszonya már
előre ment a Semmibe, hogy ott is,
vendégeit méltón fogadja –
hallottam a Látót vitázni
hallottam helyettünk beszélni
a hórihorgas férfit.
Szemüvege: halánték járomából
jövőnek szegzett távcső.
A szava higgadt, pontos,
röntgenleletként föllebbezhetetlen:
– Baj van, ha elkezdik magyarázni
a rosszról, – nekünk ez a jó!

A vita hosszú volt és
elfogytak mind az ellenérvek.

Neki lett igaza, de már
későn hívták a konziliumra.

A lábadozó megmaradt,
a diagnoszta elment,
cipelve lelkipurdalásunk koszorúit.

³ FODOR András, *Remény-futam*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985, 26.

A hozzátartozóknak

meg kéne végre vallaniuk:
betegük addig él, amíg
a gyógyítók becsülete.

Képes Géza⁴

A gondolat szabad

Az élő Bibó Istvánnak

A süllyedő hajó
megszállott távirása
konokul
kopogja
a vészjeleket
tititi tátátá tititi
tititi tátátá tititi
Mentsétek meg
lelkeinket

Hallották a
hajók
s nem jöttek
megmenteni a
vízbefúlót

„Neki
már
mindegy...”

⁴ *Bibó-émlékkönyv*, II., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó, Budapest–Bern, 1991, 90–92.

Hát
nem volt
mindegy!

De
ha a világ
lelkiösmerete
megszólal
valahol
égből
vagy
víz alól:
a világ
nyakát
behúзва
lapít!

Ő
már
életében
gondolat
lett.
Aki
az ország
szándékát
bírtá:
tétlenné
téve
tudta
jól
– mi is
tudtuk –: a
gondolat
tett.

Húnyó
hamva
most
szikrákat
dajkál.

Bibó Pistát
nem ragadta fel
tüzes szekér –
látom:
a Dombról
lefelé
tart
már
nyúlánk alakja
kissé
meggörnyed –
hátizsákja
most se
lett
könnyebb.
A Mártírok útján
így kocog
végig

halk mosolyában
– már
nem
magáért
csak a
világért –
biztatás
fénylik.

Nagy Gáspár⁵
Kettészelt fényes-fekete nap

Bibó István emlékének

Úgy jött el a nap, hogy sodorta
az esedékes kockázatot, amiről
a naptár szárnya nem suhog, csak
élő dátumok kísérteties randevúja –
úgy jött el a nap...
fénylő fehéren, fényes-fekete
keretben mutatva föl egyazon arcát;
és nem találta helyét sem a rohanó,
sem a meg-megálló két láb; a szív-
pitvarok őrjöngve sztrájkba léptek;
egyszerre suhant át pár liter vér
az arcomon, majd kórházi fehérbe
rándított a vajúdók s haldoklók veritéke –
úgy telt a nap, hogy autóbuszok,
taxik, kocs mák és telefonok tartották
még bennem és fölöttem az örökkévalóság
konzerv-idejét, mígnem egy újszülött fiú
sírta magát elő a délutánból, kinek majd
hányszor mondom el... emlékezve a fényes-
fekete napra: akkor halt meg BIBÓ ISTVÁN,
és éjszaka jött, az álomi csöndbe bele-
hallgatóztak akik mindent tudtak, és
belesírtak zsoltárosan az újszülöttek –
így telt el a nap...

1979. május 10.

⁵ Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956. Válogatott írások, Nap Kiadó, Budapest, 2016, 61.

Petri György⁶
Bibó temetése

Folyton eleredt az eső, azon gondolkodtam, vajon a Jóisten
a mi oldalunkon áll-e,
ezt idézte mindig rosszkor
felböfögő humorom.

Az óbudai temető bejáratánál, hol az eget, hol az érkezőket,
hol a hemzsegő fényképészeket kémelve, tudtam, kell itt
lennie kocsmának, minden temetőnél kell lennie,
közben útbaigazítottam a nobilisabb vagy járatlanabb vendégeket,

micsoda év, micsoda hullazápor, pedig még nem
tudhattam, mennyi van hátra, hányat, kiket, mit visz el ez az év,

így morfondíroztam, amíg figyeltem az érkezőket, pontosabban azt, hogy
kinek van *pofája* idetolni a *képét*, és ki *nem* jön el,

így szinte nem is tudom, kik voltak ott, a jogosultakat
átengedte figyelmem, az érdem tantuszát akik bedobták a fénycellába,
ki-kisütött a nap, idegesítően, mint a vakuk, és megkerült a kocsmá is,
ott gőzölögtünk jóegynéhányan a szertartás kezdetéig.

A cinteremben összetorlódott a hullaszag és a jelenlét.
A barátom sírt a hátam mögött, én így éreztem, hogy tanúja vagyok
valaminek, amiről majd nem tudok beszámolni, úgy éreztem, N. O. és
P. Q. sírbeszéde során,

amit haladéktalanul kiértékeltek a sírgödör felé haladtukban
a résztvevők, miközben köszöntötték egymást és figyeltek egymásra,
jellegzetesen temetői arcberendezéssel, csak a szemek mertek
mosolyogni és a hang valahonnan a gyomorból szüremlett, mintha

használhatnának ezzel a halottnak, és ez tulajdonképpen helyénvaló,
így legalább valami nem volt funkcionális a temetésben, a feszengetés,
a szordinó utalt arra, hogy idegen szobába léptünk illetéktelenül,
s ettől az egész napvilág egy pillanatra a sírgödör előszobája lett.

Ezt helyeseltém, mert a makogásig-hebegésig kéne alázkodnunk,
ha meghal akárki.
Ez a kopár időtlensége a jelmezkölcsönzői gesztusoknak legalább
valami valódi helyett volt.

Útközben valakinek elmagyaráztam, hogy ki ki,
miért van itt, vagy miért nem szabadna itt lennie, vagy miért meg-
lepő, hogy itt van, aztán egy íróársam segített
elhelyezkedni egy másik íróársam mellett, emblématikusan

és némi iróniával a fényképészek és a kései utókor számára
– mindőjüknek felfoghatatlanul –, szóval túlélői ocsmánysággal
helyezkedtünk, én, szégyen, el is röhögtem magam ezen,
meg azon, hogy a síron túl észrevettem átmeneti kedvesemet

fekete alkalmi ruhában, és tudtam, hogy feleségem rézsut
a hátam mögött áll, és egymást nézik, és ettől a gondolataik igencsak
elkalandozhatnak
az ideillő témáktól, megláttam Z-t, aki még nem tudhatta,

hogy az év húnyta előtt elteszi magát láb alól,
nem tudhatta, hogy valaki néz minket: van úgy, hogy súlyosan bólint,
máskor ujjal pattint, vagy együttérzően kacsint: elég?
Vagy egyszerűen kézzel söpör: kifelé!

Szóval még éltünk, amikor a hátára döntött lift vitte
Bibót a szuterénbe, honnan a halottak országa nyílik.
Egy szürke vasajtón mennek át, nem hallják
az élők kopogását. Azonnal elkezdődik

⁶ Bibó-émlékkönyv, I., 39–40.

a minden érkezővel újból kezdődő játszma, amelynek címe:
Lehetséges Történelem. Erdei, Sztálin, Révai, Ravasz, Nagy Imre,
Lukács sietnek elébe, ezeket ismeri fel a tolongásban, és
kezdődik máris a Kiveszítma!

Szálinger Balázs⁷

Bibó

1.

A félelem hínárjával fejünkön
Pózolunk egy messze benyúló stégen,
Nem halászunk, nem hajózunk, nem úszunk.

Kisállami nyomorúság: ha úsznunk
Kellett, lovat adtak alánk, s ha lóra
Kaptunk, elbotlott egy pocsolya szélén;

Most egy tengerszerű pocsolya stégjén
Ünnepeljük, hogy bár nem megy az úzás:
Mindig van ötletünk, hogy ki miatt nem.

2.

Ezt az országot kellett megszeretnem.

3.

Ezt az országot kellett megszeretnem:
Prédikátori attitűd; fellépés
Közellenségek Hetén számlatömbbel;

Zsonglörködés érdekekkel és közönnyel,
Mindig úgy, hogy új legyen a mutatvány;
Lábjegyzetelt vélemények világa

⁷ Korunk 2011/7, 3–5.

Program szerint eresztve-visszarántva;
Válasz helyett a kérdés tompítása;
Kihagyhatatlanok Klubja előtti

Kuncsorgás az ingyenjegyért, belőni
Valami társaságot, amihez csapódom,
Bárkit, aki bevisz, s színpadra lökhet,

Ha nincs saját teljesítmény vagy ötlet.

4.

Azt hiszem, hogy ez itt messzemenőig,
Minden sejtjével, minden oldalával,
Ellenzői és barátai összes
Ismerőseivel, telekszomszédjával
Megérett arra, hogy egy átlövésből
Rúgjanak neki egy egyszerű kérdést,
Amitől mi, hínárral pózolók
Kapaszkodni kényszerülünk a stégen.

S tessék-lássék máris tisztázni kezdjük,
Mit is értünk egyszerűségein!

5.

Nem elmenni, azt hiszem, egyszerű.

6.

Nem nyávogni, mért maradtál – ez is.

7.

Fogalmazni valami szart, amit
Eleve a kútba fogalmazol
(Szinte hallod, hogy már a harmadik
Mondata a vízbe lóg), egyszerű.

Parlamentben ülni, az éjszakás
Portástól kérni egy kávét, igen,
Ez egyszerű. Megkérdezni, mi lesz
Majd, ha megbukik a köztársaság,
Megvárni, amit mond, sokat tanulni
Abból, amit mond, úgy is, hogy világos:
Fogalma sem lehet arról, amit mond:
Mindez olyan egyszerű, mint a tankok.

Megvárni, míg leparkolnak alád.
Hallgatózni: röhögcsélnek a tisztek.
Ujjaiddal dobolni, míg lépcsőznek.
Átolvasni még egyszer a papírt:
Ezek itt rémesen egyszerű dolgok.

A nyelvükön kínálni hellyel őket,
Nem rázkódni meg, hogy felszabadítók –
Így hívják magukat; foglaljanak helyet,
Halkan mondani, ez is egyszerű.

Ezerszer körbezárt, minden barátod
Által otthagyt, középen hagyott,
Fegyvertelenül és feltétlenül
Jóhiszemű emberként felmutatni
Azt a papírt, amely műved neked,
És kibökní vele a szemüket,
Én azt hiszem, ez a legegyszerűbb.

8.
Mindez olyan egyszerű: szinte kérdés.
Olyan szépen tették fel: szinte válasz.
Bármikor a köztársaság a kérdés,
Ha válasz kell: hát a köztársaság az,
Oly egyszerű, lallala-lallalaa.

9.
Az a portás rég hazament és meghalt,
Dédunokája krisztusi korú.
Nem tudja, hogy mi az a háború,
Nem kér semmit a mások sikeréből,
Kudarcukat viszont sajátjának érzi.

És most ugrik egy nagy fejest a stégről.

Timár György⁸
Bibó

Köröttünk mindent belepett a por

De minket balgamód
Csak friss szerelmünk érdekelt
A könyvoszlopok sivár tömlőcéből
Kocsmázni hívtalak

S akkor bejött ő hajlott hátuan
Hózentrágeros nímánd akiről
Csak azt tudtuk, hogy hír szerint
Nem kóser valahogy

Eská hozott egy stósz szortírozandót
Aztán szó nélkül sarkon pöndörült
Nehogy véletlen megzavarja
Beosztottját ki vélem enyelegve
Kilógni készült épp egy pofa borra.

⁸ TIMÁR György, *Este a hegyen. Válogatott és új versek*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002, 128–129.

Ennyit láttunk belőle
Bekötött szeműek
Hályogos agyuak

Köröttünk mindent belepett a por

A tudat aljáról homályosan
Még földerengett egy gyanúsan
Harmadikutas tanulmány a Válasz
Egy 47-es számából mely éppen
E raktár valamelyik szögletében
Sárgult talán a porréteg alatt

Ki tudja, hogyha ott leülhetünk
Egy kupac könyvre csak úgy eldumálni
Ha meghalljuk hogy mi történt vele
Ha meghalljuk hogy mi történt velünk
S a környező világ átlényegül
Mint régi könyv egy újabb olvasatban

De hittünk volna-é neki
E nímándnak e hózentrágerosnak
Könyvstószok cellájába számüzötnnek
Mi fölényes mindentudók

Neki a hajlott hátú rabnak
Ki mára por
Ki mára könyv

Tornai József⁹
Szellem és erőszak

1.
a fehér és piros pillangók –
nekiszállnak a rőfögő tankoknak
a fehér és piros pillangók
ellepik a tankok orrát és lövegtoronyát
a gurgulázó tankok eltapossák
a fehér és piros pillangókat
a pillangók tükör lehelet finoman
csapkodnak a táncaltapok alatt
újabb pillangók szállnak verdesik a tankokat
újabb fehér és piros szárnyak
rángatóznak a homokban az aszfaltozott országúton
és folytatódik a fölébredésekkel
megszaggatott álom fehér piros pillangókkal
fekete rőfögő tankokkal

2.
alkoholisták önföladók
s te néhány tiszta fej
kik értünk rakjatók a tüzet

ó a mi halálba öltözött értelmiségünk
mikor nekünk új veres pétéreket
németh lászlókat bibó istvánokat kellene szülnünk

de csak kevés angyalfőt vajúdik most ez a föld
a többi újszülött már a pólyából
a pohár a hatalom felé görbíti az ujját

⁹ Bibó-émlékkönyv, II., 64.

Weöres Sándor¹⁰
A Bibó házaspár emlékére

Elhunyt rettenetes kórságba zuhanva Boriska.
Három hét múlva Pista követte nejét.

Kukorelli István
Főhajtás Bibó István előtt

Itt járt közöttünk a Szabadságszerető Ember,
Szálfaegyenes, egy fejjel mindünknél magasb,
Megértette azt is, aki félt, és cselekedni nem mert,
Szelíd erővel biztatott, ne éljünk zsarnokság alatt.

Kegyelmi időkben elválík egymástól a jó és a rossz,
A helyén maradt, mikor mindenki menekült gyáván,
Nem hagyta, hogy nemzetét legyőzze a gonosz,
Legázolt országában Őr volt a strázsán.

A téren tankok dübörögtek, s Ő Homéroszt olvasott,
Felelős miniszterként írt gyönyörű Nyilatkozatot,
A világ előtt a szabadság mécsesét gyújtotta meg,
A hűség elkötelezettje, tudta, hogy sorsa mi lesz.

Fogolyként sem volt rab, tartásból példát mutatott,
Újkori Mózesként elhozta nekünk a Tízparancsolatot,
Mérték és mérceadó, a nemzet lelkiismerete Ő,
Egyre közelebb jön, örökségén nem fog az idő.

2023. május 8.

10 Uo., 415.

Szoboszlai-Kiss Katalin
Bibó magánya

Kávégőzben reggel
Bibóval lelkemben fejemben
És kezemben
Áldom az Istent, hogy megismerhettem
Vágyom a folytatást
Látni magamon is a hatást
Bibó mozdulatlan s mégis mozgató
Mindent megváltoztató
Nyugalmat hozó
Okozó

2023. április 11.

II. Írók gondolatai Bibóról

A Bibóra emlékezők legismertebb dokumentumkötete a *Bibó-emlékkönyv*, de emellett számos olyan prózai szöveget is találtunk, amelyek az elmúlt évtizedekben nem kerültek be a köztudatba. Közülük nagyon lényegesnek találjuk Erdei Sándor tárcáját, aki Bibó István közeli barátjának, Erdei Ferencnek a testvére volt. Írásában élesen látszik a két barát világnézeti különbsége és gondolkodásának eltérő jellege. Erdei Sándor közről ismerte Bibót, amikor a szegedi jogi karon évfolyamtársa volt Erdei Ferencnek, de később is közel maradt Bibó családjához, mivel tanulmányai idején Budapesten náluk lakott. Beszámolói ezért hitelesnek tekinthetők, és számunkra Bibóról új ismereteket is tartalmazott, például hogy Bibó kiválóan zongorázott. Erdei Sándor Erdei Ferencsel ellentétben nem tartozott a népi írók köréhez, írói munkái révén vált ismertté. Válogatásunk nem léphet fel a teljesség igényével, de tudatos. Érdekességgént említjük, hogy Bibó István neve legutóbb egy krimiben tűnt fel.¹¹

11 KONDOR Vilmos, *Az első budapesti olimpia*, Openbooks, Budapest, 2023, 10.

Egy barátság történetéből

A gondolkodás eredménye – a felismerés, belátás, áttekintés – általában feloldó hatású. Az odavezető út azonban, mely a szokatlanság, az ismeretlenség zónáit vágja át, mindig fáradságos. A fáradságot bírni kell. Vannak mesterei a gondolkodásnak, akiket hallgatni vagy olvasni azért is élvezetes, mert érzi az ember, hogy a szellemi erő kifejtésben maguk is örömeiket lelik. Bibó István ilyen mester volt. Emlékezetemben mindig elsősorban a gondolkodás embereként áll előlem, és kérdez, felel, magyaráz, azután megint kérdez, elemez, összefoglal, s mindezt az ajándékozó derűjével teszi.

1932 nyarán ismertem meg, és 1940-ig – katonai szolgálatra vettetésemig – folytonos kapcsolatban álltam vele. Azok az évek hagyták bennem róla a legmélyebb nyomot. Ő valójában a bátyámnak, Ferencnek a barátja volt, s én e barátság közeli tanúja lehettem. Véleményem, benyomásaim ilyen körülmények között alakultak ki Bibó Istvánról, emlékezőmben erről igyekszem számot adni.

*

Mindjárt a megismerkedésünk igen pezsdítő hatást tett rám. 1932 nyarán mi még tanyán laktunk, a makói határ Rákosnak nevezett részén. Ferenc hívására István ott látogatott meg minket azon a nyáron, július utolsó vagy augusztus első napjaiban. Az időpontra azért emlékszem ilyen határozottan, mert akkor érkeztem vissza egy kéthetes gyalogtúráról, amelynek útvonala Makótól fölfelé a csongrádi, a békési tájakra és a Nagykunságon át a Hortobágyig húzódott, majd Tiszafüredtől lefelé a folyó kanyarulatait követte, Szolnoktól Szegedig hajózással könnyítve a vándor fáradságait. Családi gazdaságunk nyári munkarendje akkoriban úgy alakult, hogy az efféle országjárásra július második felében, az aratás befejezése és a hagyományos megkezdése között jutott idő. A nevezett két nyári hónap határán róttam tehát vándorutamat befejező szakaszát, Makó városából kifelé a tanyákra. Alig néhány kilométernyire hagytam magam mögött a várost, amikor utolért egy lovaskocsi, és megállt mellettem. A bátyám ült rajta egy szemüveges, fehér arcú fiatalember társaságában. Fölugrottam én is a szekérre, s a véletlent dicsérve nagy vidáman folytattuk az utat most már hármasan.

Én addig annyit tudtam Bibó Istvánról, hogy Szegeden a bátyám évfolyamtársa az egyetem jogi karán, most pedig értesültem, hogy látogatóba jött hozzánk két napra, a bátyám kocsival várt rá a makói vasútállomáson. Hamarosan arra terelődött a szó, hogy én merre jártam, mit láttam „kutatóútamon”, ahogyan kérdező mosollyal István nevezte az én gyaloglásomat. Már jól benne voltunk a társalgásban, amikor arra gondoltam, hogy voltaképpen furcsa helyzetbe kerültem, hiszen 17 évesen még éppen átlépőben voltam

a kamaszkor határán, s a bátyám egyetemi kortársait, akik nálam 4-5 évvel idősebbek voltak, akkori szokás szerint magáztam és „úr”-nak neveztem; most meg íme eszembe sem jutott, hogy „Bibó urat” mondjak. István könnyed és természetes kedvességében, mely arra indított, hogy feszélyezettség nélkül visszategezzem őt, a vállveregető leereszkedésnek semmiféle nyomát nem érzékeltem. Láthatóan komolyan érdekelte, hogy mire kíváncsi az olyan, aki – ahogyan ő mondta – az Alföld mélyéről az Alföldre indul világot látni.

Félig hátrafordulva ült, egyik kezével a kocsoldalba fogódzott, a kocogó szekér rázását ellensúlyozva. Szemüvege mögül kék szemek csillogtak, magas homloka is fénylett, szája körül pedig beszéd közben mintha mindig mosoly játszott volna különféle árnyalatokban. Láttam, hogy megnéz magának engem; én ugyanezt tettem övele. Világos inget, fehér pantallót, sötét bőrszandált viselt. Tartása, mozdulatai kifejezték: tudja magáról, hogy nem illik bele ebbe a környezetbe, itt a parasztkocsi pokróccal letakart deszkailésén, a nyárközépi hőségben a poros földúton – de éppen mert érzékeli, kószolgatja, mintegy tanulmányozza ezt a szokatlanságot, egyben élvezi is. Sok mindenről beszélünk: az Alföld tájairól, embereiről, tanyákról, falvakról, mezővárosokról, a paraszti állapot változatairól. Beszélünk a Hortobágyról, mert nem hallgathattam el, hogy ez volt utam fő célja, ott a puszták közepén napkeltekor elmondtam néhány sort Petőfitől („Puszták, puszták, te vagy a szabadság képe...”). Így a költők is beleszóltak beszélgetésünkbe, Petőfi és Arany után Ady is, aki ugyancsak megmondta a magáét a pusztáról.

A bátyám hajtott, jobbában a gyeplőt tartotta, bal kezével pedig egy-egy mondatához vagy szavához fűzött magyarázó mozdulatokat. A jóízű beszélgetésben gyorsan telt az idő, s alig vettük észre, hogy megérkeztünk a tanyára. (István a bemutatkozás után módját ejtette, hogy megkérje apámat és anyámat, ne urazzák őt, szólítsák csak egyszerűen a keresztnévén.)

Még egy kép tolakszik előm arról a látogatásról: István a favillával. Az esemény valószínűleg másnap délelőtt történt, színhelye pedig a következő volt: a tanyaudvar egyik sarkában állt egy frissen rakott szénakazal, amelynek befejezéséhez már csak az hiányzott, hogy a tetejére szalmából prizma alakú védőréteget rakjunk eső ellen, szél ellen pedig lekössük a kész kazlat. Ezt a „hajazásnak” nevezett műveletet úgy végeztük, hogy apám mint építőmester fönt a kazal tetején rakta a szalmafüdelet, a bátyám egy hosszú nyelvű favillával nyújtotta föl neki a gondosan csomóba szedett szalmát, én pedig a lekötéshez készítettem elő a drótszalakat. István, akinek öltözete most már a mienkhez hasonlóan egy szál rövid klottnadrág volt, beszélgetve részt vett az együttesben, mindig talált újabb kérdeznivalót azzal kapcsolatban, amit csinálunk. Amikor készen lettünk, kissé távolabbról is szemügyre vettük a kazlat, minden rendben van-e rajta, s elégedetten állapíthattuk meg, hogy igen takaros építmény lett belőle, szinte kár lesz majd megbontani, amikor annak is eljön az ideje. István lelkesedésében olyan szavakat használt a kazal dicséretére, mintha egy építészeti alkotást méltatott volna, melynek arányai és formái teljes összhangban vannak funkciójával (ez esetben a szén minél kisebb veszteséggel járó szabadtéri tárolásával).

Hirtelen gondolt egyet, a kazal végéhez sietett, s megragadta az odatámasztott favillát. Előbb a két kezével az alkalmas fogást kereste a villa nyelén, majd megpróbált dolgozni vele, ágai közé akarta szedni a szalmát olyan mozdulatokkal, ahogyan az imént Ferencről látta. A szerszám bizony sehogy sem akart

¹² Kortárs 1983/1., 806–813.

engedelmeskedni, ágai nemhogy összegyűjtötték volna, inkább szétzilálták a szalmát, így a hosszú, sovány, félmeztelen fiatalember igyekezete mindinkább a tanácstalan kalimpálás képét mutatta. A bátyám segíteni akart neki, de István nevetve tiltakozott, nem, dehogyis akarja ő ezt megtanulni, csak játékból nyúlt hozzá – mondta, azután kissé megilletődve támasztotta vissza a favillát az előbbi helyére. Az egész jelenet vidám volt. Ami nevetséges, tehát kínos lehetett volna benne, azt István a könnyedségével eleve kizárta: most is úgy viselkedett, mintha kívülről is látná önmagát, s kedélyes öngúnnal mosolyogta le a saját próbálkozását.

Persze nem ok nélkül vállalkozott ő erre a játékra. – Ilyen villákkal építik a kazlakat mondta, miközben megint vetett egy tiszteletteljes pillantást a favillára. Kíváncsi voltam, ha kézbe veszem ezt a szerszámot, az érintés tapasztalata kapcsolódik-e valahogyan ahhoz, amit a kazalról már tudok. Hát nem kapcsolódik – nevetett, és csóválta a fejét –, illetve itt valami egészen másról van szó. De azért evvel is többet tudok.

Tenyérével letörölte izzadt homlokát, s vett egy sóhajtásszerűen mély lélegzetet, mintha mégiscsak munka lett volna az, amit az imént végzett. Továbbra is a kazalról beszélgettünk. Úgy emlékszem, az is szóba került, hogy szerte az ország termőföldjein évente milyen sok asztagot, kazlat, boglyát, szárkúpot raknak; ezek rövid életű építmények, de évről évre megújulnak, fölveszik kiérlelt, szép, hellyel-közzel gyönyörű formájukat. Lehet, hogy ez a paraszti építészetnek egyik sajátos területe?

*

Hogy pontosan mikor, hogyan kezdődött Bibó István és Erdei Ferenc barátsága, arról nincs közvetlen emlékem. Bizonyos, hogy az itt leírt látogatást megelőző évben, sőt már 1930-ban is többször hallottam a bátyámtól Bibó nevét. Úgy rémlik, először Horváth Barna professzor jogbölcseleti előadásaival kapcsolatban, amelyeket mind a ketten szívesen hallgattak.

Abban az időben egy másik szegedi fiatalember, Reitzer Béla nevét is megismertem. Ők hárman – Bibó, Reitzer, Erdei – érdekes és egyre szorosabbá váló baráti kört alkottak. Akkoriban bontakozott ki a Szege-di Fiatalok Művészeti Kollégiumának munkája, amelyben ők is részt vettek (Bibó csak kültag gyanánt). Az igazi műhely azonban, ahol tűz ég, s gondolatok kovácsolódnak, ez a szűkebb kör volt mindegyikük számára. Három különböző egyéniség. Erdei mint egy vulkán ontotta magából a társadalmi lét paraszti mélyéről feltörő kérdéseket, s türelmetlenül vallatta a tudományokat. Reitzer szigorú kritikus, fáradhatatlan anyaggyűjtő, rendszerező és a tudományos módszerek kutatója, bírása volt. Bibó a sokféle tudományos ismeret összehasonlításával, az ellentétek és az összefüggések felderítésével folytonosan a szemhatár tági-tásán fáradozott.

A hármason belül természetesen kinek-kinek megvolt a maga külön viszonya a másikhöz.

Bibó és Erdei kapcsolatában az a szűk évtized, amelyet most felidézek, nagyjából három szakaszra tagolódott. Az első két-három évben a közös szellemi érdeklődés, a tudományok meghódítására törő szándék volt barátságuk meghatározó tényezője. Tudásban, a gondolkodási készség fejlesztésében igyekeztek

minél többet kapni a másiktól, s természetesen gátlás nélkül adták is egymásnak képességeik termékeit. Ezt az áramkört erősítette közös erkölcsi felfogásuk a tudomány szerepéről; a valóság megismerését nem korlátozhatják előre elgondolt érdekek vagy óhajok, de a tudománynak teljes objektív ismeretanyagával az embert kell szolgálnia. Bibó kiváltképpen gyors asszociálókészségével, következtetéseinek olykor vakmerő, de mindig világító ívelésével, általában észjárásának könnyedségével vonzotta magához Erdeit. Ferencnek is volt miből hatnia barátjára.

Kapcsolatuknak ebben a szakaszában a szellemi-erkölcsi tartalmak igen élénk forgalma mellett is bizonyos távolság tartotta külön a két embert. Barátságuknak lehetett már nevezni a viszonyukat, de akkor még csak a kezdetnél tartottak. A távolságot, amely össze is kötötte, meg el is választotta őket, másképpen kíváncsiságnak nevezhetném. Egyikük parasztivadék, másikuk olyan értelmiségi-polgári család fia volt, amelyben a szabadságért protestáló hit s a népbarát szellem örökség gyanánt élt. A társadalmi eredet különbsége a rokonérzést táplálta a két fiatalemberben, egyúttal azonban olyasféle óvatosságra és éberségre is készítette őket, amilyet ha nem is idegen, de szokatlan környezetben érez az ember.

Politikai nézeteik sem mindenben egyeztek. István – bár nem becsülte le a politikát – hajlamos volt arra, hogy a társadalom, a nemzet, a világ dolgairól elmélkedvén el-elfordítsa tekintetét a politikai cselekvésről. Ferenc meg olyan volt, hogy amikor a legegzaktabb tudományos kategóriák között kutakodott, s a legelvontabb nézőpontokról próbált széttekinteni, olyankor is mindig méregette a cselekvéssel való kapcsolat lehetőségeit. István távol tartotta magát a politikai pártoktól. A politikai felfogásbeli különbség megint olyan természetű volt, hogy sokkal inkább szította bennük a kölcsönös érdeklődést, semhogy taszította volna őket egymástól.

A következő időszakban, a harmincas évek derekán, barátságuk elmélyülése, viszonyuk emberi tartalmak kiteljesedése következett be. Ebben sajátos szerepe volt hosszabb-rövidebb külföldi tanulmányútaiknak is. Nem együtt jártak külföldön, de kinti élményeik is közelebb hozták őket egymáshoz. A körütekintés Európában, a visszanezés a kis hazára más-más gondolattrajokat riasztott fel bennük, s azokról hírt kellett adniuk egymásnak.

Bibó István 1934 elején Bécsből írta az első olyan levelet Erdeinek, amely nemcsak baráti hangon szólt, de egyik témája is maga a barátság volt, a kettejüké. A gondolatok, ismeretek, eszmék cseréje továbbra is élénk maradt köztük, de viszonyuk meghatározásában az intellektuális jelleg mindinkább alárendelt szerepbe szorult, s helyébe az egymást jól ismerő két ember kölcsönös és teljes bizalma lépett. Ez a fejlemény jól megfért azzal, hogy egymásról meglehetősen nagymértékben különböző egyéniségük is mind határozottabbá vált. Mindketten megtették már az első lépéseket azon az úton, amelynek mérföldjeiből majd az életmű áll össze.

Bibót kezdettől fogva a jogbölcselet témái, a valóság és az érték viszonyának kérdései foglalkoztatták. Már első egyetemi éveiben hozzáfogott egy tanulmány anyagának gyűjtéséhez és rendszerezéséhez, amely végül 1935-ben jelent meg *Kényszer, jog, szabadság* címmel. A rendkívül érzékeny elemzőkészség és a ki-fejezésbeli világosság egyaránt szembe-tűnő értéke ennek a 150 oldalnyi munkának. A fiatal szerző a jogot

– ahogyan többször hallottam tőle – „a lehető legtársadalmibb” tudománynak tekintette. Műveléséhez ezért múlhatatlanul szükségesnek tartotta a folytonos tájékozódást a történelemben, a szociológiában, a gazdasági életben és tudományokban, valamint a politikában. Társadalomszemléletében pontos helye volt a nemzet fogalmának, s ez nem korlátozta, inkább megalapozta és táplálta érdeklődését a nemzetközi-ség iránt. A nemzetek közötti viszony bizonyos jogi vonatkozásaival már Szegeden is foglalkozott, később pedig ösztöndíjasként Bécsben, azután Genfben, majd Párizsban fordított hosszabb időt a nemzetközi jog néhány érdekes kérdésének tanulmányozására.

Levelei, melyeket akkoriban barátjának írt, olykor szinte nyers közvetlenséggel tárják fel saját belső történetének egy-egy mozzanatát. Az említett bécsi levélben 1934 januárjában többek között a következőket írta Ferencnek: „Bevallom, hogy még egy évvel ezelőtt is, amikor Bécsbe kerültem, szívesen letagadtalak magamnak téged, illetve az általad képviselt gondolat- és ténykomplexumot, és bizonyos megnyugvással sülyedtem belé a velem hasonló előfeltevésű emberek közé.” Ott, az egykori császárvárosban elhagyta őt ez a megnyugvás, kénytelen volt újra meg újra az említett gondolat- és ténykomplexummal foglalkozni. E körül forogtak gondolatai akkor is, amikor a bécsi munkásság 1934. februári fölkelésének leverése után kiment a lezajlott harcok egyik színhelyére, s hosszasan szemlélte a Karl Marx Hof kiégett, összelőtt munkásházait. Genfből 1935 februárjában küldött levele így kezdődik: „Itt vagyok negyedik hónapja, előadásokra járok, ismerkedem, olvasok és írok. Tudományomnak mind jobban nyelvemre járó tolvajnyelvével azt mondhatnám: figyelem a nemzetközi jog-közösség integrálódásának folyamatát.” Iróniával erősebben fűszerezte szavait, amikor genfi munkahelyéről írt, arról az intézetről, amely a Népszövetség mellett működött, s amelyet „Rockefellernek valamelyik petróleumtól szagtalanított alapítványa” tartott fenn. Figyelte az intézet jól szabott ruhákban, elegáns autókban közlekedő hivatalbeli munkatársait, akik egzisztenciájukat a nagyhatalmak hangosan hirdetett, de hátsó gondolatoktól nem mentes békeakarataira építették. Részt vett az intézetben rendezett egyik vitán, ahol a békéről volt szó, s ahol ő, „mint bár burzsuj tagja egy mégis proletár nációnak”, kénytelen volt szót emelni a valódi békegondolat mellett, a hipokrita békevág ellen. A levél további részéből, amely a belső történettel foglalkozik, a következő mondatot idézem: „Igen sokat gondolkodom jövőendő országos dolgainkon, többek között »a kegyetlen kezdet – sima továbbmenetel« és »a sima kezdet – göröngyös továbbmenetel« (revolúció – evolúció) alternatíváján, melyet valaha oly harciasan szögeztünk egymással szembe, most pedig közös gondunkká vált.”

1935 novemberében Erdei Ferenc is külföldre indult. Öt hónapos nyugat-európai tanulmányútja során drámailag sűrítve kapta mindazt az élményt, ami egy népe jövőjét kereső parasztfinak a nyugati polgári világ láttán akkoriban kijuthatott. Ontotta is hazafelé a beszámoló leveleket, amelyekből jó néhány az ekkor már Budapestre hazatért Bibónak szólt. Istvánt, saját bevallása szerint, valósággal elsodorta a levelekből áradó erő és szenvedély, amellyel messze járó barátja a friss tapasztalatok hatására támadt és egymásra torló gondolatait, érzelmeit közölte. Válaszul ő is leásott a maga létének, elmélkedéseinek mélyére. „Ferenc annyira önmagát tudja adni leveleiben, hogy én ebben nem akarok versenyezni vele” – mondta egyszer nekem. Persze valójában nem versenyről, hanem együttgondolkodásról volt szó. István 1935. decemberi levelében így írt: „Hajlandó vagyok elvi síkon többre becsülni a kontemplatív szellemi aktivitást, mint

a politikait – ami gyakorlati síkon lustaságnak is nevezhető –, ez azonban nem hiszem, hogy bajok forrása lehetne, mert 1. születéstől ellenkezés van bennem a politikum teljes elhagyásával szemben, 2. kontemplatív szellemi aktivitáshoz atmoszféra is kell, mely országunkban ma annyira hiányzik, hogy itt a tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol.”

„...én az élés szépségéről és a cselekvés jóságáról akarok beszélni ez világnak” – sóhajt fel egy másik levelében, különféle olyan foglalatosságainak felsorolása után, melyekről úgy érezte, hogy csak az idejét rabolják. Az elégedetlenség önmagával szemben gyakran kifejezésre jut akkori leveleiben. Egyik alkalommal arról panaszkodik, hogy napi munkája közben mindig más dolgokon jár a feje, hol az európai egyensúlyt állítja helyre, hol pedig földalatti vonatokat tervez

Budapestre. Máskor elszigorodva figyelmezteti önmagát: „igen üdvös volna saját életem mikéntjét némileg megigazítani, azután beszélni.” Ebben a vonatkozásban a levelek nem mondanak többet, én sem emlékszem rá, hogy közelebből miféle „megigazítani” valók lehettek akkoriban István életében. Bizonyos azonban, hogy az önvizsgálat nyomán támadt elégedetlenség egyet jelentett a türelmetlenséggel, és az ő esetében is természetes velejárója volt az igazi nagy vállalkozásra való készülődésnek.

Barátságuk új értelmét István a következőképpen fogalmazta meg 1936 februárjában Ferencnek írt levelében: „Nincs már kétség abban, hogy többek vagyunk egymásnak, mint szándékok, célok és értékrendszerek társai. Együtt kapaszkodunk az abszolút értékekbe, s azok arról nevezetesen, hogy bennük nem lehet elválasztani az embert és a dolgokat, érzést és szándékokat.” Ezt a filozofikus tömörségű vallomást még nyugatra küldte barátjának, összefoglaló válaszként a tőle kapott darabos, de gáttalan őszinteségű kitérőket tartalmazó levelekre. Ferenc paraszti kötelekeivel vívódva, sok új feladvány terhét cipelve ott kinn még gyakrabban és erősebb vonzódással gondolt barátja olyan képességeire, melyeket a sajátjaitól oly eltérőnek vélt: a szellem kötetlenül szabad csapongására, a könnyed jókedélyre és derűre, amit az ismeretek fölényes birtoklásának tudata adhat az embernek. Persze ezt is megírta, és István erre is válaszolt neki. „Külső dolgokban örvendő, dicséretet kedvelő s a magam visszfényét mások ábrázatán szüntelenül látni szerető hiú ember vagyok én” – írta az önleplezés szándékával, de mégis örülve, hogy barátjával erről is beszélhet. Barátságuk tartalmasabbá, mondhatni teljesebbé vált, s emiatt külön témaként többé nem kellett róla beszélni. A következő időszak, az 1930-as évtized utolsó harmada mindkettejük pályáján a nekilendülés, a hivatásként vállalt munka tényleges megkezdésének ideje volt. István eleinte bírósági állásban dolgozott, majd az igazságügy-minisztériumba került, közben pedig olyan témák kidolgozásán munkálkodott, mint a nemzetközi jogerő kérdése, az etika és a büntetőjog viszonya, és módszeresen gyűjtötte az anyagot a bírói és a közigazgatási funkciók szociológiai vonatkozásainak vizsgálatához. A jogtudományhoz kapcsolódó tanulmányainak témaköre fokozatosan bővült, világosan mutatva a 30. életévhez közeledő szerzőnek azt a törekvését, hogy a jog oldaláról a társadalom életének és fejlődésének minél több lényeges kérdését megvilágítsa.

Körülbelül 1937-től kezdve a politika is az addiginál nagyobb helyet foglalt el közös eszmélkedéseikben. Másképpen beszélgettek róla, mint azelőtt. Mostantól kezdve a politikai cselekvés, az akciók megbeszélése került előtérbe.

A közvetlen politizálást Ferenc kezdte Makón a helyi népfront készülődésébe bekapcsolódva, majd hamarosan a hagymakertészek szövetkezetének demokratikus átalakításával országos hírű mozgolódást keltve. Azután a Márciusi Front következett. István közvetlenül nem vett részt a politikai akciókban, de gondosan figyelt, és mindent megbeszélt Ferencsel. Most vált igazán hasznossá barátságuk egyik sajátos értéke: nézeteik különbözősége lehetővé tette, hogy ugyanazt a helyzetet egyszerre két oldalról megvilágítva lássák, és egymást korrigálva-kiegészítve formálják a saját véleményüket.

A nézeteik közti különbséget a legegyszerűbben – s kissé leegyszerűsítve – a marxizmushoz való viszonyukkal lehet jellemezni. Bibó nem volt marxista, s szükség esetén ezt mindig ki is nyilvánította. A marxisták véleménye azonban érdekelte őt, és rendszerint meggondolásra érdemes megjegyzéseket tudott fűzni egyik-hez-másikhoz. Erdei sem volt még marxista, de őt egész élettapasztalata ösztönösen is a szocialista gondolkodás útjára vitte, azonkívül akkoriban már Lenin néhány művének ismerete új áramforrást gyújtott benne, amely természetesen szintén a szocializmus eszméi iránti érdeklődést táplálta. Két ilyen ember igen otthonosan mozgott és fontosnak érezhette szerepét a Márciusi Frontban, amely 1937-ben érte el a virágkorát. István a nyilvános szereplést nem szerette, de annál szívesebben vett részt a mozgalom programját alakító megbeszéléseken és az ilyen vonatkozású írások szerkesztésében. Mindenekelőtt a Ferencsel való kapcsolatát tartotta fontosnak.

Barátjával együtt jelentős részt vállalt a Márciusi Front 1938 márciusában megjelent *Mit kíván a magyar nép?* című nyilatkozatának megfogalmazásában. Különösen a haladó erők nemzeti összefogására vonatkozó, valamint a külpolitikára utaló mondatokkal törődött sokat. A kiáltvány készülő szövegét természetesen a front vezető emberei is olvasták, és megjegyzéseik, módosító javaslataik megvitatására néhány-szor Sárközi György Városmajor utcai lakásán jöttek össze. Az egyik ilyen megbeszélésre Ferenc Makóról valamilyen okból nem tudott idejében fölutazni, ezért Istvánt kérte meg, képviselje őt is az összejevetelen. Olyan jól ismerték egymás gondolkodásmódját, és annyira megbíztak egymásban, hogy az efféle helyettesítést mindketten természetesnek tartották.

Megbíztak egymásban akkor is, amikor a véleményük eltért bizonyos helyzetek vagy teendők megítélésében. A Márciusi Front bomlása után, a belső és a nemzetközi viszonyok általános romlása közepette a két barát politikai állásfoglalásában mind határozottabb különbségek mutatkoztak. István kitarzott egy olyan elképzelés mellett, mely szerint az országot valamiféle szövetkezeti átalakítás alapján kellene rendbe hozni. Erről egy korábbi, még 1938 elején kelt levelében a következőket írta: „Meg tudnád-e írni hamarosan a nagy szövetkezeti művet? Mely szólna az egész magyar termelés alulról való beszövetkezetesítéséről, a gazdasági életnek ily módon való magyar kézbe kerítéséről s ezzel kapcsolatban egy olyan hosszú lejárátú (20-25-30 éves) munkatervről, mely azt részletezve felvázolná.” Ferenc másképpen vélekedett; a politikai szervezkedés lehetőségeit keresve eljutott a Nemzeti Parasztpárt megalapításáig, s közben és azután is tartotta, bővítette kapcsolatait a baloldali szociáldemokratákkal és az illegális kommunistákkal.

A politikai távolság fokról fokra kétségtelenül növekedett a két ember között, de egyáltalán nem szakadtak el egymástól. Találkozásaik is ritkábbá váltak, így azonban annál több megbeszélőnivalójuk gyűlt össze egy-egy alkalomra. István tartotta magát ahhoz, amit egy régebbi levelében így fogalmazott meg:

„Nem tudom elképzelni olyan változást, amely számomra a jobb vagy a bal kategóriái alá legyen vonható.” Vitáik során a politikai cselekvés tekintetében is sokat tanultak egymástól. Eszmecseréik igazában a történelem vagy a szociológia egy-egy kérdésének taglalásában mélyültek el és váltak gyümölcsözővé. Ilyen értelmű tartós kapcsolatuknak egyik szép dokumentuma 1942-ből Bibó István írása Erdei Ferenc munkásságáról az addig megjelent négy könyv alapján; ez a Társadalomtudomány című folyóiratban közölt tanulmány mindmáig a legalaposabb és legteljesebb jellemzését adja Erdei akkori parasztabrázolásának és társadalomszemléletének.

Végezetül a harmincas évekből még néhány emlékemről kell mondanom valamit.

1935 őszen képzőművészeti főiskolásként Budapestre kerülén, gyakran megfordultam Bibóék budai lakásában. Egy ideig laktam is náluk, 1937-től pedig Pesthidegkút határában lévő kertjük lakója lehettem. Abból az időből maradt meg emlékezetemben István életmódjának néhány olyan vonása, amely élénk színnel gazdagította a róla alkotott eddigi képemet.

A zene világából, különösen a Mozartéből például sok mindent ő mutatott meg nekem először. Rendszerint estefelé érkezett haza, váltott néhány szót az otthoniakkal, azután hacsak tehetett, 10-15 percre leült a zongora mellé játszani. Azt hiszem, kitűnően zongorázott, én legalábbis a laikus fülemmel mindig kissé meglepődve, olykor megilletődve hallgattam ezt a muzsikálást. A zene végeztével István felfrissülve, vidáman állt fel, mint aki valóban megfürdette lelkét valamiféle tiszta hullámokban. Egyszer, talán egy vasárnap délután, amikor a rossz idő miatt mindnyájan otthon maradtunk, kedvenc operájának, a Don Giovanninak zongorakivonatából játszott nekünk, közben egy-két mondattal jelezve a dráma fontosabb fordulatait. Nékem ez nagy újság volt, feszülten figyeltem, s azt is láttam, hogy István édesanyja és a húga is, akik nyilván jól ismerték ezt az operát, csöndes tevé-vevésük közben örömmel hallgatják a játékot.

Máskor valamely történelmi olvasmány adott alkalmat révedező, bölcselkedő társalgásra. Úgy beszélgetett, hogy közben föl-alá járkált a szobában, hátratett kézzel vagy gesztikulálva, a fontosabb mondatok előtt megállt, felém fordult, és ujját fölemelve hangsúlyozott. Ezt a tanáros modort annál is inkább megkedveltem, mert beszélgetés közben s főleg utána rendszerint úgy éreztem, hogy rengeteg új gondolatom támadt, csak győzzem őket számba venni. Egyik alkalommal Benvenuto Cellini könyvét olvastam, amikor a szomszéd szobában felhangzott a zongoraszó. Folytattam az olvasást, miközben képzeletemet a zene folytonos kalandozásra csábította.

A legkülönbözőbb eseményekre, emberekre, művekre gondoltam, mégsem zsúfoltságot, inkább tágaságot éreztem magam körül. Azonkívül azt is megfigyelhettem, hogy lám, a világ dolgai milyen sajátosan érinthetik vagy kerülhetik el egymást az ember fejében.

Nem sokkal azután, hogy Mozart zenéje elhallgatott, István átjött hozzám. A szokásos és mindig érdekes közhelyekkel kezdtük a beszélgetést. Néhány mondat után azonban izgalmas, engem legalábbis akkoriban különösen érdeklő témára akadtunk: miféle kapcsolat volt az olasz reneszánsz és a németalföldi parasztrenezánszsnak nevezett festészet, mindenekelőtt Pieter Bruegel művészete között? Az egészet István

kezdte, attól indítatva, hogy aznap valamilyen okból a XVI. századi németalföldi szabadságharc történetében lapozgatott, most pedig meglátta

nálam Cellini könyvét. Ugyanaz a kor, hasonló mozgatóerők, mégis mennyire különböző két világ az akkori Itália és Németalföld! Ilyesfélét mondott, vagy inkább kérdezte, hogy én gondoltam-e már erre. Nekem se kellett több, hiszen mindig sajátos izgalomba ejtett az a tény, hogy a képzőművészetben számomra mindmáig a legtöbbet mondó két óriás: Michelangelo és Bruegel egyazon időben élt. Egyazon időben, de szinte háttal egymásnak, annyira különböző a művészetük: más-más irányban tágították a végtelenig az emberi világot. Volt hát beszélgetnivalónk. Kíváncsiságomat István elégedetten fogadta, láthatóan örült, hogy kifejthet valamit, egyre jobban belemelegedett a gondolatfűzésbe, a történelmi folyamatok, hasonlóságok és ellentétek értelmezésébe. Európánk múltjának erre a darabjára ma sem tudok úgy gondolni, hogy közben hallani ne vélnék valamit István akkori szavaiból.

1937 nyarán egy hónapot megint Párizsban töltött. Hazatérése után egyszer arról beszélt nekem, hogy néha valósággal honvágyat érez Párizs után. Egyáltalán a francia történelmet, kultúrát nemcsak ismerni érdemes, de gondolkodni kell róla, tanulni belőle; maga a francia nyelv is elsősorban gondolkodni tanít – mondta. Francia szociológiai munkákra gyakran fölhívta a bátyám figyelmét is, és váltig biztatta őt, hogy mindenképpen törekedjék egyszer eljutni Párizsba.

A bátyám is eléggé bánta, hogy ez végül is nem sikerült. „Egyelőre te pótolod nekem a franciákat” – szokta mondani a barátjának, s ezt nemcsak a szakirodalmi tájékoztatókra értette, hanem arra is, hogy István szellemi alkatához milyen jól illik a francia műveltség.

Többek közt franciákról, festőkről és szobrászokról is szó esett azon a számomra emlékezetes beszélgetésen, amelynek színhelye a budaligeti kert, ideje pedig 1937 szeptemberének egyik nyáriasan szép napja volt. Pesthidegkút, Ildikó utca 5. Ez volt a pontos helyrajzi megjelölése Bibóék kertjének, amelynek gondozását én már az előző évben vállaltam, lakásért és a gyümölcstermés egy részéért. 37-ben már hárman laktunk ott, egy magunk erejével épített vályogfalú házikóban. Kurucz D. István, a festő és Szabó Iván, a szobrász volt a két barát, aki segített a házépítésben, s akikkel együtt onnan jártunk be a Képzőművészeti Főiskolára (én is szobrász süvölvény voltam még akkor).

Bibó Istvánnak tetszett a játszi gondolat, hogy egyszer akár a művésztelep rangját is elérheti a kert. Látogatását az említett szeptemberi vasárnapon örömmel vártuk, rendet, tisztaságot teremtettünk a házban és környékén, a diófától árnyékolt udvar különböző részein pedig rajzokat, festményeket, szobrokat és domborműveket helyeztünk el. István körülnézett a kertben, szemügyre vette az egyetlen helyiségből álló házikót, majd megtekintette a rögtönzött szabadtéri kiállítást, meg-megállva, elismerően bólintva műveink előtt. Megdicsérte a spártai egyszerűségű, de a természet pompájával körülvett lakhelyünket is.

Azután leültünk a diófa alá egy tányér pogácsa meg egy üveg bor mellé beszélgetni. Szó közben István egyszer csak azt kérdezte tőlünk, tetszik-e nekünk ez a táj, amely itt körülvesz minket.

Tetszik-e annyira, hogy szeressük, és netán ihletet is kapjunk tőle a munkához? Mi ketten Ivánnal Kuruczra néztünk, mondván, hogy ő a festő, elsősorban őt illeti a válaszadás joga. Dezső – a D. ezt rejti,

és mi akkor ezt a nevét használtuk – megvakarta fejét, és kissé vontatott igennel felelt. Ehhez még némi magyarázatot akart fűzni, de arra már nem került sor, mert mindannyian elkezdtünk nevetni. Nem hangosan, inkább csak befelé kuncogva, s ahogy egymásra tekintettünk. Mintha kölcsönösen valami bizalmas közléssel erősítettük volna jókedvünket. A helyzet nyitja egyszerű volt: Dezső vontatott igenje pontosan kifejezte, hogy tetszik nekünk ez a táj, szeretjük is, hiszen boldogan költöztünk ki ide a városból, de ami az ihletést illeti, az más... István a kevés szóból mindent megértve együtt nevetett velünk. – Sült alföldiek vagytok – mondta, miközben körüljáratta szemét az udvarra kiállított műtárgyakon. Majd mintha maga is most látta volna be először, hozzátette: – Velem együtt!

Valóban, a műtárgyak így együttesen jól érzékelhető alföldi levegőt árasztottak magukból. Kurucz itt kint a diófa alatt szokott ugyan dolgozni, de csak ritkán szánta rá magát, hogy a szemben levő Kálvária-hegyet vagy a távolabbról kékelő solymári hegyeket fesse, inkább az otthonról hozott vázlatait dolgozta ki: vásárhelyi parasztok, tanyák, lovak meg tiszai halászok elevenedtek meg a képein. A mi szobraink, domborműveink pásztort, kaszást, sarlós leányt, kútnál álldogáló asszonyokat ábrázoltak; ezekről sem lehetett volna azt állítani, hogy nem valahonnan az Alföldről valók. István még azt is a fejünkre olvasta, hogy más-más módon, de mindkettőnk munkáin észlelhető Medgyessy hatása. Ezt sem tagadhattuk, hiszen csakugyan Medgyessy Ferencet vallottuk igazi mesterünknek. Márpedig ő is vitathatatlannul alföldi volt.

Jól el lehetett beszélgetni az alföldi jellegről, mert az csakugyan nem előre megtervezett valami, nem föltett szándékok eredménye, hanem magától terem meg, ahol tud. Sokszor volt ez téma közöttünk előbb is, később is. Ha valaki azt állítaná, hogy a vásárhelyi iskola megújításának gondolata ott, a budaligeti kertben kezdett formálódni, nem járna messze az igazságtól. Elsősorban Kurucz D. István és Szabó Iván állíthatnák ezt (én a háború alatt hűtlenül elhagytam a szobrászatot), mert ők a felszabadulás után néhány helyi patriótával együtt főszereplői lettek a vásárhelyi iskola és művésztelep megteremtésének.

De nemcsak ilyen okból emlékezetes számomra az a beszélgetés, hanem főképpen István kijelentése miatt, amellyel oly önkéntelenül vallotta magát alföldinek. Ebben volt valami váratlan.

Tudtam persze, hogy a Bibó család alföldi, hogy apai ágon kiskunhalasi eredetű, meg hogy idősb Bibó István a szegedi Alföldkutató Bizottság elnöke volt, és természetesen azt is jól tudtam, hogy az ifjabb Bibótól sem idegen a táj, amelyben született. Mégis, az én szememben István elsősorban európai ember volt, sohasem kerestem benne az alföldi jelleget. Arra sem gondoltam, hogy magyar mivoltának – melyet kellő öntudattal és kritikával viselt – az alföldiség lényeges alkotóeleme lenne. S íme, ott a kertben ez a fanyar mosollyal kimondott vallomás, a szülőföldről szólva, a lélek mélyét tárta fel. Akinek megvan az igénye és a képessége arra, hogy minden érzékelését gondolattá formálja, természetesen az ilyen ember szellemi-lelki világának is vannak rejtekhelyei. Ott érzelmek és indulatok uralkodnak, amelyek sohasem tudnak teljesen gondolattá válni, de befolyásolják, táplálják a gondolkodást. Örültem, amikor két szavából megbizonyosodtam, hogy István belső világában az Alföld képe ilyen rejtekhelyen él. A gondolkodás emberének hitele és varázsa ettől csak nőtt a szememben.

A demokrata félelme

Eloolvastam megint Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányát, és most számomra teljesen magától értetődő és nyilvánvaló, hogy helytelenül (rosszul és szokásosan rosszul) viselkedtünk a keletkezett Püski-ügyben. A „mi” most jól definiált: mi, nem zsidók.

Pedig olyan egyszerű. Így mondom, egyszerű, akkor is, ha már harmadjára próbálkozom írni erről, és mindig visszafordultam, akkor is, ha van valamelyes félsz bennem, akkor is, ha Bibóval takarózom. Amit Püski Sándor a II. világháborúba való belépés és a zsidók „összefüggéséről” mondott, az tarthatatlan állítás. („...a háborúba is azért kellett belépünk, és 42–43-ban azért nem léphettünk ki időben, nehogy a német megszállás és ezzel együtt a zsidóság végétét provokáljuk...”)

Amit mondott, az nem agyrém, nem antiszemita uszítás, van valóságalapja, csak nem igaz. Bizonyos feltételek mellett igaza *lehetett volna*, egy ilyen érvelésű hajdani politikának, ha – ahogy Bibó írja –: „a zsidóellenes törvényhozás terén a politikailag indokolható minimumra szorítkozik, egyidejűen a szélsőjobb-oldali elemek politikai érvényesülésének a lehetőségét egészen határozott és éles intézkedésekkel elvágja, s kellő pillanatban a német szövetségből való kiugrás alkalmát megragadja. Magyarországon mindennek az ellenkezője történt.”

Érdemes öt idéznem általában az ország és a magyar zsidóság akkori kapcsolatáról szólva: „Bármennyi együttérzés, segítőkészség volt itt is, ott is ebben az országban, az üldözöttek nem érezték és nem érezhették azt, hogy az ország, a közösség egészében mellettük áll, egészében velük együtt érez. Elmondhatunk annyi igaz történetet, amennyit akarunk az emberszeretet és a segítség hazai hőseiről; azt komolyan egy percre csak képzelni is, hogy az üldözött zsidóság *egészének* a magyarság *egészével* szemben *hálára van oka*, hogy az üldözések egésze alatt a magyarság viselkedése folytán vele jobban *összeforrt*, mint addig – mint ahogy igenis jobban összeforrt a dánokkal, hollandokkal, jugoszlávokkal, franciákkal, sőt olaszokkal is –, azt komolyan nem állíthatja senki sem. S ez a döntő, a többi csak mese.”

Igen, a többi csak mese. Akkor pedig miért nem lehetett ettől a mesétől egyértelműen elhatárolódni? Mért olyan nehéz? Ki veszítene evvel? Mért hívják föl ismét a figyelmemet a zsidók „jogos érzékenységre és fájdalmára”? Hát nem inkább az én jogos érzékenységre és fájdalmamra kéne apellálni (hogy mindez megtörténhetett)?

Nem ebből kéne kiindulni *mindig*? És innét kiindulva nem sokkal messzebbre lehetne jutni? Például megvizsgálhatók volnának az említett vita körülményei, időpontja, szempontok, esetleg idegen szempontok vagy a sugalltak, minden, ami, tudom én, oly nehézre teszi az egészet.

¹³ *Írások*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1994, 259–261.

És mégis újra leírom: ez ilyen egyszerű. Egy közülünk rosszul beszélt, erre tehát azt kell mondani, hogy egy közülünk rosszul beszélt. Ezt *nem lehet* megúszni. Ez a sorrend. Ennek a beismerésnek a szükségességét nem csökkentheti *semmi*. (Illetve egyvalami: ha úgy gondoljuk, nincs mit beismerni, minden úgy jó, ahogy mondatott. Az új helyzet volna – számomra is.) Nem csökkentheti semmiféle nemtelenség, zsidó vagy nem zsidó ármány... (Ezt január végén írom, és február közepén jelenik meg, nyilván addig összejön ez-az.)

Tudom, ha így beszélek, volna, ki megfeddjen, hogy légüres térben beszélek és *kívülről* és *felülről*. Valóságos reflexeim szerint ilyenkor szentségelnék, de most a békesség és főleg a szót értés kedvéért nem vitatom, jó, legyen így, én *onnét*, legyen ennyivel kevesebb, amit mondok; de mondom, és itt. Akit meg nagyon bosszant ez az írás, zsidót, nem zsidót (más nincs!), azt kérem, olvassa el Bibót. És ha meghallja azt az okos, bölcs, körültekintő, nyugodt és szeretetteljes hangot, meg fog kicsit változni.

Agyoncitáltuk, hogy demokratának lenni annyi, mint nem félni. De ez nem csak annyi, hogy nem félni a hatalomtól, a labancoktól, a rendszertől, ettől az egész nevesincstől. Ezt is jelenti. De főként nem félni tisztán gondolkodni, önmagunkra rákérdezni, nem félni a *ránk* vonatkozó kérdéseket mind föltenni. S csak azután meglátni a másik szemében a szálkát vagy a gerendát. Nem félni élni.

Egyébként amikor ezt írta Bibó, 37 éves volt. Hol vagyunk az ő érettségétől? Mindkét fél hol? Mert ebben az ügyben két fél van, de csak ebben, mert amúgy... amúgy egyedek vannak, olyan fantasztikusak és tündöklők – és vagyunk mi, acsarkodó, figyelmetlen, sértett, megalázott, elbutult, egymással röhejesen kijátszható (és van is, aki röhögjön a háttérben), Európától egyre inkább elszakadó, saját lehetőségei alatt teljesítő, szabadságnak, függetlenségnek – így – még csak közelében sem lévő magyarok, együtt.

Élettörténete örök erkölcsi példa**Bibó István pályája a realitásérzék jegyében**

Bibó István életútját a realitásérzék s nem az álmodozás irányította. A magyar államéletet 1944. március 19-ig tekintette jogfolytonosnak, később, 1956 októberében a kommunisták meghatározó szerepét nem tagadta, a Kádár-rendszerről a szelíd kívülálló magatartásával világos véleményt mondott.

1956 forradalma után az első jelentős tüntetés 1979 májusában Bibó István temetése volt, amikor az óbudai temetőben jelen volt a magyar szellemi élet elitje, a pályatársak, a rabtársak, a titkos hívek, valamint számos belügyi munkatárs. Amikor a koporsót leeresztették, eleredt az eső, és néhány százan elénekeltük a *Himnuszt* és a *Szózatot*. Már és még alig ismerték akkor, hatvannyolc évesen, nem sokkal felesége halála után, követte őt.

¹⁴ Országút 2024/1.

Az eseményről nem írtak az újságok, a sírköveken álló fotográfusok fényképei nem jelentek meg a képeslapokban, azóta is archívumokban rejtőznek. A felejtés 1981-ben tört meg, amikor az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem nevezetes, Bernben kiadott négykötetes vállalkozásában megjelentek összegyűjtött munkái, majd lassan itthon is napvilágot látnak a folyóiratokban, kéziratban fennmaradt művei.

Századunk politikai gondolkodójának, Bibó Istvánnak élettörténete örök erkölcsi példa – fölbuzdulások idején sokaknak – rendszeren keveseknek.

Emlékiratokat nem írt, de annak tekintette az 1976-tól haláláig vele készített, film- és hangszalagon rögzített emlékezéseit. Volt piarista diák, szegedi egyetemista, joggyakornok, miniszteri titkár, majd az 1945 utáni évek a nagy tanulmányok és a nagy csalódások ideje.

A debreceni kormány belügyminisztériumában a közigazgatási osztály főnöke, Pesten miniszteri osztályfőnök, a szegedi egyetemen professzor, a Kelet-európai Tudományos Intézet elnöki teendőit is ellátja, akadémikus 1949-ig, amikor annyi más nagy magyar tudóssal, íróval együtt Rákosiék őt is kiszervezik az Akadémiáról.

Az Egyetemi Könyvtárban alsó fizetési osztályba besorolt szakozó és decimátor. Felesége, Ravasz Boriska sem a Baár–Madas Gimnáziumban a latin és történelem tanára, hanem egy általános iskola napközis felügyelője. Említett életinterjújában mondja: „1940-ben feleségül vettem Ravasz püspök lányát. Barátaim enyhe révülettel konstatálták, hogy nem fogok-e ifjúkorom úrigyereki környezetébe és tendenciáiba visszakanyarodni. Mindnyájan egy kicsit alábecsülték a feleségemben rejlő mélységes elfogulatlanságot, aki felnőtt egy környezetben, ahol a lehető legnagyobb sérelem érte az erdélyi magyarságot – és ez állandóan érő sérelem volt. Minthogy a világon a leghalványabb konvencionális gondolkodásra való készség nem volt benne, és bár az ő számára újság volt, amit az én falukutató barátaimon keresztül a béresek sérelmeiről vagy a zsidók sérelméről hallott, de azt minden gond nélkül eltette az erdélyi magyarok sérelmei mellé, és soha nem vetődött föl benne az a gondolat, hogy akkor most neki választania kell az egyik sérelem vagy a másik sérelem között.”

Bibó István már 1944 előtt is mentesítő iratokat gyárt üldözött zsidó ismerőseinek, majd eljön számára a cselekvés ideje: „A német megszálláskor elkezdtem magamban fogalmazni egy nagy békeajánlatot, amit a magyar munkásság kellene adjon a magyar értelmiségi középosztálynak, amit én nagyon jól ismertem.” A magyar értelmiséghez és a középosztályhoz intézendő javaslat – adta címül egy 1944-es kéziratának –, alig ismert kiáltványának talán legfontosabb mondatai így szólnak: „A magyar munkásság kész arra, hogy a hitlerista sáskahad kitakarodása után a magyar állami élet és jogfolytonosság onnan folytatódjék, amikor Magyarországon az alkotmány, a törvények uralma és a jogrend megszűnt, vagyis 1944. március 19-től.

Ez azonban semmiképpen sem jelentheti annak a rendszernek a visszajövetelét, mely a magyarságot 1944. március 19-hez juttatta... A néhány oldalas fogalmazványt szegény feleségem fogvacogva hordozgatta táskájában, a világon semmi ötletünk nem volt, hogy kinek kell ezt odaadni, hogy ebből röpirat legyen. Nem is lett belőle semmi...”

1956-ban hasonló helyzetbe kerül: „23-a és 28-a között, vagyis még dörögtek a fegyverek, én egy cikket kezdtem el írni: hogy a kommunista párt halott, de a kommunisták annál elevenebbek. Tehát akartam regisztrálni, hogy ezt, ami mostanáig történt, ezt lényegében kommunisták csinálták. Tehát senki se képzelje azt, hogy azért, mert a kommunista párt, mint szervezet, úgyszólván láthatóan összeomlott, hogy azért a kommunisták nincsenek, és nem döntő faktorok. Ezzel kezdődött a cikk, azután pedig ilyen kibontakozási tervezetések voltak... ez a cikk eléggé meg volt már írva, de fogalmam se volt, hogy ezt hova kell vinni. Ez ismétlődő dolog volt, kritikus pillanatban nem tudom, hogy kivel kell a szálakat fölvenni.”

Végül ez alkalommal a sors megadta a méltó cselekvés lehetőségét: „[1956. november 2-án] péntek délután átmentünk Borsos Miklósékhoz, és onnan vitt le engem az autó a pártba, a Dorottya utcába, folyt a vita, hogy a Parasztpárt ne egy, hanem két tagot követeljen a kormányban. És akkor jött a nagy probléma, hogy ki lesz a második miniszter. Hogy az első Farkas Ferenc lesz, abban nem volt kétség. Ezt mindenki elfogadta, a második miniszternek először hosszasan kapacitálták Illyés Gyulát, majd Keresztury Dezsőt. Mind a kettő kereken visszautasította, és akkor vetette fel Farkas Ferenc azt, hogy én legyek. És én akkor elkezdtem egy két és fél órás keserves vitát, mert nem akartam miniszter lenni. És végül azt mondta Illyés Gyula, hogy igenis nekem kellennem, mert ő azt várja tőlem, előállt Keresztury Dezső, azt mondta, hogy nekem kell ezt csinálni, mert bennem van civil kurázsi, most leginkább az kell...”

És valóban Bibó István államminiszter az, aki 1956. november 4-én, vasárnap reggel, mint a törvényes Nagy Imre-kormány képviselője, egyedül a helyén marad az intervenció tankokkal körülvett Parlamentben. A korábbiak alapján kiáltványt ír, nyilatkozatokat szerkeszt, átadja ezeket a nyugati követségeken – nem tudhatta, hogy a szovjet intervenció a nagyhatalmak tudomásával történt –, visszatér a Parlamentbe, és mielőtt az orosz katonák eltávolítanák, november 6-án kísétál a maga választotta illegalitásba. Januártól ismét bejár az Egyetemi Könyvtárba, és rendületlenül tovább írja Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról szóló tervezetét, míg Kádár emberei le nem tartóztatják.

„Börtönéletem 1957. május 23-án este 11 órakor kezdődött, akkor csöngettek be hozzánk, úgy emlékszem, négyen. És közölték, hogy házkutatást fognak tartani. Barátságtalanok voltak, de nem gorombák. Engem feleségemmel együtt engedtek egymás mellett leülni egy kis dupla fotelre, de ránk szóltak, hogy ne beszéljünk. Két házbeli lakót fölhívtak tanúnak, azután kezdődött egy házkutatás, ahol föltúrtak mindent, de nem mondhatom, hogy bármit is földúltak vagy összetörtek volna. Körülbelül hajnal felé lettek készen, akkor elbúcsúztam családomtól, beraktak egy kocsiba, és bevitték a Fő utcára... Hárman voltunk vádlottak – emlékezik Bibó. – Én Göncz Árpáddal nagyon hosszasan együtt konspirálgattam azt a keveset, amit csináltunk, főleg az én cikkemnek a kijuttatását, amit végül ténylegesen Regéczy-Nagy László csinált. Ketten életfogytiglanit kaptunk, Regéczy 15 évet, idekint persze tudták, hogy a halálos ítélet benne van a lehetőségek között. Volt olyan legenda

is, amiről később értesültem, hogy Nehru interveniált az érdekemben. De én ezt odabenn nem éreztem.”

Ma már tudjuk, hogy valóban megtörtént az indiai miniszterelnök közbenjárása. Bibó 1963-ban, az általános amnesztiával szabadul. A Statisztikai Hivatal könyvtárában dolgozik, és bár professzori ösztöndíjra hívják nyugatra, nem kap útlevelet, mert a kádári hatalom „utazása államérdeket sért”-címkével bélyegezte meg őt is, mint az egyszerű állampolgárok zömét. És amikor a kádári konszolidációs politika az 56-osokat is egyre-másra emelte be külső udvartartásába, Bibó Istvánnal ezt nem tette, hiszen ő szelíd kívülálló magatartásával világos véleményt mondott az általa minden szakaszában demoralizálónak tekintett kurzusról.

Ritkán idézett megfogalmazásával a kádárizmus a variált proletárdiktatúra rendszere volt. Életútját a realitásérzék irányította, és nem az álmodozás. A hamis realisták önmaguk felmentése okán nevezték előszeretettel naivnak. A forradalom emlékeztétét évtizedeken keresztül próbálták hamisítással, minden eszközzel eltörölni. A forradalom utolsó békés napján, november 3-án, szombaton a Parasztpárt – Petőfi Párt lapjában jelent meg egy fontos írás *Gyűjtsük össze a forradalom dokumentumait!* címmel. A Nemzeti Könyvtár munkatársai, egy fiatal tudós, Hankiss Elemér megfogalmazta felhívásukban pontosak és látnokiak voltak: „A magyar forradalom győzelme a világtörténelem egyik legváratlanabb és legnagyobb eseménye. Hosszú éveken át ad majd reményt és mutat utat azoknak, akik reménytelen nyomorúságukban szabadabb és emberibb életre vágyódnak. De féltő, hogy az, amit a forradalom napjaiban átélünk, hogy az, ami ma még az élmény hitelességével és élességével él bennünk, az idők múlásával emlékké halványul, mondákká, legendákká ködösül.”

Illyés Gyula¹⁵

Búcsú Bibó Istvántól

Azok nevében búcsúzom Bibó Istvántól, akik a hajdani Válasz folyóirat második korszakától fogva ismerték meg közelebbről őt. Úgy pedig, hogy rögtön őszintén nagyra értékelték és mélyen megszerették. Örömmel és hálásan üdvözölték benne azt az embert – a pályát kezdő fiatalembert –, aki világos gazdasági, jogi és bölcséleti eszmerendszert kívánt adni egy eredeti szellemi, művészi mozgalomnak. Amelynek írói jobbára ösztönösen egy-egy katasztrófába sodort népréteg és egy katasztrófa előtt álló ország ügye mellé álltak. Fölismerve és vallva, hogy van hely és kor, amidőn a nép és az igaz elválaszthatatlan szolgálata cselekvést parancsol.

¹⁵ Bibó-émlékkönyv, I., 37–38.

Írói – közírói – jelentkezéséig Bibó István pályafutása azokéhoz a XV–XVII. századi magyar prédikátorjelöltekéhez hasonlított, akik az iszonyú dűlások után a tájilag és szellemileg visszamocsarasodott országból Utrechtbe és Montpellier-be vergődtek ki ígét tanulni. Akiket ott a műveltség mellett ezer lehetőség is várt, könnyebb élet, sikeresebb szolgálat. S akik rendre visszatértek a maláriás falvakba, a sárkunyhók közt templomot építeni.

Bibó István Genfben járta meg ezt a felső iskolát. Nagy műveltségű család gyermekeként került oda – a szegedi egyetem főkönyvtárosának nagy tehetségű fiaként –, hogy jogi tanulmányait tökéletesítse. Másban és tökéletesítette magát.

Hűséget és bátorságot tanult: klasszikus európaiságot. Abba az enciklopédista filozófiába hatolt bele, amely az erkölcsi jó és rossz meghatározójegyeit a gyakorlati tevékenységből meríti. A hazájába visszatért Bibó István gyorsan megtalálta az utat mindazokhoz, akik hasonló ítélőrendszerrel kerestek olyan végeznivalót az életben, amely hivatás is lehet.

Bibó István édesapja etnográfus is volt, mint akkoriban ott csaknem minden betűértő: tanár, pap, író, színész, régész, történész, festő, esszéista, költő, orvos, főleg a fiatalok közt. Ez volt a jogász ifjú Bibó második nagy iskolája.

Így alakult ki az ő sajátos tudományága és hivatása. Jó nyitányként a politikatudomány egyetemi tanára lett. Ennek gyakorlati tartozékaként közölte első nagy tanulmányát már 1945-ben *A magyar demokrácia válságáról*, amely méltán keltett iránta rögtön közfigyelmet és köztisztéletet. Ezt követte 1946-ban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Ezzel egyidejűleg készített tervezetet (már mint a belügy-minisztérium főtisztviselője) a magyar közigazgatási rendszer megújítására. A gondolat, hogy „város-megyék” lépjenek a hajdani várközpontokat idéző vármegyék helyébe, évtizedek múlva lett helyesen decentralizálódó állam eszméje. Történelmi és alkotmánytani írásai szinte folytatólagos közleményei lettek a Válasznak, és építő erejű vitatárgyai annak a tragikus helyzetben is járható utat kereső, nagyrészt paraszt- és munkásgyökerű értelmiségnek, melytől méltán volt várható a szellemi élet, az írástudói erkölcs megújulása. Mindaddig, amíg el nem következett a folyóirat elnémítása és a népi kollégiumoknak és egyéb népművelődési vállalkozásoknak kultúránk fejlődésére oly végzetes föloszlatása.

Bibó Istvánnak ekkor már jó híre volt az ország határain túl is. Tudósi és közírói tekintélye vetekeedett azokéval, akiknek egykor Genfben és másutt tanítványa volt. Tanulmányai halála napjáig világszerte figyelmet és teret kaptak. S még többet kaphattak volna, ha azt a tevékenységi területet választja. Választhatta volna, s itt maradt. Itt tesszük ma a földbe. A hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettjét, aki távozása után is vigaszunk marad. Ő maga enyhíti a gyászt. Azzal, hogy lám, ilyen embereket is terem ez a föld.

Hadd búcsúzzunk még egyszer attól is, akinek a friss sírjába temetjük, aki néhány nappal előzte meg őt a halálban.

Bibó István és Bibó Istvánné összetartozásukkal is a hűség, a tudás, az önfeláldozás értékét sugározták. Gazdagodásunkra őrizzük meg emléküket.

Illyés Gyula¹⁶

Naplójegyzetek 1979

Bibó Boriska temetése, 11-kor. Óbudai temető. Szilveszterkor Elláéknál voltunk együtt utoljára.

Május 2.

Nem voltam jól. Flóra két nyugtatót is belém diktált. S közvetlenül az érkezésük előtt telefonált az ifjabb Bibó Pista: meghalt az édesapja.

Május 10.

Május 11.

István, Bibó.

Hátráltatottan – retardáltan – jön a gyász érzése. Tartósan, mélyülten tehát.

Az egész délelőtt az övé. (Bár egy vers azért csak elkészül: kész, hogy befejezi szinte ő maga magát. Csak az észnek van már vele dolga.)

S ha nekem „kell” beszélnem a sírnál?

Számít-e a politikában a szándék? Fölment-e? Fölemel-e?

Vagy csak a siker?

Május 20.

Bibó Pista. Szerény, korrekt, becsületes. Nem akar semmi föltűnést. Az enyémen kívül semmi beszédet.

Május 21.

Estefelé telefon: Bibó Istvánné akar velem beszélni. Alig értem a hangját. Úgy megviselte a nap? Nem, a nagymama van a készüléknél, István 93 éves édesanyja (Vargha lány), most hallgatta (negyedszer a mag-nón) a beszédet; halkan – de szinte örvendezve –, hogy mégiscsak megkapta Pista az elégtételt.

November 28.

Mintha az istenek hallották volna elsőül a fogadkozást. Szécsi Margit telefonja: nyissam meg én Nagy László grafikáinak pesti kiállítását. Még örültem is, hogy ezt meg kell csinálnom. Alig tíz perccel a telefonálás után Bibó Pista (a kis Jánoskával) személyesen: kérvényt készít: adhasson ki egy kötetet apja cikkeiből az én bevezetőmmel.

¹⁶ Illyés Gyula naplójában Bibó halálhíréről és temetéséről is készít feljegyzést, ahogy Ravasz Boriska haláláról is. A gyászbeszéd keletkezési története miatt néhány részletet idézünk Illyés Naplójából. ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek. 1979–1980*, szerk. ILLYÉS Gyuláné – ILLYÉS Mária, Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Keresztury Dezső¹⁷

Bibó Istvánról

Bibó Istvánt nagyon tiszteltem és szerettem. Tiszteltem mint szakmájának sokoldalú, igen alapos, az állambölcselet történeti alakulását jól ismerő s mai gondjait átélve átgondoló olyan tudósát, aki lelkiismereti kérdéssé tette, hogy vizsgálódásainak tengelyében az emberi világ valósága s ne az elmélet szór-szálhasogató kazuisztikája álljon. Tudta, hogy az állam az emberiség alkotása, de abban is biztos volt, hogy ennek a nagy közösségi szervezetnek jó működtetéséhez szükség van valamilyen, az egyes ember széthúzó szándékait jó mederbe terelő személyfölötti, ha tetszik: isteni elvre. Megtanulta, megtapasztalta s megkerülhetetlennek tartotta tudniillik azt a keresztény alapigazságot, hogy a bűnbeesett ember akarata rosszra hajló lett. Tiszteltem bátor következetességéért, amellyel oly elfogulatlanul és szívósan kereste az igazságot, hogy protestáns létére az európai állameszme kialakulásának alapvetőiként fogadta el Szent Ágostont és Aquinói Szent Tamást, s hogy megismervén s át is élvén a különféle egyeduralmak, „a teljes hatalmi koncentráció” megronthatóságát és veszélyeit, az emberhez méltó szabadság legfőbb biztosítékát a legfontosabb államhatalmi szervek megosztásának, pontosabban: az önállóságukban érintetlen szervek működésének egyensúlyában látta. E megosztott hatalmak mérkőzésének történelmileg változó erőjátékában ismerte föl Európa sajátos fejlődésének egyik legfontosabb mozzanatát. Tiszteltem végül azért az arányérzékért, amellyel igazság és lehetőség, valóság és elmélet vitáiban mindig megtalálta az emberi-erkölcsi mértéket. Nem volt utópista – bár egy, a világhatalmak birkózásától soha nem függetleníthető kis nép igazságának képviselőjeként nemegyszer annak látszott –; s nem volt cinikusan pragmatista sem – bár kétségtelenül tudta is, hogy az efféle pragmatizmus útján pályája magasra hágott volna.

Nagy karriert futhatott volna be nem utolsó soron azért is, mert rendkívül vonzó, nagyszívű és éles eszű ember volt. De én főként az okos és jó embert szerettem benne. Szerettem nyíltan komoly tekintetét, udvarias előzékenységét, emberbarát részvétét, higgadt igazságosságát és bátorságát is, amellyel a felismert igazság szolgálatát vállalta. Szerettem, mert zokszó nélkül, derűsen tudta vállalni adott esetben a szénnel telt hátizsákot, s kezébe a bevásárlószatyrot. Szerettem élénk figyelmét, tárgyilagos ítéletét; azt, hogy többre tartott egy-egy lényeges, bár kényelmetlen részletet a látványos látomás egészénél: tanulmányait mindig folyamatosan kibomló egésszé kerekítette, bár inkább vállalta mégis a körülményeskedő, de lehetőleg hajszálpontosan fogalmazó értekező szerepét, mint a lendüle-

¹⁷ KERESZTURY Dezső, *Bibó Istvánról*, Vigilia 1980/8., 532–533. Keresztury Dezső bevezetője után a folyóirat közölte Bibó István 1947. január 13-án tartott, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* című akadémiai székfoglalóját is (533–546). Bibó ebben a korszakos írásában ízekre szedte az elv történelmi materialista, osztályalapú értelmezését. 1980 augusztusában a visszarendeződő és az államhatalom egységének elvét valló diktatúra idején ez több mint bátor cselekedet volt, könnyen a lap betiltását vonhatta volna maga után.

tes, színes rétorét. S szerettem főként nyugalmat, amelyet a legnehezebb pillanatokban is megőrzött: az önmaga legjobb jellemvonásaival azonos ember sohasem fitogtatta szerénységét, egyszerűen: személyisége csöndes nagyságát.

Az ő igazi közege nem a nyilvános nagypolitikáé volt. De amikor ilyen fórumokon volt rá szükség, mindig komoly megfontolás után, kötelességből inkább, mint örömmel, vállalta az ilyen szerepeket is. Képességei azonban akkor bontakoztak ki igazán, amikor a saját maga közegében mozgott. Nemcsak tudós kutatóként, éles szemű, nemegyszer prófétai előrelátású publicistaként, hanem tevékeny szervezőként, irányítóként is kiválóan helytállt ilyenkor. Mindvégig emlékezetes marad számomra egyik ilyen csendes haditette. Igen fontos, egyszerre kutató és tudománypolitikai intézetünk az újjáépítés, -szerveződés idején tűrhetetlen eszmei és személyi válságba került. Én, mivel akkor rám hárult a válság megoldásának kötelessége, őt küldtem ki az intézet kormánybiztosaként, hogy mentse meg a jó ügyet. Okosságával, mély tárgy- és bölcs emberismeretével, szerény határozottságával és – hadd mondjam ki – személyisége karizmatikus sugárzásával hamarosan példás rendet, jó, alkotó légkört teremtett.

Tudta, hogy a társadalmi folyamatok igen bonyolultak, egyszerűsítő ábrázolásuk s még inkább dogmatikus irányításuk igen komoly károkat okozhat. Ha ezekről a kérdésekről tudós körültekintéssel szólt, írt, korunk egyik legjobb, mert mindig „magát a dolgot” vizsgáló s a tényeket a „maguk valós összefüggéseiben is erkölcsi mértékkel” megítélő közírói közé tartozott. Mint nagy elődje – s kissé mintaképe –, Eötvös József, ő is forradalmi változások korában volt közszereplő nem forradalmár természettel.¹⁸ A közvélemény befolyásolásában éppúgy, mint egyéniségének formálásában az egymással viaskodó erők harmonikus egyensúlyára törekedett. Ez jellemzi államelméletét is. Életének végzetes fordulatai azonban többször is olyan helyzetbe hozták, hogy lényétől idegen közegben kellett szerepet vállalnia; s ezeknek a közszerepléseknek következményei, sajnos, a maga otthonos közegében végzett, tehetségének alkatára szabott igazi munkáját is megzavarták. Ezért sem hagyhatta maga után teljes életművet. Ami azonban ránk maradt, úgy gondolom, nemcsak fontos történeti dokumentumként, de eleven, méltó vitára alkalmas és továbbgondolandó alkotások csoportjaként is része szellemi örökségünknek.

18 Keresztury Dezső is megerősít bennünket abban, hogy a közíró Bibó István példaképe Eötvös József volt. Kötetünk 187–189. oldalán közöljük Lengyel Balázs *Két Rómájának* egy részletét is. Ebben Lengyel a „Bibó, a germanista”-véleményekkel vitatkozva idézi Szabó Zoltánt, aki szerint „Bibó István Eötvös József irányát alkalmazta”. Bibót, az író és Eötvös Józsefet együtt olvasva csak megerősíteni tudjuk a példakép jelenlétét. Eötvös a történelmi írásaiban (például *Dózsa György, Magyarország 1514-ben, A falu jegyzője*, de különösen *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című nagy formátumú könyve) mutatja meg igazán saját arcát és stílusát. Schlett István szerint „Eötvös József a magyar szépirodalom és politikai gondolkodás kiemelkedő alakja volt” (SCHLETT István, *Eötvös József*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987). Bibóról ugyanezt mondhatjuk el.

Konrád György¹⁹

Lehetett egy kissé reménykedni

Nemzedékem, az ötvenhatos fiataloké, ha nem menekült nyugatra, de ha a kollaborációhoz sem volt kedve, akkor megpróbálta túlélni a rendszert. Ezt a pár évtizedet guggolva is, betiltva is kibírjuk, mondtam, és felhajtottam a vörösboromat. 1981 októberében, a forradalom huszonötödik évfordulóján körbefutott a hír a városban, hogy az óbudai temetőben, Bibó István történész, a Nagy Imre-kormány államminisztere sírjánál lesz valami megemlékezés. Azért nem Nagy sírjánál, mert nem tudtuk, hol van. Jeltelen gödörben volt elhantolva. Összejöttünk egy-két tucatnyian. Rajtunk kívül szerteszét a fasorokban, párosan, egymásba karolva vagy száz fiatal titkosrendőrő és titkosrendőr sétált fel-alá, jól szórakoztak. Néztük egymást. Aznap este is vidám nép töltötte meg a vendéglátóhelyeket. A forradalom emléke még aludt. De már harminchárom évvel a forradalom után az akasztott ember megelevenedett. Az igazságaért halálra ítélt ember kijött a föld alól, amelynek felszínén semmi sem jelezhetette elkaparásának a helyét. A koros férfi, aki valóban emberi volt, hol tétova, hol meg kemény, fölakasztása után harminc évvel, 1988 júniusában kibontakozott a könyvtárak zárt anyagából. A közvélemény abban az évben Nagy Imrével azonosult. Ez már nem a még élő, de már rogyadozó és bomlott agyú Kádár János országa volt. A letűnő apa helyett egy időre egy halott apát választott magának címerül a magyar nemzet, az akasztott embert. Ez az a rejtelmes kártyalap, amely címerképe lehetne a demokraták temetésének és a demokrácia születésének. 1953 júniusában húszéves voltam, az egyetemről politikai okból kizárt diák. Úditóbb távlatom, mint az ősszel rám váró háromévi katonai szolgálat (munkásszázadban), nem volt. Mindenfelől hallani lehetett, hogy az új miniszterelnök beszéde, amelyet a rádió este teljes egészében közvetíteni fog, érdekes lesz. Nagy Imre miniszterelnöki székfoglaló beszéde egy jóindulatú, igazságszerető ember hangja. Húszévesen elég kicsinek éreztem magamat a magyar államhoz és még inkább a szocialista táborhoz képest. Kérvényeket nyújtottam be az Oktatási Minisztérium tisztviselőihez, hogy kicsapatásomat a budapesti egyetemről vonják vissza. Hevertem a Vármegye utcában, ötödik emeleti lakásunkban a kanapén, az egész beszédet közvetítette a rádió. A magyar állam egy kissé magába szállt. A jövőben, ha igaz, nem lesz olyan kíméletlen. Ott ült az anyám és az apám is, nekik is tetszett a beszéd, lehetett megint egy kissé reménykedni.

Előkelőség

1979. Bibó István államminiszter 1956. november 4-én benn maradt a munkahelyén, a Parlament épületében, ahonnan a sok durrogással járó legfrissebb események készítésére mindenki más eltávozott. Leült az írógép mellé, és megfogalmazta gondolatait a második szovjet intervenció következtében előállott új hely-

19 KONRÁD György, *Öreg erdő. Ásatás 2.*, szerk. SZEGŐ János, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2018.

zetről. Szovjet katonák léptek be a szobájába, látták, hogy dolgozik, kérdezték, kicsoda. Miniszter vagyok, mondta olyan nyugodtan, hogy állításának igazát a katonák nem vonták kétségbe. Mivelhogy el van foglalva, a katonák tapintatosan kimentek. Mikor végzett, Bibó elment a nyugati követségekre, s megkérte az illetékes tisztviselőket, hogy juttassák el miniszteri nyilatkozatát az Egyesült Nemzetek Közgyűléséhez. Bibó István parlamenti viselkedése tökéletesen megoldott gesztus. A hiteles alkalom, gondolkodás és jellem erőpróbája. A két magányos nap az országgyűlés megürült épületében, az újonnan megszállt város közepén, a nemzet történelmi színházának emlékezetes mozzanata. Ebben a kihívásban – fegyelmezett, büntetését alighanem előre sejtő és kapkodásmentes módjában – megnyilatkozott mindaz, amit az ország akart, de nyíltan nem akarhatott. Tettével a protagonista nem nyerni akart, hanem kifejezni. Bibó gesztusához naivítás kellett, a nagyságé. Nem volt neves politikus, sem forradalmár, megtette a dolgát egy korrekt hivatalnok nyugalmával. Az emberen átrohan az idő, és a gesztus benne marad a közösség mitológiájában.

Bibó példája

A tiszta gondolat jelenik meg itt baljós kockázatban az abszolút túlerővel szemben. Nem fegyver, csak szó a fegyver ellen. Egy ember, egy szál egyedül, kinyilvánítja a maga igazát a legnagyobb hatalommal szemben a népmesék stílári hibátlanságával. Kevés embernek adatik meg az életében egy ilyen példaszerű döntés. S ha megadatik is, kevés ember ismeri föl, hogy ez a döntés órája. Bibó gesztusában az a szép, hogy feltűnésmentes, szerény, és nem idegen a humor elemétől. A törekeny alak, aki fogalmaz, és lekopogja, amit ír, csöppet sem harcias, ellenkezőleg: észszerű, udvarias, tanáros. Biztos, hogy Bibó akkor számot vetett tettének esetleges következményeivel. Tudta, hogy korábban semmiért öltek, itt pedig ő tett valamit. Más is írt, de nem volt a kormány tagja. Más is a kormány tagja volt, de nem a körülzárt, üres Parlamentben, a kormány székhelyén. Nem volt döntéshozó, nem biztatott harcra, az egyetlen vád, hogy a legőszintébb véleményét foglalta össze. Miniszterként, olyan kormány egyetlen helyén levő tagjaként, melyet a hat évvel azelőtt felszámolt s magamagától újjáépülő kormánykoalíciónak mind a négy pártja és a lakosság többsége támogatott. Olyan kormányban, amelynek elnöke és tagja volt az a három kommunista (Nagy Imre, Kádár János és Losonczy Géza), akiben *akkor* a nép a legjobban megbízott. Nem tanácskozott mással, csak a lelkiismeretével, szövegét nem testületi nyilatkozatként, hanem a maga nevében írta. Magatartásának előkelősége később, a bírósági tárgyaláson Nagy Imrééhez hasonló.

A kultúra erkölcsi aranyalapja

Ebből a váratlan randevúból a végzet, amely csak szellemileg van előkészítve, kitűnik a demokráciát személyes világnézetként választó ember erkölcsi állékonysága. Hogy a magyar társadalom magától értetődően és önként '45-ben is, '56-ban is létrehozta a többpártrendszerű demokráciát, bár mindkét kísérlet betemetődött, egy több

évszázados folyamat állomása. A folyamat továbbmegy, s a követelmény fennmarad, csak éppen más nemzedékek állnak mögé. A demokrácia, a szabad jogállam óhaját ideiglenesen el lehet felejtetni, de újra eszünkbe jut, intézményesült hiánya eszünkbe juttatja. A sajtószabadság követelménye Petőfi óta érvényben van. Megesik, hogy a legszelídebb igazmondás is áldozati gesztus. Ki-ki maga sejtetheti, hogy mit bír, aztán kiderül. Bibó István bírta, ez utóbb kiderült. Gesztusával mint hitelesített mércével mérhetjük függetlenségünket és megalkuvásainkat. Nem volt megbánnivalója, a rendszerváltozások nem vették érvényét korábbi szavainak. Erőt és derűt ad ez a szellemi folyamatosság. Aztán jönnek a szürkébb évek, a legfontosabb gesztus egy életben ritkán ismétlődik meg, a nemzedékek kifáradnak. Van az európai kultúrának egy erkölcsi aranyalapja, amelynek – a legkülönbözőbb szellemi családokhoz tartozó – őrei a hazugságot és az árulást megvetik. Lehet valaki szocialista, lehet valaki konzervatív, de egyaránt szégyenletes, ha a társait elárulja. Ha nincs megállapodás abban, hogy azt kell mondanunk, amit gondolunk, s hogy azt ki is kell mondanunk, akkor kétséges, hogy van-e egyáltalán kultúra. A cenzúrázott kultúra provinciális kultúra. Most nem szabad veszteni. A századvég esélyét – a harmadik reformkort – nem szabad sem gyávaság, sem türelmetlenség okán elszalasztani. Bibó Istvánt, a személyes méltóság egyik magyar bajnokát, azt hiszem, segítette a vallásos hite. Összefüggést látok szellemi függetlensége és Istenre szegezett lelkiismerete között. Neki nem kellett várnia, hogy a történelem legyen a bírāja, megvolt neki a maga bírāja, akire súlyos figyelemmel ráhagyatkozhatott. Ez a bíró azt sugalmazza, hogy belső szabadság nélkül nincsen ép személyiség. Kisebb baj, hogy nem vagyunk gazdagok, vannak nálunk sokkal szegényebbek is. Nagyobb baj, hogy kevés az egészséges lelkű ember Magyarországon, hogy szinte mindannyian a hazugság neurózisának a tüneteit viseljük. Ahol nincs meg az igazmondás nyugalma, ott egyáltalán nincsen nyugalom. Ott az emberek nem akarnak a saját múltjukkal szembenézni. Ott a görcsös embert, bárhogy rejtőzködik, a félelem mindenhol körülveszi. Ott nem lehet megbízni egymásban. Ott még a függetlenebbek is nélkülözik az elfogulatlan kíváncsiságot és a jóindulatú türelmet mások igaza iránt. Ott az önérzet kóros sorvadása és kóros túltengése váltogatja egymást. Onnan sokan elvágyódnak, mert az emberek a saját közösségükben nem érezhetik eléggé embernek magukat. Mindenkinek eljön a maga ideje; rendelt ideje van a hallgatásnak és a megszólalásnak. Bibó István megérezte a maga idejét.

Lengyel Balázs²⁰

Két Róma. Emlékezés, 1948–1993

[...] Még kínosabb volt Füleppel egy másik közös beszélgetésünk. Az volt a vesszőparipája, hogy mi, mostaniak már nem tudunk magyarul. Ott van például – mondta – ez a Bibó. Stílusa csupa germanizmus. És sorolta, hogy melyik fordulata németes. Nem mondom, hogy Fülepet akkor örömmel hallgattuk. Később sem értettem, hogy Fülepet közelebből megismerve és némileg személyét is tisztelve, miért volt olyan nagy

²⁰ LENGYEL Balázs, *Két Róma. Esszék és beszélgetések*, Jelenkor Kiadó, Budapest, 2018, 17–22.

hatással Weöres Sándorra. S ha meggondolom, később, 1957-ben abszurdumnak tartottam, hogy Sanyika *A hallgatás tornya* kéziratának válogatása idején kisfiús bólogatással hagyta ki Fülep szavára egyik-másik nagyszerű versét. Elvégre Weöres: Weöres volt. Elsőként is kimagasló, esztéták-filozófusok fölötti. Bibó István részletes és kéjes elmarasztalása pedig számunkra bosszantó volt, hiszen tanúi voltunk a pesti Molnár utcában Révai József és Lukács ellenséges, alpári gúnyolódásainak. Elfeledhetetlen az a lekicsinylő, semmibevevő, rágalmazó hang, ahogy a szerényen érvelő, a kommunistáktól eleve sarokba szorított Bibóval akkor beszéltek. Ma is hallom gúnyos, megsemmisítő hanghordozásukat: Bibó urr, persze azt képzelem...

Az ember különben is ragaszkodik a korábbi érzelmeihez, ahhoz kötődik, akit egyszer megkedvelt, megszeretett. Nem kétlem, Bibó stílusáról beszélve Fülepnek némi igaza lehetett, bár például a Fülep által hibának tekintett nap mint nap fordulatnak, melyet azután évekig nem mertem használni, mint Lőrincze Lajostól megtudtam: köze sincs a germanizmushoz. Viszont Szabó Zoltán, aki stilisztának is elsőrendű volt, maga azt mondja Bibóról beszélve a Magyar Füzetekben, hogy Bibó a '46-os, '47-es tanulmányaiban, azért, hogy kritikáinak szenvedélyességét csökkentse, a németes hatásokkal is birkózó Eötvös József irányát alkalmazta. Számomra, sőt, számunkra Ágnessel azonban nem a stílus, hanem maga Bibó volt fontos. Tizenkilenc éves koromban ismertem meg. A Márciusi Front találkozójára együtt utaztunk Makóra, és a visszaúton csaknem egyvégtében beszélgettünk. Pontosabban: az a megtiszteltetés ért (amit akkor azonban nem fogtam fel), hogy a nálam hét évvel idősebb Bibó külön beszélgetést kezdeményezett velem. (Ott volt még a kupéban Donáth Ferenc is, de mi az ablak előtt külön álltunk.) Másodéves egyetemista voltam, éppen hogy másodéves, a hét év korkülönbség közöttünk óriási volt, félek, hogy akkoriban kissé túlzott volt az önérzetem. Mindenesetre már-már céhbelinek éreztem magam, és Bibó a maga kedvességével, tapintatos okosságával, eleven szellemével (lehet, hogy kíváncsiságával is) belement az órákig tartó beszélgetésbe. Persze, úton voltunk, Pestig el kellett tölteni az időt.

Számomra ez a beszélgetés, ha nem is volt meghatározó (ez a jelző eleve patetikus), mindenesetre jóleső és fontos volt. Érzelmileg befolyásoló. Makó után akkor írtam az első cikkemet. (Cikk? Egyszerű politikai jellegű ismertetés a Magyar Út című lapban, mely akkoriban ellentétes nézeteket is publikált: a lap nagy betűs első oldalán, igaz, ez állt: A Márciusi Front kiáltványa, de mellette még nagyobb betűkkel: Igazi jobboldaliságot!) Szóval afféle mozgalmi alapon kezdtem el írogatni, politikai-szellemi módon kapiskálni a dolgokat. Amikor a Márciusi Front kifulladt, mert a kormány sorra perbe fogta a falukutató írókat, kreáltunk a Front helyett egy új formát, megalakítottuk a MIKSZ-et (Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete), melynek Erdei Ferenc, Darvas József, Markos György, másfelől Keresztes Károly (Móricz Zsigmond „Árvácskájának”, vagyis Móricz Csibének a férje) és személyem volt a túlméretezett igazgatósága. Bibó a felügyelőbizottság tagja volt. Ez a szövetkezet a Vigadóban meg a Zeneakadémián radikális németellenes esteket rendezett (1938–39-et írtunk), hol betiltották őket, hol nem, s ilyen nevek voltak a plakátjain, mint Major Tamás, Timár József, Gobbi Hilda. A Magyar Múza-estünkön Bartók Béla és Kodály Zoltán is fellépett. Bibó István az esteket kiegészítve a tagoknak szemináriumot tartott.

A szövetkezet tagjai többnyire művészek voltak, mint Szántó Piroška, Berda József, Fekete Nagy Béla, Dési Huber István, meg néhány egyetemi hallgató, sőt mellettük ifjúmunkások is. (Szendró Jó-

zsef, a későbbi Irodalmi Színpad igazgatója volt a szövetkezet adminisztrátora, helyiséget pedig az Unitás Biztosító adott, apám révén ingyen.) Érdekeseek, majdnem bizarrok voltak ezek a Bibó-féle kötetlen szemináriumok, mert Bibó vagy egy éven keresztül a nemzeti problémát fejtegette. Az akkori időben híres volt Joó Tibornak *A magyar nemzeteszme* című könyve (1939). Általában azt mondhatnám, hogy a nemzeti problematika több szempontból is előtérbe került, fokozottan fontos volt, mert a nemzetiszocializmus vonzásköre miatt a természetes nemzeti érzés és a németek faji „felsőbbrendűsége” között éles különbséget kellett tenni. Mint napjainkban, a nemzeti demagógia akkor is előtört a közéletet. A jobboldali radikalizmus félelmesen terjedt, nagy hangerővel leplezett idegen ideológia alapján. Azok a jelenleg is feltűnő kifejezések, hogy judeomarkista, liberálbolsevista-plutokrata, Hitleréktől eredtek. Bibónak fogalomtisztázó beszélgetései a nemzeti kérdésről azért is voltak másfelől kivételesen idősekrűek, mert szemináriumain munkásfiatalok is részt vettek, szocialisták vagy titkos kommunisták, akiket akkoriban a pártos nevelés és főként az internacionalizmus közömbössé tett a nemzeti érzés iránt. Bibó viszont a maga megnyerő természetességével józan magyarságképről beszélt, hasonlóan ahhoz, mint amilyet akkoriban, érzelmibb jelleggel ugyan, Szabó Zoltán a Szellemi Honvédelem mozgalomban kifejtett. Persze Bibó egzaktabb, tudományosabb volt. Ugyanakkor volt Bibóban, jól emlékszem, előttem áll, hiszen az emlék olykor fényképszerűen rögzül, valami eleven frissesség, szenvedélyes fiatal okosság, jóleső, derűs beszédvágy, amely később, igen hamar, eltűnni látszott kedélyéből. Már 1945-ben, amikor Erdei mellett a belügyben dolgozott, úgy éreztem, van benne űzött komorság is bőven. Akkoriban írta *A magyar demokrácia válsága* című híres tanulmányát, majd *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című írását. De már a támadások előtt is hajszoltnak, elkínzottnak látszott. Legalábbis erősen gondterheltnak. Gyakran összefutottunk a minisztériumban, ő főosztályvezető volt, én osztályvezető. A parasztpárti megbeszéléseken azt fejtegette, hogy politikai életünkben a kommunisták és ellenfeleik között a mérleg nyelve szerepre vállalkozhatnánk. Igen, de amikor a közigazgatás felfrissítésére, az úgynevezett munkás- és parasztkáderek gyorstalpaló tanfolyamára unintelligens, nem megfelelő embereket is odavezényeltek (főként a kommunisták), és ezeket az embereket mi a tanfolyamból kiszűrtük, eltanácsoltuk, Erdei kommunista nyomásra tiltakozott ellenünk. Ne buktassatok, mondta. Akkor, jól emlékszem, mindketten visszaléptünk a tanfolyamtól. Ám ez csupán apróság. A lényeg? Bibó elleni támadások sora a cikkei nyomán. S ezt már akkor jól láttuk Ágnessel együtt, elképesztő, megalázó volt. Kiközösítő, vesszőfutás jellegű. (Közbevetőleg: 1945 őszén megbukott Erdei, és 1946 nyaratól kezdve már egyikünk sem volt a belügyben.) S ha kissé nagyobb léptekkel mérjük a dolgokat: az idő sebesen, pusztítóan dolgozott. Amikor 1957-ben a Fő utcai börtönből kikerültem, Bibó üzenetet küldött, bevitt az Egyetemi Könyvtárba, úgy emlékszem, ott dolgozott, és négyszemközt részletesen elmondatta velem, hogy milyen a börtön, kiket láttam ott, mellesleg: senkit sem, mert abszolút el voltam különítve, milyenek a körülmények, van-e fizikai bántalmazás, mi a kihallgatás rendszere, s hogyan beszélt az a Virág nevű (álnevű) belügyes főhadnagy. Minden apró részletet ismerni akart. Érthető: tudta a sorsát. Néhány nap múlva letartóztatták és elvitték.

Megnemtörténetek

Olvastam egyszer egy amerikai magazin novellát, amelynek emlékét a mai napig őrzöm. E novellatípus előállításának módszerét odaát egyetemi szemináriumokon és esti tanfolyamokon tanítják; fortélyait kis kezűgyességgel bárki elsajátíthatja, egy-egy darabért a magazinok pár száz dollárt fizetnek, szinte meg lehet belőle élni, pláne, ha az embernek van főállása is.

Ennyiből már sejthető, hogy e műfajban ritka az az írás, amelyre az ember az elolvasás másnapján még emlékszik. Furcsálltam is erősen, hogy ez az egy ilyen mélyen bekarcolta magát emlékezetembe, holott a szerző nevére még körülbelül sem emlékszem; legföljebb annyi sejlik, hogy alighanem nő lehetett az illető.

Röviden arról volt szó, hogy egy amerikai asszony a válás után az utószezonban Görögországba utazik felejteni. (Lehet, hogy épp *Utószezon* volt az elbeszélés címe?) Kréta szigetén egy kisvárosi kávéház teraszán ül egymagában, egyetlen megmaradt turistaként, és nézi a tengert, amikor megjelenik és a terasz túlsó végén egy másik asztalhoz leül Gregory Peck.

Nincs mese, valóban ő az, az ünnepezt világsztár ül ott egy szál magában. Ahogy vörösbort rendel, az az érces, mégis bársonyos hangja is félreismerhetetlen.

A magányos asszony (nevezzük Louise-nak, bár nem biztos, hogy a szerző is így nevezte) ül a teraszon, és nézi a magányos filmcsillagot, aki gondolataiba merülve kortyolgatja az italt, és észre sem veszi őt. Közben lassan bealkonyul, a nap a borszínű tengerbe hanyatlik (a tanfolyamon javasolni szokták, hogy tetszetős természeti képekkel lazítsuk olykor a cselekményt, ez a gazdagság érzetét kelti az olvasóban, és jól tesz a terjedelemnek is); kigyúlnak a pislavillanykörtek a teraszon. Gregory Peck fizet, beszáll egy bérelt kocsiba, és kigördül hősnőnk életéből.

Louise lassan átballag a téren a szállodája felé, s belül mardossa az önvád. Csak ketten voltak ott, ráadásul honfitársak, sok ezer mérföldre az otthontól. Ha lett volna bátorsága, hogy odamenjen, és megszólítsa... Ugyan, szó sincs arról, hogy akár egy futó kaland erejéig is meg akarta volna kaparintani, dehogy. Csak pár emberi szót váltani vele – épp azzal az emberrel, aki a megbízható férfi megtestesítője volt számára a vásznon: diagonális ellentéte annak a csirkefogónak, akit el akar felejteni, de képtelen rá.

Aztán Louise hazautazik Cincinnatibe vagy Poughkeepsie-be, és éli tovább mindennapi életét, de soha nem tud magának megbocsátani. Nem a meg nem szült gyerekeket, nem a romba dőlő kapcsolatokat, nem az elvesztegetett éveket, még csak nem is az önmarcangolás meddő hónapjait, hanem azt, hogy akkor, azon a krétai teraszon nem beszélgetett el Gregory Peckkel, pedig megtehetette volna.

²¹ Élet és Irodalom 1997. április 25.

A napokban jöttem rá, miért maradt meg bennem ez a novella. Elmondom egy füst alatt azt is. (Még szép, különben mi célom lett volna a fentiekkel?)

1966-ban felvételiztem a bölcsészegyetemre, abszolút zöldfülűként, így nem is okozott nagy meglepetést, hogy fölvettek. Egy szépséghibája volt a dolognak: zöldfülűségem a zsűrinek is feltűnhetett, mert arra ítélték, hogy egy éven át ismerjem meg a való életet, mielőtt visszaülnék az iskolapadba. Előfelvételnek hívták ezt akkor.

Így kerültem kisegítői beosztásban a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárába, ahol közvetlen, sőt gyakorlatilag egyetlen főnököm egy magas, hajlott hátú, régimódi, kerek szemüveget viselő férfi lett. Világoskékre fakult, hosszú raktárosi köpenyében, lassú léptekkel járt-kelt a polcok között; halk, kissé éneklő hangján mindennap elmondta, mi a feladatom (könyvtárközi cserekönyvek csomagolása, polcrendezés, felújított kötetek visszaszállítása a kötészetről, mikor mi adódott). Én meg végrehajtottam, amit mondott, nem volt rám panasza.

Egy éven keresztül minden áldott munkanapon találkoztunk, szinte a teljes munkaidőt együtt töltöttük, de én a világon semmit nem tudtam róla. Csak azt az egyetlen tényt, hogy Bibó Istvánnak hívják.

Sokkal, nagyon sokkal később és akkor is fokozatosan ébredtem rá, ki volt ez a magas, szemüveges, szelíd, kedves ember. Miért kezelte őt a könyvtárigazgató olyan őszinte respektussal, hogy az egyszer-egyszer még nekem, a zöldfülűnek is feltűnt.

Teltek-múltak az évek, egy idő múlva hozzáférhetővé váltak az írásai, és én Bibót is felírtam képzeletbeli veszteséglistámra. Ott gyűjtöttem mindent, amivel, úgy éreztem, az ország tartozik nekem, és sohasem fogja megadni. Az első negyven évet, és mindent, ami az alatt kimaradt az életemből. A nem utazásokat, a nem egzisztenciát, a nem megtartott Beatles- és Stones-koncerteket, a nem megvehető lemezeket, a nem megnézhető filmeket, a nem elolvasható könyveket, amelyeket pedig az én nemzedékemnek is huszonévesen kellett volna megismernie, meg az összes többit, amit felsorolni sem szeretek – és persze minek is: ugyanabban a korban éltünk valamennyien.

Ezen a listán, annak is előkelő helyén állott Bibó, akiről tizenkilenc évesen, személyes találkozásaink idején semmit sem tudtam; mert nem tudhattam, mert nem emlegették, mert nem publikálták, mert anatómia volt – mert mire odajutottam, sok ablak már hosszú időre bezárult. És magamban csöndben korholtam a sorsot, amiért annyi mással együtt a Bibóval való beszélgetések lehetőségét is megvonta tőlem.

Többször meg akartam már írni ezt, de sosem tettem. Csak mostanában talált egymásra bennem az amerikai novella és a saját történetem. Mostanra érlelődött meg az igazi kérdés.

Ugyan mit mondhatott volna Bibó István nekem, a kamaszskorból alig kinőtt ifjoncnak, aki a hatvanas évek derekán a bölcsészkarra készül, homályos elképzelései vannak arról, hogy esetleg majd írni vagy fordítani fog, és addig is beatzenekart alapít, mert végre valamit muszáj csinálni?

Mit mondhatott volna? Valószínűleg olyanokat, mint amit Gregory Peck mondott volna Louise-nak azon a krétai teraszon.

A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka

[A]mit ma megért, azt széles vonalon teljesítményei nyomán érti meg a századvég embere. A kérdést ezek után: hiábavaló volt-e, amit Bibó, ha töredékesen is, ám érvényesen végiggondolt és ránk hagyott, talán felesleges is feltenni. Könnyelműség és végzetes kiábrándultság volna. Hogy mi valósult meg eddig belőle? Nyersen felelnénk erre. Abból a tapasztalatból és bölcsességből, amit az emberi együttélés társadalmi-hatalmi szabályzattanához évszázadok során Európa keleties tájain összehordtak, ritkán valósult meg bármi, s ha mégis, akkor az, aki az ajánlatokat összehordta, nemcsak munkája eredményeivel, de az eltöltött nehéz életért cserébe nyerhető elégtétellel is aligha találkozott. Mégis, századokról századokra születnek olyanok, akiknek életidejét az ilyen irányú szellemi-gyakorlati foglalatatoskodás tölti ki. Közöttük ebben a században az egyik legjelentősebb, alighanem a legszerényebb és a legnehezebb sorsú volt Bibó István. Történetének nincs tehát vége. Amit alkotott: támpont.

Búcsúzó Bibó Istvántól

(Naplójegyzetek)

Bibó István barátom bajáról, arról a szívattakról, amely a hatvanas évek vége felé kórházba fektette: tudtam, de a következő években – a hírek hiánya: jó hír – úgy véltem, hogy e baj elköszönt. Azt, hogy István életkedvét és életét is döntő csapás fenyegeti, elsőnek egy New Yorkból érkező levél sejtette. Egy amerikai barát továbbította pár sorban jókívánságait, s hozzátette ezt: „Pista, szegény, kórházban van, szívével, Boriska is, aki súlyosan beteg. Szegények, egy ki nem élt élet után. De emelt fejjel, bátran viselik. Csak én panaszkodom helyettük. Sokszor üdvözöllek.” Április közepén telefon. Londonból: „Baj van. Bibó Boriska néni meghalt. Pista bácsi is a kórházban van. Az embólia nem volt veszélyes, abból kigyógyították, de fájdalmas fertőzést kapott, beszélni nem tud, úgyhogy ott tartották. A temetést is elhalasztották, amíg felépül. Ugyanabban a kórházban kezelik, ott volt Boriska néni ágya mellett. A gyászjelentést is később tetszik megkapni. Amikor Pista bácsi meg tudja írni. Nővérem kéri, hogy írjon egy pár sort Pista bácsinak, aki teheti. Rászorul.” – Ó, asszonyok: „nem a viharok, a ménék, a diadalzengések, hanem a szitaszél-veretetések, ha a liszt megtömörül”... – „Zoltán Battyám?” – Igen... – „Kinek szóljak?” Említek néhány nevet. El-elakadva, mert újra átfut a rossz hideg, felmerül az elfojtott előérzet, hogyha egyikük a kórházban holtan marad, másikuk a kórtermet élve nem hagyja el...

22 SÁNDOR IVÁN, *Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.23 *Ősök és társak*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984. Újraközlés: Vigilia 1989/8., 570–575.

(Május 2.) A gyászjelentés. Ez Budapestről érkezik, magyar bélyeg alatt, kivételként szabályt erősíteni – egyenesen nevemre és címemre, a szövegezés csakugyan az övé, eleve felismerhetően: „Bibó István nagyon szomorúan tudatja, hogy szeretett, hűséges felesége – dr. Ravasz Boriska – 1979. április 14-én, élete 70., házassága 39. évében hosszú szenvedés után csendesen meghalt. – Egész életében a művészi és nyelvi szépséget s a felismert történeti igazságot hirdette. Emlékét családján és barátain kívül tanítványainak sokasága őrzi az országban és szerte a világban.” Mennyi gond van ezekben a puritán mondatokban, mennyire pontos minden szava... A borítékból azonban kiesik egy levélféle is. Könnyű papíron, gépelt levél, karbónkópia: „Azok számára, akiket Boriska halála meglepetésszerűen ért, röviden összefoglalom betegségének és halálának történetét. Nagyon gyors lefolyású tüdőrákban halt meg. 1978 júliusában jelentkeztek az első kisebb fájdalmak, majd az ősz folyamán állandósultak, s ekkor kerestük fel Bösörményi professzort, aki nemsokára bevitte osztályára teljes kivizsgálásra, majd pár hét után hazaengedte. Hamarosan azonban, 1979. január közepén, közölte velem a professzor – aki Boriskát mindvégig gondosan és gyöngéden kezelte – a szövettani vizsgálat teljesen kilátástalan eredményét, s azt, hogy mindennemű operációt a beteg általános állapota miatt is reménytelennek tart. Otthon a fájdalmak fokozódtak, de mindinkább átmentek a hátgerincre, s így ő egyre inkább azt hangoztatta, hogy régi gerincfájdalmai újultak fel, s a tüdőfájdalmak megszűntek. Láthatóan ragaszkodott ehhez, s így nem tudtuk rászánni magunkat, hogy megmondjuk neki a valót. Az újabb gondos kórházi kezelés sem tudta lassítani már a folyamatot, amely az utolsó héten rohamossá vált, noha a fájdalmak ekkor érzéstelenítés nélkül is megszűntek. Életkedve sokáig megmaradt, de az utolsó hetekben csonttá soványodva gyakran mondogatta: – Elfáradtam, feladom. – Az utolsó napokat egyre mélyülő álomban töltötte, s április 14-én délután öt órakor békességben, csendesen meghalt. Budapest, 1979. április 17. Bibó István.”

S ebben a levélben valahogy benne van ez az ember, ez az István. Bibó István. Ott van, valahol egy kórházban. Budapesten. Az élettársa halálát követő harmadik napon leírja ezt. Talán még meg is jelöli a listán azokat – rokonokat, barátokat, régi társakat –, akiknek a gyászjelentést ezzel a személyes beszámolóval kell megküldeni. Mivel valamely íratlan törvény vagy szabály azt mondja, hogy bajában tájékozatlanok ne maradjanak. Így: erre van gondja. A legjellemzőbb azonban, amiről ez a tudósítás hallgat. Azt, hogy kórházban van ő maga is, szóra sem érdemesíti.

Eleveníteni, papíron halottainkat is?

Május 10-e. Sárközi Mátyás esti telefonja. Bibó István meghalt. Nem abban a kórházban, ahol a felesége. Egy másikba vitték. Infarktus? Az, az éjjel érte.

Május 11-e péntek. Reggel Jotischky. Tudnék-e megemlékezést adni a BBC-nek Bibóról. Hamar kel-lene. – Ma nem tudom megcsinálni. – Holnap elég. Négy-öt perc csak, sajnós. Ugyanis kértünk Crickttől is. Holnap Siklós Pista kezében lesz a dolog. Este felhívom Siklóst. Elég ha behozod, délután valamikor, legkésőbb hatkor.

Május 12-e szombat. Déltájban sikerül végre az írógéphez szorítanom magam, hogy leírjam, amire kértek, vagyis ami Bibó István barátomról eszembe jut, a személyest és a nem-személyest, ötkor Siklósnak átadom. – István – kérdezem meg –, megjelent ez a hír Budapesten? „Nem, kedves Zoltán, ezt a halálhírt a pesti lapok mind mostanáig nem érdemesítették közzétételre.” – A rádió? – „Bibó István halálhírét a Kosuth rádió nem jelentette be.”

Bibó István halálával a magyarok nemzete – hű fiainak mostohája – legjobbjainak egyikét veszítette el, s ha e szellem és jellem meghatározására alkalmas mondatokat a világirodalomban keresek: Orwellnél találok. „A múltban – írta korunk intellektueljeit elmarasztaló tanulmányában –, legalábbis a protestáns századokban, a forradalmiság és az intellektuális integritás összefonódtak: az eretnek – a politika, a morál, a vallás vagy az esztétika területén – olyan ember volt, aki megtagadta, hogy erőszakot tegyen az igazán, lelkiismeretén.” Bibó Istvánban ez az Orwell által hiányolt, egyedül is helytálló, maga igazában hívő, ezt követő és megváltó embertípus testesült meg, abban a korban, amikor a szellem emberei is a csoportosuláshoz szegődés, pártos elköteleződés, valahová tartozás, hatalomárnyékba kerülés kényelmét keresték. Az Orwell által említett tulajdonságok és képességek ötvözete azonban őbenne azzal a minőségi különbséggel párosult, hogy a lelkiismerete parancsait követő ember értelmének vezérlő csillaga a „nemzetünk java és magunk megmaradása” volt, s politikai gondolkodóként is Bocskayéra emlékeztető kiegyensúlyozó koncepciók vezették. De ha valakiben, őbenne volt meg a bibliai Dánielhez fogható merészség: helytállásra 1956-ban, a november negyedikét követő hetekben is. (Dare to be a Daniel! / Dare to stand alone! / Dare to have a purpose firm! / Dare to make it known! – ahogy a revivalisták himnusza mondja.)

Bibó István magos termetű, egyenes tartású, rokonszenves szerény ember volt, jó külsejű, bár nem feltűnően. Szemre inkább szürke tanárembert sejtetett, mint elmélyült gondolkodót vagy terepfelverő kutatót. A feltűnés vágya vagy az argumentatív felülkerekedés hajlama tökéletesen hiányzott belőle, de a feltűnés e következetes kerülésében sem volt szándékoltság, erőltettség vagy éppen szerepjátszás. Nézeteihez, politikai moráljához rendkívül szigorúan és következetesen ragaszkodott, ám ezt is tartózkodóan tette, sohase tüntetően. Természetének volt a folyománya. Ebben a kiművelt emberfőben az értelem fegyelme volt az úr, de mások fegyelmezésére nem törekedett. Konok ragaszkodását meggyőződéseire s a nyakas hajthatatlanságot, amely igazának kimondására, ismétlésére is rábírta, mindig eltökélt békülékenység és bámulatos szívós türelem egészítette ki, hiszen – megint Bocskay-módra – mindenkor az vezette: „minekünk ez a fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart a másikkal ne édessék”. A rosszakarat és ártó szándék transzparens hiánya tiszteletet keltett még azokban is, akik rátámadtak, még akkor is, ha mondandóját szándékkal félreértelmezték, ahogy megtette Lukács György és Révai József, mindkettő mélyen a saját intellektuális színvonala alá süllyedve ez alkalommal. Aki valamennyire megismerte, személyesen vagy írásaiból, abban Bibó maradandó megbecsülést ébresztett, akár magyar volt az illető, akár francia vagy angol, s attól függetlenül, hogy mennyire ért egyet a nézeteivel.

[...] Legtöbbször azonban, legotthonosabb s legméltóbb környezetben, nagy barátnőnk, Sárközi Márta házában voltunk együtt, hol többen, hol kevesebben parasztpárti írók, a társalgást Veres Péter felülmúlha-

atlan bőbeszédűsége aránylag ritkán fűszerezte, Darvas következetes elmaradása nem keltett hiányérzetet, s a legbölcsebb, ha eljött, mindenképp Tamási Áron volt, mert bölcsességét csak alkalomadtán érezte. A legszűkebb és legbelső körben a háziasszony volt a legszellemesebb. Illyés a legleleményesebb, Bisztray Farkas a legkomolyabb, Erdei a legkomorabb, s Bibó a legcsendesebb. Az ember minőségét azonban nem ez a jelző méri, hanem amit Sárközi Márta írt egy, a műfaj remekei közé sorolható levelében. Párizsi karácsonyomra küldte, amikor már a rontó idők roncsolni kezdték jobb embereinket is, s a levélben ki-ki kap egy nem éppen magasztaló, de föltétlenül találó jelzőt, míg a seregszemlét a Nyúl utcai Madame de Sévigné be nem fejezi ezzel: „az egyetlen vigasztaló pont és derűs támasz Bibó Pistám maradt, aki duplájára hízott az utóbbi hónapokban, és úgy néz ki, mint két véletlenül egymásra fotografált Bibó Pista”.

Bibó Istvánt 1948 novemberében láttam utoljára, amikor Rajk László (akkor külügyminiszter) többször ismételt kívánságára két hétre visszamentem Budapestre. Bibó vacsora utáni összejövetelre hívott a Rózsadombra: Borbíró Virgil mutatta be annak a stúdiumának eredményét, amelyben kidolgozta, hogy milyen standardizálható és modernizált háztípusok alakíthatók ki a hagyományos magyar parasztház formakincsén és arányrendszerén belül maradván. Nagyjából az eddig említettek voltak jelen, de mintha ki-ki egy-egy kazettában mozgott volna, ami megakadályozza, hogy a másíknak a közelébe jusson. Bibó volt a kivétel. Ő úgy mozgott, viselkedett, beszélt, mintha ezek a láthatatlan magánzárkák nem vennék körül a vendégeit. Ignorálta, vagy nem vette észre? Borbíró egészen kiváló előadást tartott, mindenki tudta, hogy a tervből, mivel a házat őt magát nézi, semmi sem lesz. De azért megvitatták. Éjfél utánig vitatták, rendkívüli hozzáértéssel, nagyon színvonalasan. Hallatlanul értelmes és infernálisan leverő volt az egész. A kedély kiegyensúlyozottságának változatlansága Bibóban s ennek a kiegyensúlyozottságnak a függetlensége érzékelhetően és fenyegetően elbizonytalanodott környezettségétől, megnyugtatóan hatott és egyben nyugtalanító volt.

Ha a szellem minőségét s az értelem jelentőségét keresem: az Eötvös József halála óta eltelt évszázadban alighanem Bibó István volt a legtisztább politikai gondolkodó; azt, hogy a tizenkilencedik század eszméiből folyó törekvéseket hogyan lehetne egymással – logikailag csak – valamiképpen összeegyeztetni a huszadikban, egyedül ő tudta volna megírni. Erre azonban nem adott módot a kor, amelyben élt, és az a közvetlen közhaszonra törekvés, amelyhez őt magát kötötte morálja. Ha jelentőségének a nemzet nem ébred tudatára, az a magyar államot adminisztráló rendszer szégyene, a magyarországi társadalom szégyene és a magyar írók maradandó szégyene lesz.

A londoni rádió szombat esti magyar adását követő napon, vasárnap reggel, a Magyar Nemzet május 13-ára kiadott száma, a gyászoló családok által feladott köszönetnyilvánítások közt, közölte Bibó István köszönetét mindazoknak, akik felesége halála után soraikkal őt felkeresték. A halálozási hirdetések sorában középhelyen ott volt a Bibó családé, amely Bibó István halálát jelenti be. A halálozási hirdetményrovat fölött azonban, a Napi Krónika rovat utolsó helyén a szerkesztőség a maga részéről közzétette ezt: „Dr. Bibó István jogász és történész, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának nyugalmazott előadója, 68 éves korában, hosszan tartó betegség után május 10-én elhunyt.” Az angol rádió magyar adása 12-én

műsoridejének egyharmadát szentelte Bibó Istvánnak, s az elhangzott műsor egy részét vasárnap megismételték. Ha a szöveg terjedelmét a szavak számával mérő angol mértékegységet használom, a kvantitatív különbséget az jelzi, hogy a londoni rádió nagyjából ezerhatszáz szóval méltatta Bibó Istvánt, a magyarországi sajtó pedig Budapesten huszonkét szót szánt erre a célra – és ennyit is csak később – egy napilapban.

És: „Bűnösök közt cinkos, aki néma”

A halálát követő negyedik napon, harminchat órával azután, hogy elhangzott az a londoni búcsúztató, a hétfői postával (május 14-én) megérkezett egy különös levél. Az egyik latineurópai országból jött, a címzésben elől a keresztnév, hátul a vezetéknév. A levél viszont magyarul volt, s olyasvalamire hivatkozott, ami arra vallott, hogy íróját régóta ismerem, igen jól, de magát a hivatkozást a félálmos, féléber állapotban nem tudtam hova tenni. Se megszólítás, se keltezés. Félretettem, de később azt mondták ösztöneim, hogy ez a furcsa levél alighanem Bibóé. Dehát négy napja nem él. Ettől a levél lehet az övé – mondta a ráció. Az írás ismerős, de nem tudom, kié, biztosan nem az övé. Ettől a levél lehet az övé. Elővettem, hogy végigolvasom, lassan, módszeresen. A levél kétségkívül, hitelesen és félreérthetetlenül Bibó István levele volt. A rejtélyt az elköszönő zárósorok túloldalára írt mondatok fejtették meg. „Ezt az üzenetet április végén, a kórházi ágyból diktálta nekem Pista. Aztán hazaengedték a kórházból, de május 2-án reggel, Boriska temetése napján, illetve reggelén (a temetés időpontja 11.30-ra volt kitűzve), vissza kellett vinni a kórházba, olyan rosszul érezte magát. Azóta nem tudom, mi történt, mert másnap külföldre utaztam. Mindenesetre nemcsak fizikailag, pszichikailag, hanem – úgy vélem – materiálisan is nehéz helyzetben van a család. Talán módot lehetne találni arra, hogy könnyíteni lehessen – legalább anyagilag – a helyzetükön. Üdvözlettel” – mondta ez az utóirat, s mivel nincs aláírás, ezúton fejezem ki megindult köszönetemet annak, akiben volt elég emberség, szívesség s készség ahhoz, hogy eljuttassa hozzám Bibó István barátom utolsó szavait.

[...] Amikor ezeket a sorokat írom (1979. május 21.), Bibó Istvánt Óbudán már eltemették. Ugyan kik? A Bibók, a Tegzesek, az Urayak, Szacsvayak és Ravaszok, mennyi szép és jó magyar név tud egy nemzetiséggé tömörülni, gyászjelentésen.

(A válogatott szöveggyűjtemény első közlése)

KUKORELLI ISTVÁN – SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

II. rész

Bibó István élete képekben

I. A család

Graul Irén (1889–1979), Bibó István édesanyja (1910)

Id. Bibó István (1877–1935), Bibó István édesapja (1910)

Bibó István apósa,
Ravasz László
és Bibó István későbbi
felesége, Ravasz Boriska
1915-ben Kolozsváron

A csecsemő Bibó István és édesanyja, Graul Irén (1912)

Bibó István (1913)

Bibó István és testvére, Bibó Irén (1913–1971) (1914 körül)

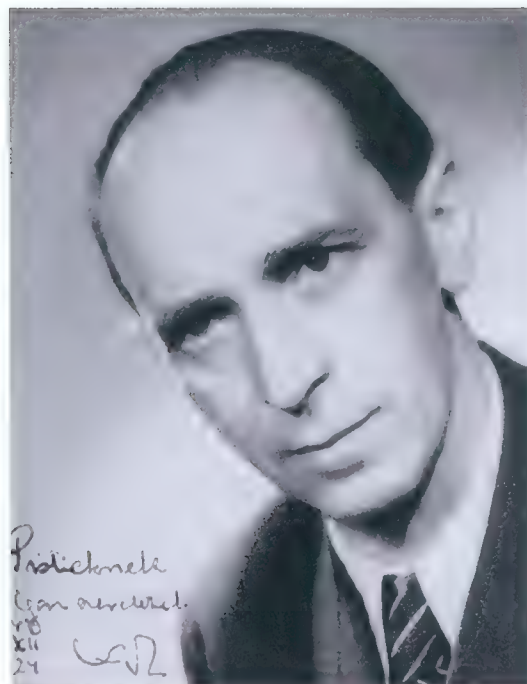

Bibó István (1920 körül)

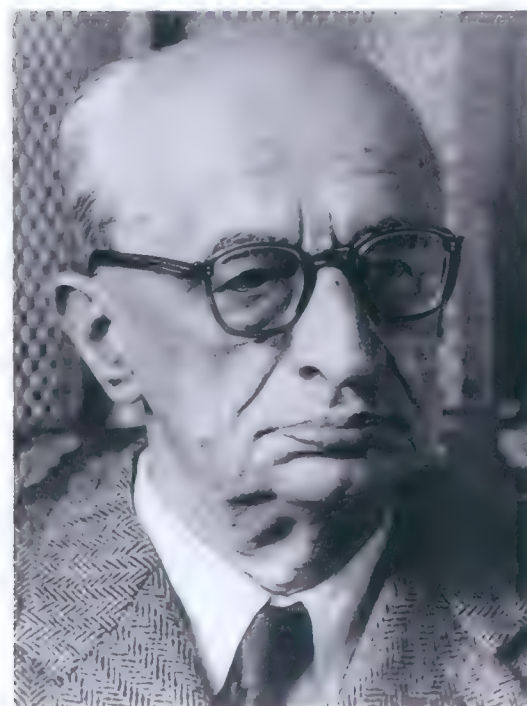

A Bibó család Szegeden. Balról jobbra: Bibó Irén, id. Bibó István, Graul Irén és Bibó István (1935 előtt)

Borbíró Virgil (1893–1956),
Graul Adrienn-nek,
Graul Irén testvérének,
Bibó keresztanyjának férje

Ravasz László (1882–1975)
az 1950-es évek második
felében. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Borbíró Virgilné Graul Adrienn, Bibó István és Ravasz László Leányfalun 1956 nyarán,
Borbíró Virgil halála után. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Ravasz Boriska (1909–1979)
és Bibó István
Balatonszepezden,
Sárközi Márta nyaralójában
1964-ben

Bibó István és felesége, Ravasz Boriska Leányfalun az 1970-es évek elején. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Bibó István unokájával,
Tegzes Mihállyal, Bibó Borbála
idősebbik fiával 1973 körül

Bibó István és Ravasz Boriska Balatonszepezden az 1960-as
években, a börtönéveket követően

Ravasz Boriska a Berkenye utcai
ház lépcsőjénél 1958 nyarán.
(Fotó: ifj. Ravasz László)

Bibó Borbála, Ravasz Boriska és ifj. Bibó István 1958 nyarán a Berkenye utcai otthonuk udvarán. A felvételt ifj. Ravasz László készítette a börtönben lévő Bibó István számára

Bibó István Leányfalun az 1950-es évek elején, két kisebbik gyermekével, Annával és Borbálával. Anna, a három Bibó gyermekből a középső, 1953-ban elhunyt. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Ifj. Bibó István és Bibó István Leányfalun 1956 nyarán. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Ravasz Boriska és Bibó Borbála (1949–) 1953-ban. (Fotó: ifj. Ravasz László)

Bibó Borbála és Bibó István Leányfalun 1955-ben. (Fotó: ifj. Ravasz László)

II. Bibó István barátai

Reitzer Béla (1911–1942)
holokausztáldozat,
Bibó István barátja (1940)

Marót Károly (1885–1963)
klasszika-filológus,
Bibó István ógörög tanára
és barátja

Bibó István, Erdei Ferenc első felesége, Diósszilágyi Éva és Erdei Ferenc az 1930-as évek végén Makón

Bibó István, Diósszilágyi Éva, kalapban a két Erdei fiú (Ferenc és Sándor) édesapja, mögöttük Erdei Sándor az 1930-as évek végén Makón

Bibó István a Parlament bejáratánál (1946). A kép jobb oldalán a távozó Erdei Ferenc

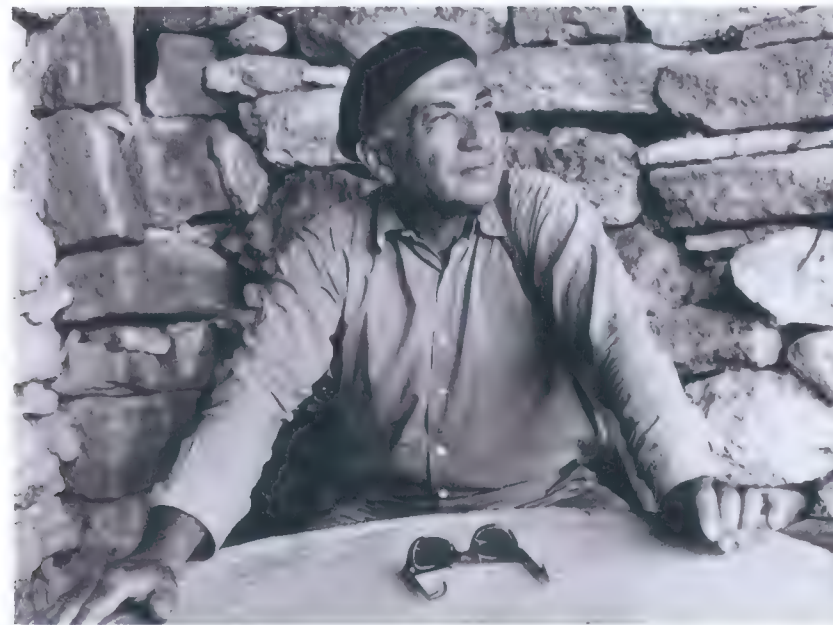

Borsos Miklós (1906–1990) portréja.
(A fotót a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum engedélyével közöljük.)

Németh László (1901–1975)
portréja, a kép 1942-ben készült.
(A fotót a Rendszerváltás
Történetét Kutató Intézet
és Levéltár engedélyével közöljük.)

Illyés Gyula (1902–1983) portréja.
(A fotót az MTA Könyvtár és Információs Központ engedélyével közöljük.)

Sárközi Márta (1907–1966)
portréja 1956 előtről

Ifj. Bibó István, Sárközi Márta és Ravasz Boriska 1958-ban a Rózsadomb Étteremben. Sárközi Márta rendszeresen megvendégelte a börtönben lévő Bibó István családját

Sárközi Márta látogatása Leányfalura, a Ravasz családhoz. A kép 1961-ben készülhetett, amikor Sárközi Márta apjának, Molnár Ferencnek harmadik felesége, Darvas Lili hazalátogatott Magyarországra az 1939-es emigrációja után. Balról jobbra: Uray Szabolcs, Darvas Lili, Sárközi Márta, hátul áll Ravasz Boriska és Szacs vay Katalin. A kép valószínűleg ifj. Ravasz László felvétele

Bibó István a börtönévek után Sárközi Márta balatonszepezdi nyaralójában. A kép valószínűleg 1964-ben készült. A gyermek Lukin András, Sárközi Márta unokája

Ravasz Boriska, Borsos Miklós (1906–1990) és Bibó István Borsosék tihanyi nyaralójában, a Borsos Miklós felesége, Kéry Ilona Buba (1911–2001) által gondozott kertben 1970 körül

Sárközi Márta nyaralója Balatonszepezden 2024 nyarán. (Fotó: Baracskai András)

III. Bibó-portrék

Bibó István (1930 körül)

Bibó István (1940 körül)

Bibó István (1944 körül)

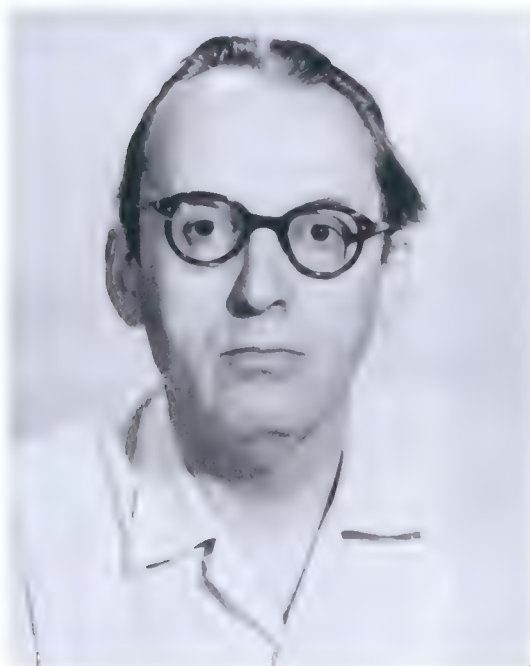

Bibó István (1950 körül)

Bibó István 1955-ben.
(Fotó: ifj. Ravasz László)

Bibó István igazolványképe
(1963 körül)

Bibó István 1963
szeptemberében
Leányfalun.
(Fotó: ifj. Ravasz László)

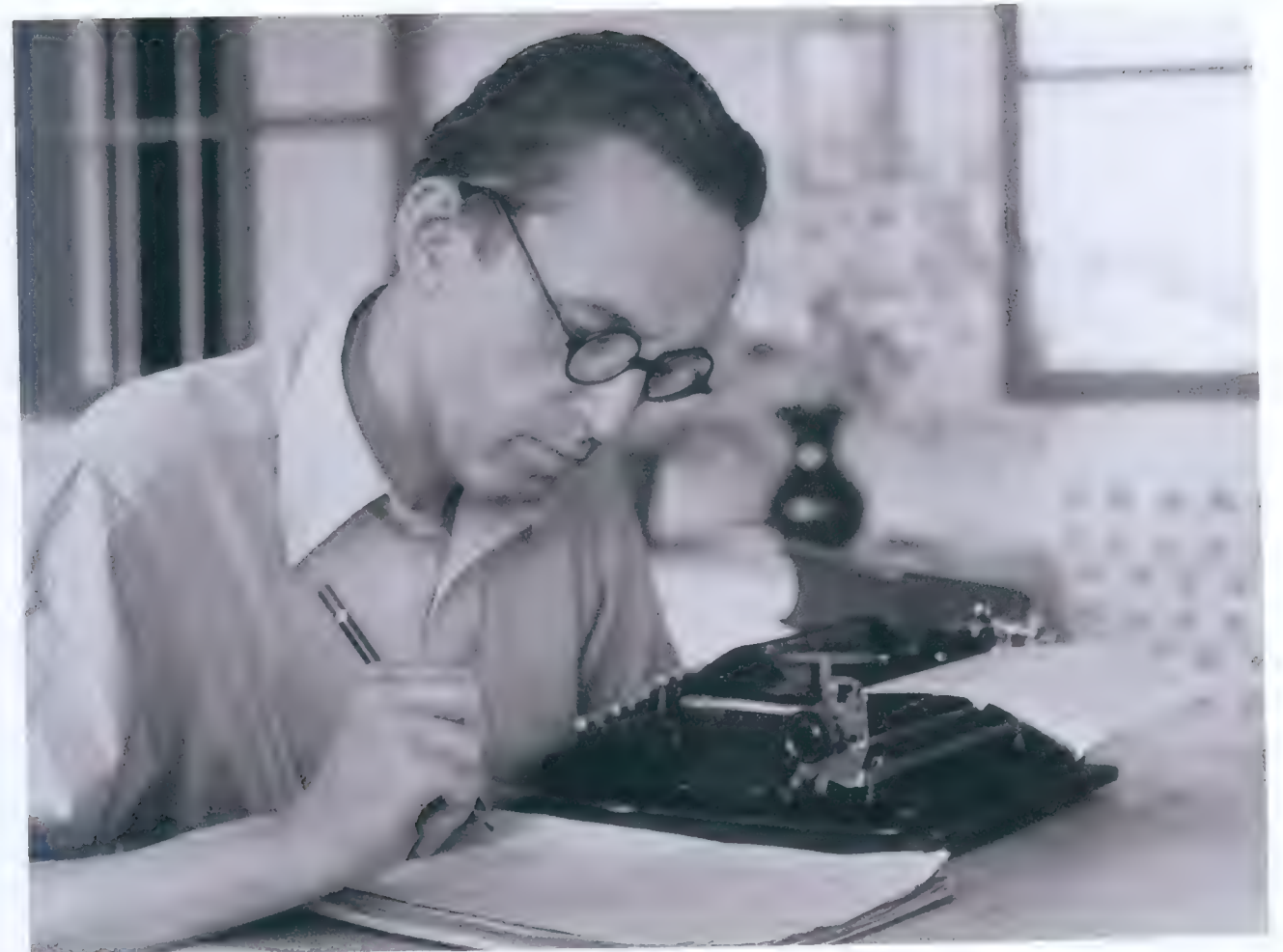
Bibó István (1970 körül)

IV. Ikonikus képek

Bibó István, Ravasz Boriska és Bibó Anna sírja Óbudán

Bibó István írógépével az 1940-es években

Bibó István az 1940-es években, valószínűleg Leányfalun

Bibó István a leányfalusi kertben az írógépe és jegyzetei nyújtotta magányban

A faint, grayscale portrait of a man, likely István Bibó, is visible in the background of the right page. He is shown from the chest up, wearing a suit and tie, and has a serious expression.

III. rész

Bibó István
emlékezete

Az emlékezéspolitika egy nép történetében annak sorsától is függ. A diktatúrákkal, szuverenitásdeficitekkel terhelt kompországos történelemben – ilyen a magyar is – sűrűn amnéziás volt az emlékezés, Gyarmati Györggyel szólva a hatalom márciusa sokszor győzött március hatalma felett. Hiszünk benne, hogy a történelemben hosszabb távon helyreáll a rend, és újra megtanulunk méltó módon emlékezni nemzeti hőseinkre, megőrizzük szívünkben március és október gyönyörű kegyelmi pillanatait, amikor együtt volt a nemzet.

Az emlékezés tárgyiasul. Alig van olyan település a Kárpát-medencében, ahol ne őrizné szobor, emléktábla, utca-, tér- vagy intézményelnevezés a nemzet nagyjai, tetthazafiak emlékét, például Szent Istvánét, Széchenyi Istvánét, Deák Ferencét. Ebbe a sorba méltón illik Bibó Istvánnak, a 20. század legnagyobb gondolkodójának, az 1956-os láng őrzőjének a neve is. Kötetünknek a Bibó-emlékeket összegyűjtő, albumszerű harmadik része Bibó István emlékét idézi fel az eljövendő generációknak is. Az a nemzet, amely elfelejt emlékezni, a jövőt veszíti el.

A Bibót 1956-ban államminiszternek jelölő Keresztury Dezső gondolatával ajánljuk könyvünk e részét: „Őrizd nemzeti múltunk szép emlékeit úgy, hogy bennük újulj magad is, újrateremtve hazánk!”

BIBÓ ISTVÁN TISZTELETÉRE ÁLLÍTOTT EMLÉKTÁBLÁK

I. Bibó István első emléktáblája (1989. május 10.)

Bibó István első emléktábláját halálának tizedik évfordulóján állították, az elnyomó rendszer aktív jelenlétét mutatja, hogy nem egykori otthonának falán, hanem a kórházban (Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet), ahol meghalt. Szesztay András az avatáskor elmondott tisztelő beszédét a *Bibó István első emléktáblájának felavatásáról* című tanulmányban közzétettük, az 1989-es táblaavatás történetét pedig az *Aki a halálával is a pártállamot gyengítette* című írás tartalmazza.

Bibó István 1989-es emléktáblája az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet aulájában.
(Fotó: Szoboszlai-Kiss Katalin)

II. Bibó István a Szegedi Tudományegyetem Rektori Hivatalának épületében található emléktáblája (1989. május 13.)

A táblát 1989-ben állította a Bibó István emlékbizottság.

A táblán bronz Bibó István portré látható a következő szöveggel:

„DEMOKRÁTÁNAK LENNI MINDENEKELOTT
ANNYIT JELENT, MINT NEM FÉLNI”

BIBÓ ISTVÁN 1911–1979

BIBÓ ISTVÁN EMLÉKBIZOTTSÁG. 1989

Az avatóbeszédet Csáky Béla, az egyetem rektora mondta. A beszédet itt közöljük.

Csáky Bélának, a JATE rektorának a Bibó-emléktábla avatásának alkalmával elhangzott beszéde

Tisztelt Vendégeink, Tisztelt Kollégák!

Az egyetem szegedi fennállásának ötvenedik évfordulójára 1971-ben kiadott almanach mindössze huszonnyolc sorban foglalja össze Bibó István munkásságát. A száraz és minden leírt szavában korrekt tudományos életrajzban van egy rövid mondat, amely jóvátehetetlen, s amelyet nekünk, a szegedi egyetemnek mégis meg kell próbálnunk minden lehetséges módon jóvátenni.

A mondat így hangzik: „Távozott 1950. december 31-én.” Most, amikor egyetemünk egykori hallgatójának és népet, nemzetet nevelő tudós professzorának emlékét márvánnyal és bronzsal is megörökítjük, hadd fejezzem ki az Egyetemi Tanács és a magam köszönetét és

Bibó István emléktáblája a Szegedi Tudományegyetem Rektori Hivatalának épületében.
(Fotó: Katkó Izabella)

szobrászművész alkotása, akit az a szál is összefűz Bibó István nemzedékével s közös alma materünkkel, hogy Tomori Ilona gyermekeként látta meg a napvilágot.

Most pedig eleget teszek a Bibó István Emlékbizottság számomra megtisztelő felkérésének, és Bibó István emléktábláját átadom a szegedi egyetem közönségének.

1989. 05. 13.

elismerését hallgatóink és fiatal oktatóink ama csoportjának, amely az elmúlt évben Bibó István emberi és alkotói személyiségének felmutatására összefogott, és annak a fájó mondatnak a jóvátételéhez vezető úton az első lépést helyettünk is megtette. Bibó István nevezetes szavai az emberi bátorságot dicsérik, s enniben összezsengenek Ady Endre szavaival a tűz csiholójáról. Ám nem Párizs vagy Prométheusz társul tudatunkban Bibó István nevéhez, hanem Genf és Szókratész. A reformáció nagy prédikátorainak útját járva peregrinált majd bujdosott ő is a történelem parancsa szerint. A már megkevert bürökpohár kiürítésétől megkímélte a sors, bár hazáján belül számkivetve, magyar-nak számkivetve élte le utolsó évtizedeit, mégis folytathatta azt a munkát, amelyre életét tette: megszabadítani honfitársait a veszedelmes bizonyosságoktól.

Bibó Istvánra tíz éven át nem emlékeztünk érdeme szerint, ezért emléktábláját olyan helyre helyeztük, hogy diákok és tanárok, vendégek és egyetemi tisztviselők gyakran láthassák és olvashassák. Bibó István képmása Váró Márton

III. Bibó István emléktáblája a balatonfüredi Tagore sétányon (1990. november 30.)

Bibó István Balatonfüreden található emléktábláját Göncz Árpád állította a Tagore sétányon a Bibó István tiszteletére rendezett faültetéskor.

A tábla szövege a következő:

EZT A FÁT
BIBÓ ISTVÁN
EMLÉKÉRE ÜLTETTE
GÖNCZ ÁRPÁD,
A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG ELNÖKE
1990. NOVEMBER 30-ÁN

Bibó István emléktáblája Balatonfüreden a Tagore sétányon. (Fotó: Tóth Virgil)

IV. Bibó István emléktáblája a Parlamentben (1991. november 4.)

Bibó István emléktábláját a Parlament épületében 1991. november 4-én avatták. A táblán az alábbi szöveg olvasható:

A PARLAMENTNEK EBBEN A SZÁRNYÁBAN 1956. NOV. 4-ÉN A SZOVJET TÁMADÁS IDEJÉN BIBÓ ISTVÁN ÁLLAMMINISZTER EGYEDÜLÁLLÓ BÁTORSÁGGAL MEGFOGALMAZTA A VILÁGHOZ ÉS A MAGYAROKKHOZ INTÉZETT TILTAKOZÓ ÉS ELLENÁLLÁSRA FELSZÓLÍTÓ KIÁLTVÁNYÁT. TÖRTÉNELMI TETTE, MINDENKORI GERINCES, MEG NEM ALKUVÓ MAGATARTÁSA ÖRÖK PÉLDAKÉPÜNKKÉ VÁLT. E TÁBLÁT ÁLLÍTOTTÁK: BIBÓ ISTVÁN EMLÉKBIZOTTSÁG AMERIKAI MAGYAR ÖREGDIÁKOK – BUFFALO CSOPORT USA.

1991. NOV. 4.

Göncz Árpád, Szabad György és Boross Péter felavatják a Bibó István 1956-os helytállását megörökítő emléktáblát az egykori, országházi dolgozószo-bája előtt. (Forrás: Népszabadság Archívum)

Bibó István emléktáblája a hévízi Bibó István Gimnázium és Szakközépiskola falán. (Fotó: Tar Ferenc)

V. Bibó István a hévízi Bibó István Gimnázium és Szakközépiskolában található emléktáblája (1993)

A táblát, amelyen Bibó István portréjának bronzplakettje található, 1993-ban állították. Az emléktábla Molnár Jenő alkotása. A táblán az alábbi szöveg olvasható:

DR. BIBÓ ISTVÁN

1911–1979

POLITIKUS, JOGÁSZ, TÖRTÉNÉSZ.

1956. NOVEMBER 4-ÉN A NAGY IMRE-

KORMÁNY ÁLLAMMINISZTERE.

A FORRADALOM ESZMÉINEK –

A BÖRTÖNBEN ÉS ELHALLGATTATÁSBAN IS

– HŰSÉGES ŐRZŐJE.

ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA A TISZTA

TÁRGYILAGOSSÁG,

A MEGÉRTÉSRE TÖREKVÉS

ÉS A SZELÍD KÖVETKEZETESSÉG PÉLDÁJA.

HÉVÍZ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA

1993.

VI. Bibó István emléktáblája a Kiskunhalasi Gimnáziumban (1999)

Az emléktáblát 1999-ben állították, a felső részén Bibó István portréjának bronzplakettje látható, alatta felirat olvasható.

BIBÓ ISTVÁN

1911–1979

JOGÁSZ, TÖRTÉNÉSZ, POLITIKUS

ÁLLAMFÉRFI.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TAGJA

„...A DEMOKRÁCIA

A MŰGONDDAL ALKOTÓ EMBER

SZEMLELETÉNEK GYŐZELMÉT JELENTI

A HÓDÍTÓ ÉS BIRTOKLÓ EMBER

SZEMLELETÉVEL SZEMBEN...”

KISKUNHALAS 1999

Bibó István emléktáblája a Kiskunhalasi Gimnázium falán. (Fotó: Konkoly László, 9. osztályos tanuló)

Bibó István emléktáblája az ELTE Egyetemi Könyvtárban. (Fotó: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 1999)

Bibó István emléktáblája a Bibó István Szakkollégium bejáratánál. (Fotó: Kuglics Sarolta)

VII. Bibó István emléktáblája az ELTE Egyetemi Könyvtárban (1999)

Bibó István emléktáblája az ELTE Egyetemi Könyvtárban 1999-ben került kihelyezésre. A tábla szövege:
BIBÓ ISTVÁN
1911–1979
JOGTUDÓS, POLITIKUS.
1951–56 KÖZÖTT
A KÖNYVTÁR MUNKATÁRSA

VIII. Bibó István emléktáblája a Bibó István Szakkollégium épületének bejáratánál (2011)

A Bibó István Szakkollégium bejáratánál található Bibó István-emléktáblát Bibó István születésének 100. évfordulójára állították. Felajánlója és megtervezője Pécsi L. Dániel jelképművész volt, aki a Csíkszeredán alkotó Sárpátki Zoltán szobrászművészt kérte fel a táblán látható Bibó István-portré elkészítésére. A márványtábla véseteit a Dorogon élő Gonda György Károly kőszobrász készítette. Az emléktábla felavatására 2011. szeptember 10-én került sor, ahol beszédet Stumpf István és Szájer József mondtak.

Az emléktábla szövege a következő:

„A SZABADSÁGSZERETŐ EMBER
BÍZIK A KÖZÖSSÉG EREJÉBEN.”

BIBÓ ISTVÁN

1911–1979

SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁN
ÁLLÍTTATTA A BIBÓ ISTVÁN SZAKKOLLÉGIUM
EGYKORI ÉS JELENLEGI TAGJAINAK,
BARÁTAINAK KÖZÖSSÉGE 2011.

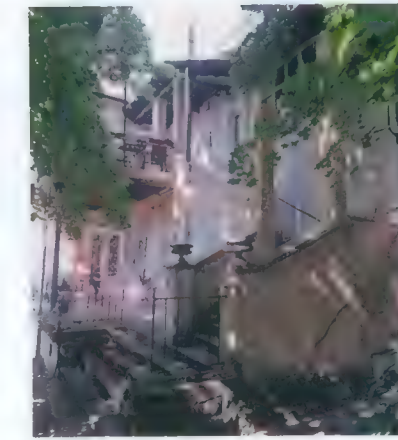
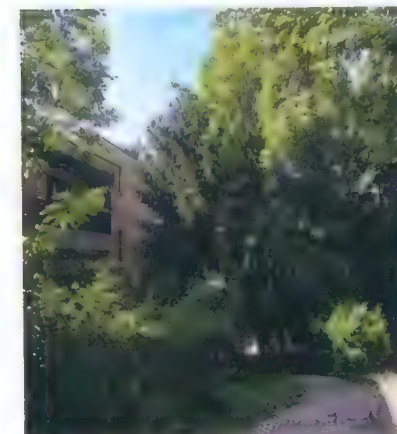
IX. Bibó István emléktáblája budapesti lakóhelyén, a Berkenye utca 4-es számú ház falán (2011)

Az emléktáblát Budapest önkormányzata állíttatta, szövege a következő:

EBBEN A HÁZBAN ÉLT
1946 ÉS 1977 KÖZÖTT
BIBÓ ISTVÁN
1911–1979

Bibó István emléktáblája Budapesten, a Berkenye utca 4-es számú ház falán. (Fotó: Szerényi Gábor)

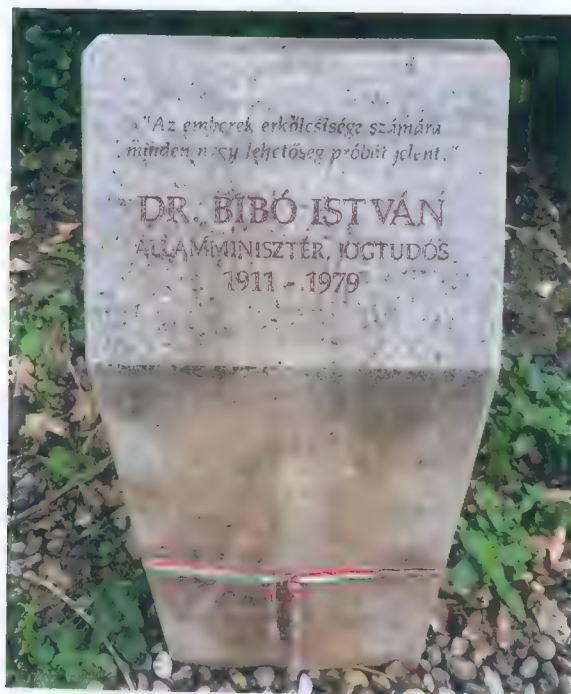

X. Bibó István őri emléktáblája (2011)
 Jármí-Papos-Ör Általános Iskola Őri Bibó István Tagintézményének falán Bibó István-emléktáblát helyeztek el, amelyen az alábbi szöveg olvasható:
 BIBÓ ISTVÁN
 (1911–1979)
 POLITIKUS ÉS POLITIKAI GONDOLKODÓ
 SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA
 ALKALMÁBÓL ÁLLÍTTATTA
 ÖR KÖZSÉG ÖNKORMÁNYZATA 2011-BEN.

Bibó István-emléktábla Örben.
 (Fotó: ifj. Bibó István)

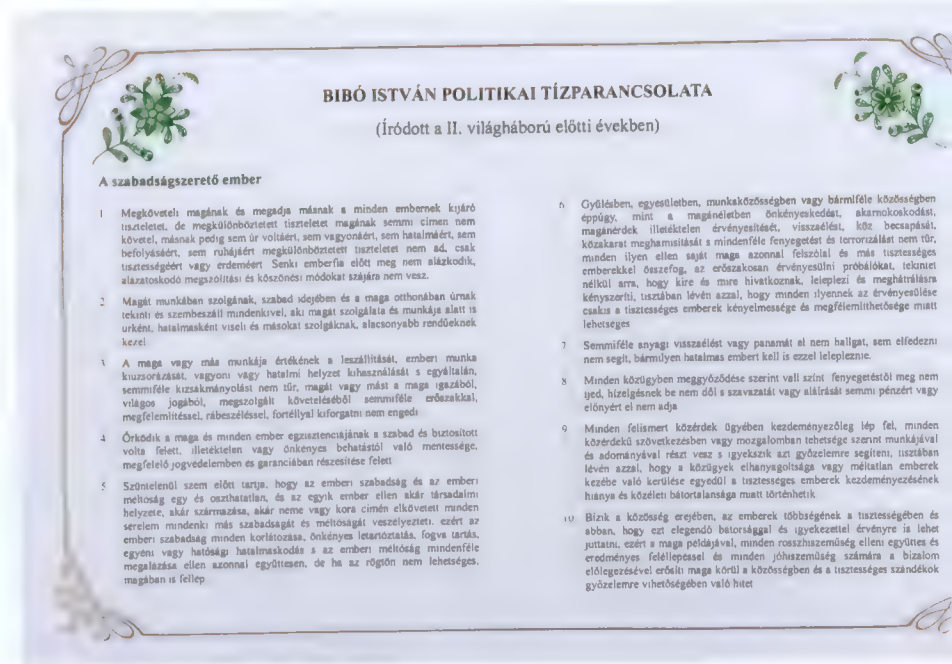
XI. Bibó István emlékére emelt emlékkő Leányfalun a Petőfi sétányon (2015)
 „AZ EMBEREK ERKÖLCSISÉGE SZÁMÁRA
 MINDEN NAGY LEHETŐSÉG PRÓBÁT JELENT”
 DR. BIBÓ ISTVÁN
 ÁLLAMMINISZTER, JOGTUDÓS
 1911–1979

Bibó István emlékoszlopa Leányfalun.
 (Fotó: Kocsis Sándor)

Ravasz Lászlónak, Bibó István apósának háza Leányfalun, ahol a Bibó család is sok időt töltött. (Fotó: Séra Anna)

XII. Bibó István politikai tízparancsolata, herendi porcelán emléktábla (2023)
 A Bibó István Szakkollégium alapításának 40. évfordulójára Kukorelli István és Simon Attila, a Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt. vezérigazgatója által a Szakkollégiumnak adományozott porcelán emléktábla.

Bibó István tízparancsolata herendi porcelánon. (Fotó: Tanai Csaba)

XIII. Bibó István-utcatábla Budakeszin

Még a 90-es évek elején döntött Budakeszi képviselő-testülete új utcanevekről. Ekkor kapta egy szép utca Bibó István nevét. Ugyanebben az időben lett Budakeszi címere ez az egyszerű, de már régi pecséteken megjelenő templom.

Bibó István nevét viselő utca található Hatvanban, Kecskeméten, Kunmadarason, Ózdon, Szegeden. Budapesten Bibó Istvánról parkot neveztek el.

Bibó Istvánról elnevezett utca Budakeszin. (Fotó: Szemereki Zoltán)

XIV. Bibó István-park Budapesten

A parkot Tarlós István főpolgármester avatta 2011-ben.

A Bibó István-park Budapesten. (Fotó: Szerényi Gábor)

XV. Bibó István emléktáblája a milánói Monte Stella-parkban lévő Igazak Kertjében (2018)

A milánói Monte Stella-park egyik nevezetessége a Giardino dei Giusti (az Igazak Kertje) elnevezésű hely, amely a népiértés és az emberiség elleni bűnök hősi ellenállóinak állít emléket. A kertben egy-egy fa egy ilyen személynek van szentelve. A Giardino dei Giustiban olyan neves személyek kaptak fát, mint Moshe Bejski, Andrej Szaharov, Svetlana Broz, Pietro Kuciukian és Bibó István. Bibó emlékfáját 2018-ban ültették, a rendezvényen Bibó István fia is jelen volt.

Bibó István táblája az 56-os számú tábla, amelyen az alábbi szöveg olvasható:

ISTVAN BIBO
INTELLETUALE UNGHERESE, HA RICHIAMATO LE
COLPE DEL GOVERNO FILONAZISTA NELLA
PERSECUZIONE EBRAICA È NON SI EPIEGATO
ALLE PRREVARICAZIONI DEL TOTALISTARIASMO

BIBÓ ISTVÁN
MAGYAR ÉRTELMISÉGI, AKI EMLÉKEZTETETT
A NÁCIBARÁT KORMÁNY BÜNEIRE A ZSIDÓÜLDÖZÉSBEN,
ÉS ELHATÁROLÓDOTT A TOTALITARISTA RENDSZEREKTŐL

Bibó István emléktáblája Milánóban. (A képet Milánkovich András készítette, a grafikai javítás Szerényi Gábor munkája.)

BIBÓ ISTVÁN TISZTELETÉRE EMELT SZOBROK

I. Bibó István szobra Szegeden (1996)

A műalkotást 1996. június 14-én avatták fel. Barthné Mezőfi Mózer Ilona szobrászművész alkotása, a szegedi Dóm téren, a Nemzeti Emlécsarnok kerengőjében helyezték el. A szobor talapzatának bronzabláján az alábbi szöveg olvasható: BIBÓ ISTVÁN 1911–1979 JOGTUDÓS, JATE EGYETEMI TANÁRA, A MAGYAR DEMOKRÁCIA MENTORA, 1956 HŐSE. A posztamens alján pedig a következő szöveg olvasható: AJÁNDÉKOZTA A JATE JOGI KARA, AZ AMERIKAI MAGYAR ÖREGDIÁKOK USA 1996

Bibó István mellszobra Szegeden. (Fotó: Katkó Izabella)

A Délmagyar napilap 1996. június 25-i számában megjelent tudósítást közöljük a szoboravatásról.

Bibó-szobrot avattak

[...] „Bibó István jogtudós, JATE egyetemi tanára, a magyar demokrácia mentora, 1956 hőse” – ezek a szavak állnak Bibó István tegnap felavatott mellszobrának talapzatán. Századunk kiemelkedő magyar gondolkodója, közírója és jogtudora a Dóm téri Nemzeti Emlécsarnokban kapott helyet, holott – mondotta az avatáson dr. Molnár Imre dékán – életének utolsó évtizedeiben nem gondolt arra, hogy egyszer majd szobrot állítanak neki. Ezért hálás az utókor Szeged városának – tette hozzá dr. Prágay Dezső professzor, aki emigrációban tanulmányozta Bibó életművét. Kijelentette, hogy Bibó örökségének be kell épülnie a magyar öntudatba, annak részét képezve. Kemény István főtanácsos arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1956-os forradalom szellemét Nagy Imre és Bibó István testesíti meg. Ezt el kell mondani, mert mintha kezdene homályosulni a forradalom emléke és Bibó tanítása. Holott ő volt az, aki hibátlanul fogalmazta meg a demokrácia fogalmát. Hozzátette: a mostani demokráciánk még mindig nem az, mint amiről Bibó írt. Egykori tanítványa, dr. Szentpéteri István, Bibó István egyik legfontosabb tanítását idézte: „Óvakodj a hatalomtól!” Mint mondotta, biztosítékokat kell beépíteni a rendszerbe, s itt az ideje, hogy újraolvassuk Bibó István műveit.¹

¹ A cikk felkutatását köszönjük Medgyesi Konstantinnak, a Szegedi Tudományegyetem JGYPK Művelődéstudományi Tanszék munkatársának, a Móra Ferenc Múzeum főmuzeológusának.

II. Bibó István szobra Kecskeméten (1996)

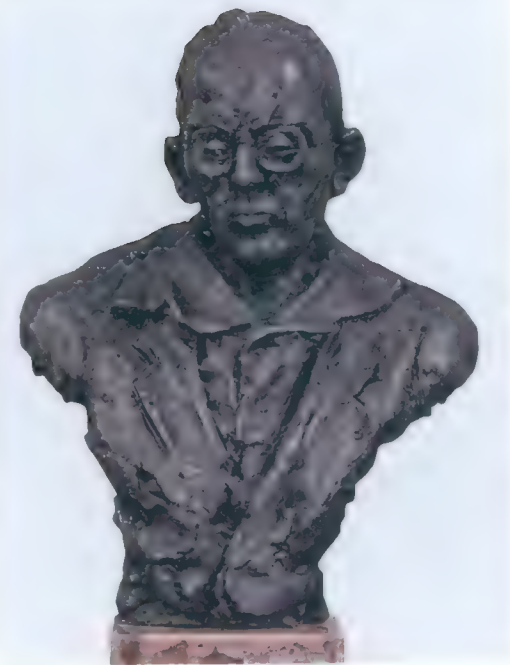
Bibó István szobrát Kecskeméten a Piaristák terén található Katona József Könyvtár épületében állították fel 1996-ban. Az alkotást Eskulits Tamás szobrászművész készítette bronzból, és márványtalapzaton és faposztamensen áll.

A szobor talapzatán a következőt olvashatjuk:

ESKULITS TAMÁS: BIBÓ ISTVÁN

TÁMOGATÓK:

ALAPÍTVÁNY A BÁCS-KISKUN KÖNYVTÁRÉRT, KECSKEMÉT MEGYEI JOGÚ VÁROS KULTURÁLIS ÉS IDEGENFORGALMI BIZOTTSÁGA, MAGYAR KÉPZŐ- ÉS IPARMŰVÉSZETI LEKTORÁTUS, 1996

Bibó István mellszobra Kecskeméten, a Katona József Könyvtár aulájában. (Fotó: Banczik Róbert)

III. Bibó István mellszobra Budapesten, az Egyetemi Könyvtárban (1999)

A szobor felirata a következő:

BIBÓ ISTVÁN

1911–1979

A DEMOKRÁCIA MENTORA

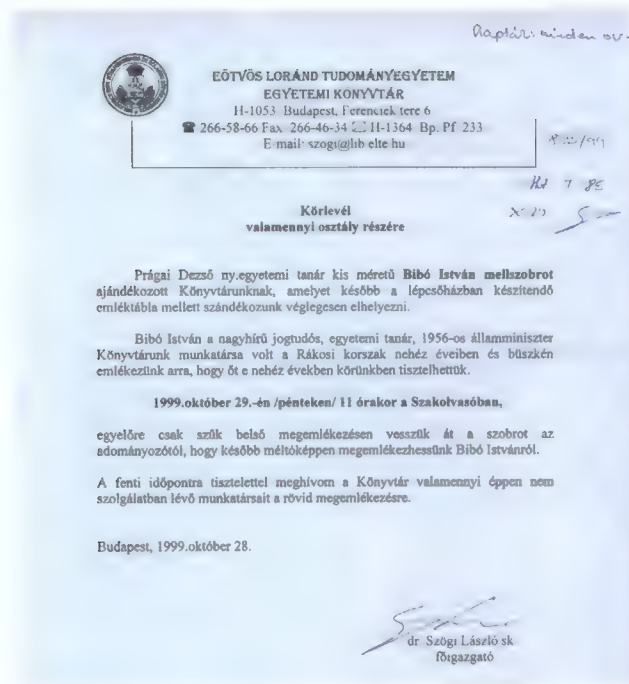
1956 HŐSE

A szobrot az Egyetemi Könyvtárnak 1999-ben Prágai Dezső ny. egyetemi tanár adományozta.

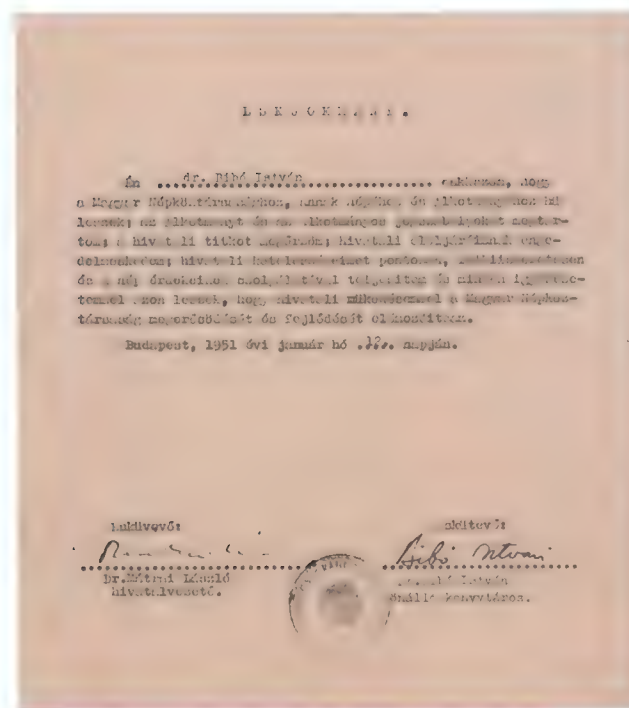

Bibó István szobra Budapesten, az Egyetemi Könyvtárban. (Fotó: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár)

Szögi László levele
munkatársaihoz
a Bibó István-szobor
elhelyezéséről az ELTE
Egyetemi Könyvtárban.

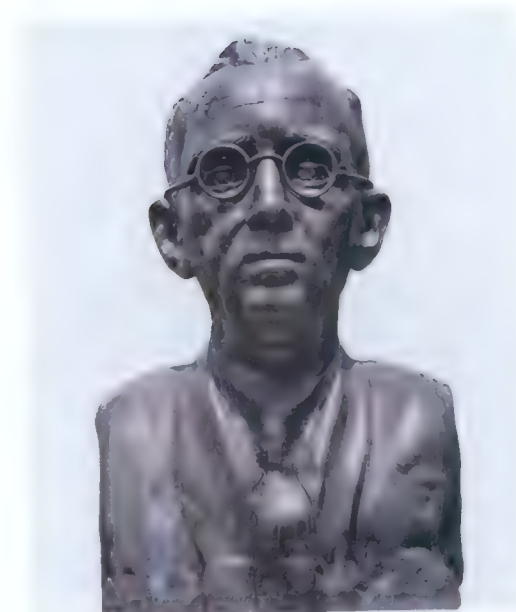

Bibó István esküokmánya
az ELTE Egyetemi
Könyvtárban 1951. január
12-i dátummal
és aláírásával.
ELTE Egyetemi Könyvtár
és Levéltár, Egyetemi
Levéltár, 19.a. 45/1951.

IV. Bibó István szobra Vésztő-Mágoron (2004)

A 2004. augusztus 6-án állított mellszobor Mihály Gábor szobrászművész alkotása. A szobor a Vésztő-Mágor Történelmi Emlékhelyen található, a kettős dombra vezető úttól jobbra, a szobrok karélyában a 16. számú. Mihály Gábor szobrászművész Székelyhídról származik, és Bibó István-szobra volt az első Magyarországon állított alkotása. A szobor posztamentén Bibó István neve, születésének és halálának évszáma olvasható.

Bibó István szobra Vésztő-Mágoron.
(Fotó: Huszár Anikó)

V. Bibó István szobra Budapesten (2005)

Bibó István budapesti szobra az V. kerületben a Széchenyi rakparton áll. 2005. május 20-án avatták, Széri-Varga Géza szobrászművész alkotása. A jegyzeteiben elmerülő Bibó Istvánt ábrázolja. A felirat a következő:

BIBÓ ISTVÁN
1911–1979

Bibó István pesti felső rakparti szobra.
(A fotót ifj. Bibó István bocsátotta rendelkezésünkre.)

VI. Bibó István szobra Balatonfüreden (2006)

Bibó István mészkő oszlopon elhelyezett bronz mellszobrát 2006. október 20-án állították a Tagore sétányon. Az alkotást Balás Eszter szobrászművész készítette. A szobrot Balatonfüreden, a város 1956-os ünnepségsorozatának keretében avatták fel.

A mészkő oszlopon
BIBÓ ISTVÁN 1911–1979 véset,
a szobor talapzatánál
AZ 1956-OS FORRADALMI KORMÁNY
ÁLLAMINISZTERE felirat olvasható.

Bibó István szobra Balatonfüreden.
(Fotó: Tóth Virgil)

VII. Bibó István szobra Orosházán (2015)

A szobrot 2015-ben állították az Orosházi Táncsics Mihály Gimnázium és Kollégium épületében. A szobrot Mihály Gábor szobrászművész ajándékozta az intézménynek, alma materének. A szobor a Vésztő-Magoron található Bibó István-szobor másolata.

A talapzaton az alábbi felirat olvasható:
MIHÁLY GÁBOR BIBÓ ISTVÁN PORTRÉJA
(AJÁNDÉK AZ ISKOLÁNAK – 2015.)

Bibó István szobra Orosházán az Orosházi Táncsics Mihály Gimnázium és Kollégium épületében. (A fotót Árusné Erős Krisztina igazgató asszony bocsátotta rendelkezésünkre.)

VIII. Bibó István rakparti szobrának gipszmásolata a Fővárosi Önkormányzat Szakkönyvtárában

Bibó István rakparti szobrának gipszmásolata.
(Fotó: Cseh Zsuzsa)

BIBÓ ISTVÁN EMLÉKÉRE KIBOCSÁTOTT ÉRMÉK ÉS PLAKETTEK

I. Bibó István-émlékérem (1977)

Bibó Istvánról még életében jó barátja, a neves szobrász és éremművész, kiváló könyvillusztrátor Borsos Miklós készített emlékérmét. Az emlékérem előlapján Bibó arcképe, neve és az alkotás évszáma látható. Az érme hátoldalán ógörög és magyar részlet olvasható az *Iliászból*, a 18. ének 328. sora.

ALL OU ZEUS ANDRESSI NOHMATA PANTA TELEUTA

„Zeus azonban az embereknek nem minden gondolatát teljesíti.” (Iliász XVIII.)

Bibó István bronz emlékérem. Borsos Miklós alkotása. (A fotót rendelkezésünkre bocsátotta: Kosinsky Richárd, a Kovács Gábor Művészeti Alapítvány művészeti igazgatója.)

II. Bibó István és az 1956-os forradalom emlékérem (1990)

Az első szabad választás alkalmából kiadott Bibó István-émlékérem, amelyet Bartos Endre készített. Az emlékérmét Baján adták ki magánkezdemenyezésre, az első szabad választás emlékére, 15 darab ezüst- és 200 darab bronzváltozatban. Az eladott példányok díját egy bajai idősothton felépítésére fordították. A kezdeményezés ötletgazdája a Pörbölyön élő Szőke Lajos volt. A kétoldalas érme egyik oldalán Bibó István arcképe található „Bibó István 1911–1979” felirattal, a másik oldalán egy széttört vörös csillag a következő felirattal: „Baja 1956. okt. 23. – 1990. márc. 25.”

Bibó István-émlékérem. Bartos Endre alkotása. (A fotót rendelkezésünkre bocsátotta: a Darabanth Aukcióház.)

III. Törös Gábor emléklakettje Bibó Istvánról (1992)

Az egyoldalas Bibó-portrét Törös Gábor nagybányai szobrász és éremművész készítette, aki nemzeti nagyjaink többségét bronzba öntött portrékban örökítette meg. A Bibó Istvánról készített plakett, amely a művész szignója mellett tartalmazza a kibocsátás évszámát (1992) is, 13,5 centiméter átmérőjű, kör alakú alkotás. A középkorú Bibó arcvonásai markánsan jelennek meg, mellette a születés és halál évszámai láthatók. A plakett csak néhány példányban készült. A nemrég elhunyt Törös Gábor plakettjei elismertek és keresettek.

Bibó István-emléklakett. Törös Gábor alkotása.
(Fotó: Tanai Csaba)

IV. Bibó István-emléklakett születésének 90. évfordulójára (2001)

A Bibó István (1911–1979) születésének 90. évfordulójára kiadott emléklakettet Nagy Lajos (NL), a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanára, képzőművész készítette. A plakett anyaga bronz, átmérője 7,2 centiméter. Előlapján négyszögben Bibó portréja látható a feliratokkal. A hátlap szövegének szerzője Bism Emma. A szöveg a következő: „Mert nem félelemnek lelkét adott nekünk az Isten, hanem erőnek és szeretetnek és józanságnak lelkét.”

Bibó István-emléklakett. Nagy Lajos alkotása.
(Fotó: Tanai Csaba)

V. Cséri Lajos Bibó-émlékplakettje (2002)

Cséri Lajos a következő feljegyzést készítette az éremről: „Bibó István 1911–1979. Tekintete komoly, elmélyült kifejezést tükröz. Jobb profilban ábrázolva.” (A művész feljegyzését rendelkezésünkre bocsátotta Guba Péterné művelődésszervező, Cséri Lajos Hagyományörző és Művészeti Alapítvány)

Bibó-émlékplakett. Cséri Lajos alkotása.
(Fotó: ifj. Szlávic László)

VI. Bibó István születésének 100. évfordulójára kiadott ezüst 5000 forintos érme (2011)

Az érmét a Magyar Nemzeti Bank bocsátotta ki 2011-ben. Szabó György és Fritz Mihály alkotása. Az emlékérmé előlapján a „MAGYAR KÖZTÁRSASÁG” felirat olvasható, alatta „5000 FORINT” felirat. Az előlapon Bibó István 1956. november 4-én közzétett nyilatkozatából a következő idézet olvasható: „MAGYARORSZÁG NÉPE ELÉG VÉRREL ADÓZOTT, HOGY MEGMUTASSA A VILÁGNAK A SZABADSÁGHOZ ÉS IGAZSÁGHOZ VALÓ RAGASZKODÁSÁT.” Az idézet alatt, középen a „BIBÓ ISTVÁN” felirat található. Az emlékérmé hátlapján, a középmezőben Bibó István portréja látható, amelyet Fritz Mihály készített, a portré mellett „Bibó István 1911–1979” felirat olvasható.

Bibó István 5000 forintos emlékérmé. Szabó György és Fritz Mihály alkotása.
(Fotó: Tanai Csaba)

VII. Bibó István-émlékbélyeg

A Magyar Posta 2011-ben Bibó István születésének századik évfordulójára emlékbélyeget bocsátott ki. A bélyegkép előterében az alkotó Bibó István látható a következő idézettel: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni” és életének fontos évszámaival: 1956, 1958 és 1963, valamint az Országház sziluettje is felfedezhető. A bélyeghez tartozó borítékon *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946) című tanulmányának részlete olvasható. Alatta a munkásságára utaló grafikai kompozíció: egy írógép, a rendezett ütőfejek – nevét, valamint születésének és halálának évszámait mutatják. A bélyeg grafikáján Bibó István portréjának stilizált rajza szerepel. A bélyeg Kara György tervezőművész munkája.

Bibó István-émlékbélyeg. Kara György alkotása.
(Fotó: Tanai Csaba)

VIII. Bibó István-émlékérem

Kiss György (1943–2016) műve.
Az érme felirata:
EXEMPLA DOCENT²

Bibó István-érem. Kiss György alkotása.
(A fotót rendelkezésünkre bocsátotta: Lövey Béla)

² A példák tanítanak.

IX. 50 forintos Bibó István-bliszter (2011)

A Bibó István születésének századik évfordulójára kibocsátott ezüst 50 forintos blisztert 2011-ben adták ki. Az Országházát és a lyukas zászlót, 1956-ot ábrázoló érmét 2006-ban bocsátották ki a forradalom ötvenedik évfordulójára.

**100 éve született
Bibó István**

Az érme technikai adatai

Névérték: 50 Ft
Anyag: Cu-Ni
Bruttó súly: 7,7 g
Átmérő: 27,4 mm
Perem: sima
Minőség: veretelen
Kibocsátás: 2006.10.23
Maximum verhető mennyiség (db): 1 000 000

Verte a Magyar Pénzverő Zrt

**István Bibó:
celebrating the 100th anniversary of his birth**

István Bibó was one of the most staunchly moral politicians of the twentieth century, staying true to his values under all circumstances. In 1956, he acted as the Minister of State for the third government of Imre Nagy, which held power for merely one day. On 4 November 1956, when the Soviet military invasion was launched, he called upon the population, declaring: "do not regard the invading army or the puppet government appointed by it as wielding lawful supremacy; use all weapons of passive resistance against it." Following the Revolution, he received a life sentence, but was awarded amnesty and set free in 1963. His life, political activity, contributions to political theory remain exemplary to this day.

Technical data of the coin

Denomination: HUF 50
Material: Cu-Ni
Gross weight: 7,7 gram
Diameter: 27,4 mm
Edge: smooth
Quality: uncirculated
Date of issue: 23.10.2006
Issue limit (pcs): 1 000 000

Minted by the Hungarian Mint Ltd

50 forintos Bibó István-bliszter. (Fotó: Tanai Csaba)

X. Bibó István-émlékérem a Bibó István Szakkollégium alapításának 40. évfordulója alkalmából (2023)

A 40 éves Bibó István Szakkollégium ünnepségére kiadott emlékérem Pécsi L. Dániel alkotása. A Bibó István-émlékplakett látványtervét 2022. június 30-án Kukorelli István és Stumpf István felkérésére Pécsi L. Dániel jelképművész készítette, a kétoldalas, 10 centiméter átmérőjű bronz emléklakett öntőmintáját pedig Harsányi Sándor vésnökmaster készítette. A díszdobozos emléklakettek és díszmappás emléklapok átadására 2023. szeptember 29-én került sor a Bibó István Szakkollégium ünnepségén. Az érme egyik oldalán Bibó István portréja a jól ismert évszámokkal, a másik oldalon a Bibó István Szakkollégium jelképe, a harkály és a 40. évfordulóra utaló szám látható. A Szakkollégium 40. évfordulójának ünnepségéről köte-
tünkben részletes beszámolót közlünk *Porcelánra festett tízparancsolat* címmel.

A Bibó István Szakkollégium 40. évfordulójára kibocsátott Bibó István-émlékérem. Pécsi L. Dániel alkotása. (Fotó: Tanai Csaba)

XI. Ifj. Bibó István családi gyűjteményében található érmék (válogatás)

Bibó István-émlékplakett, ismeretlen művész alkotása.
(Fotó: ifj. Bibó István)

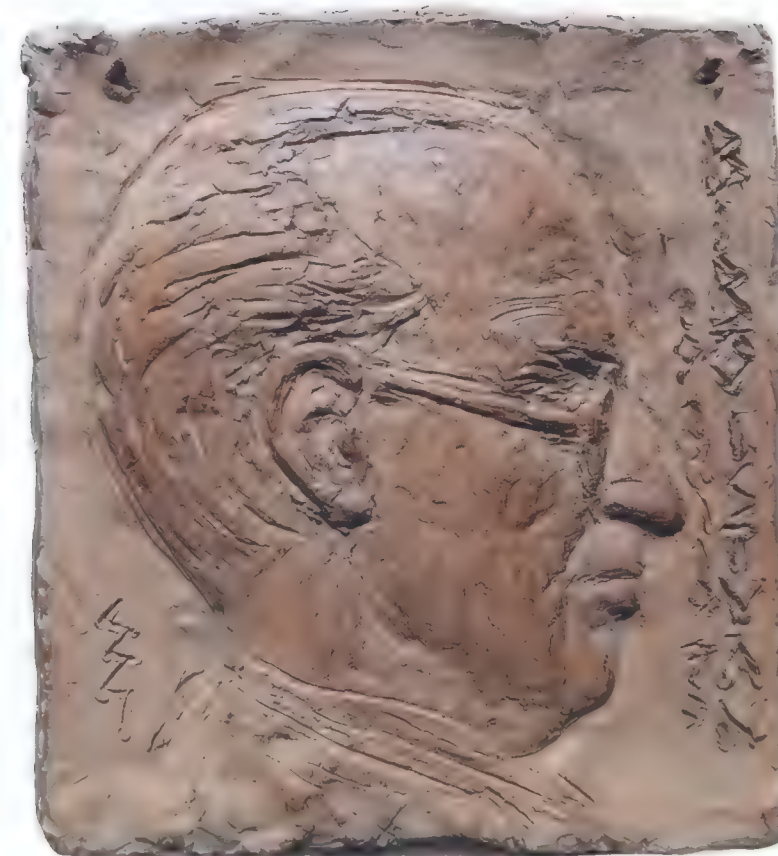
Bibó István-émlékplakett, Szabó Iván alkotása.
(Fotó: ifj. Bibó István)

Bibó István-émlékplakett, Fritz Mihály alkotása.
(Fotó: ifj. Bibó István)

Bibó István-émlékplakett, Dudás Sándor alkotása.
(Fotó: ifj. Bibó István)

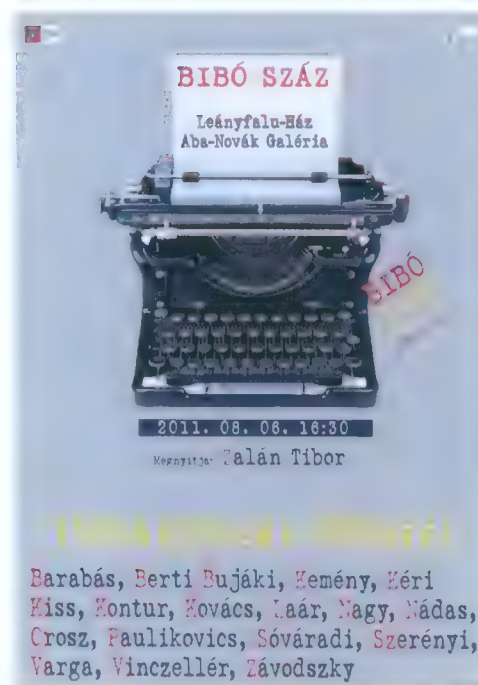

Bibó Istvánt ábrázoló terrakotta, Szabó Iván alkotása.
(Fotó: ifj. Bibó István)

BIBÓ ISTVÁN SZELLEMÉT IDÉZŐ GRAFIKAI ALKOTÁSOK

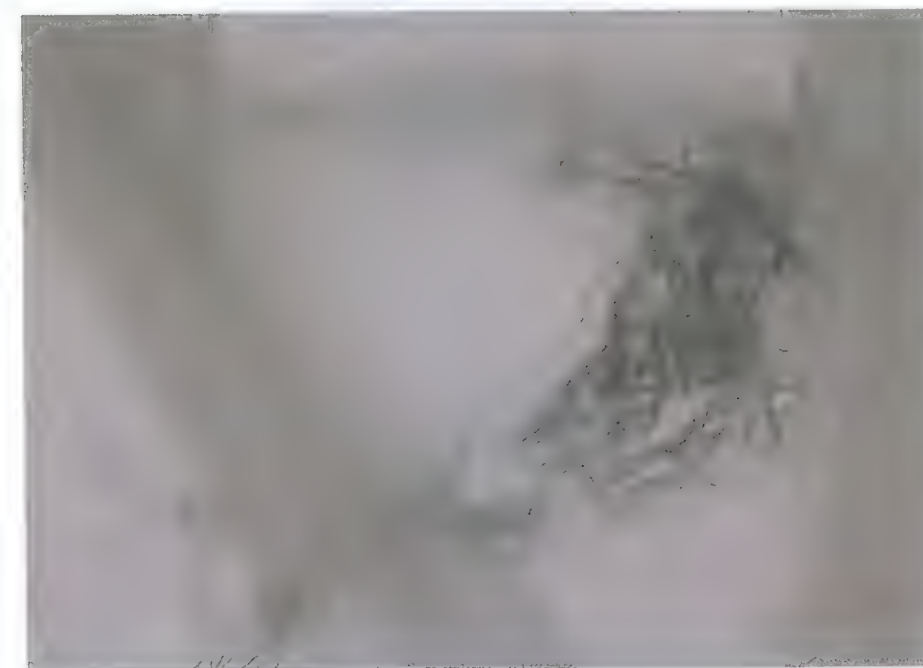
I. Bibó Száz – Tizennyolcan
Bibórol (kiállítás)
Leányfalu-Ház,
Aba-Novák Galéria, 2011.
augusztus 6. – 2011. augusztus
31. (válogatás)

A kiállítás plakátja. A kiállító művészek:
Barabás Márton, Berti Sara, Bujáki László,
Kemény Zoltán, Kéri Imre, Kiss Ilona,
Kontur András, Kovács Péter, Laár Balázs,
Nagy Gábor, Nádas Alexandra, Orosz
István, Paulikovics Iván, Sóváradi Valéria,
Szerényi Gábor, Varga Zsófi, Vinczellér
Imre, Závodszy Ferenc

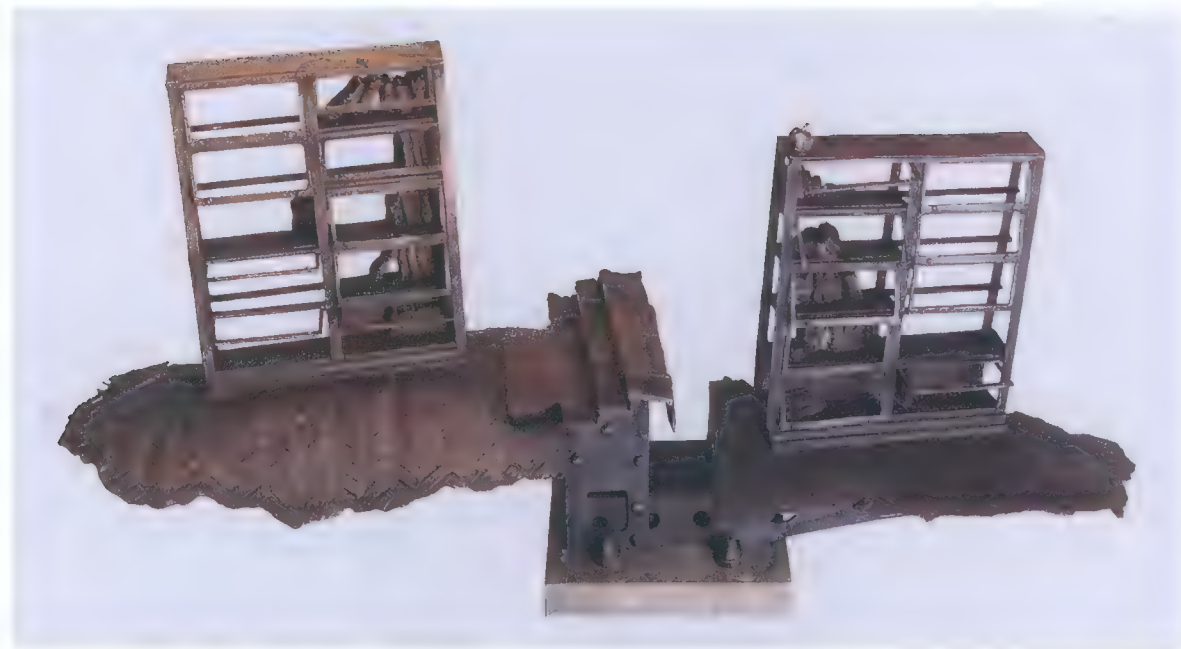

Kiss Ilona, *Válság*,
Bibó István: *A magyar demokrácia
válsága* (2011)

Kovács Péter, *Vázlat II. Egy tisztelgő megemlékezéshez* (2011)

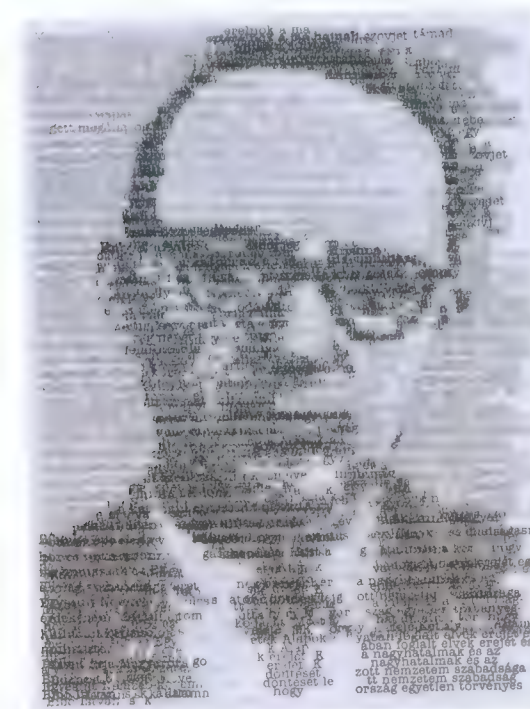
Paulikovics Iván, *Egy magyar életút* (2011)

Szerényi Gábor, *Bankett* (2011)

Nádás Alexandra,
*Könyvtár-doboz,
Bibó I. emlékére* (2011)

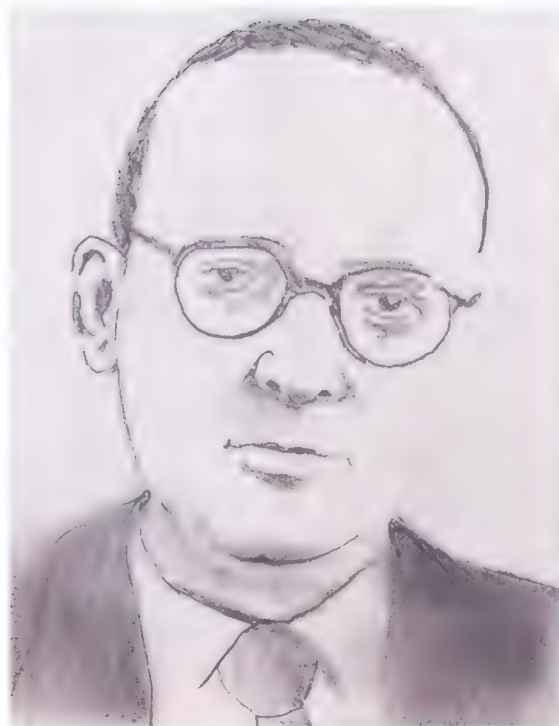

Orosz István,
B. I. s. k. 1956. 11. 4. (2011)

II. Szerényi Gábor Bibó István-sorozata

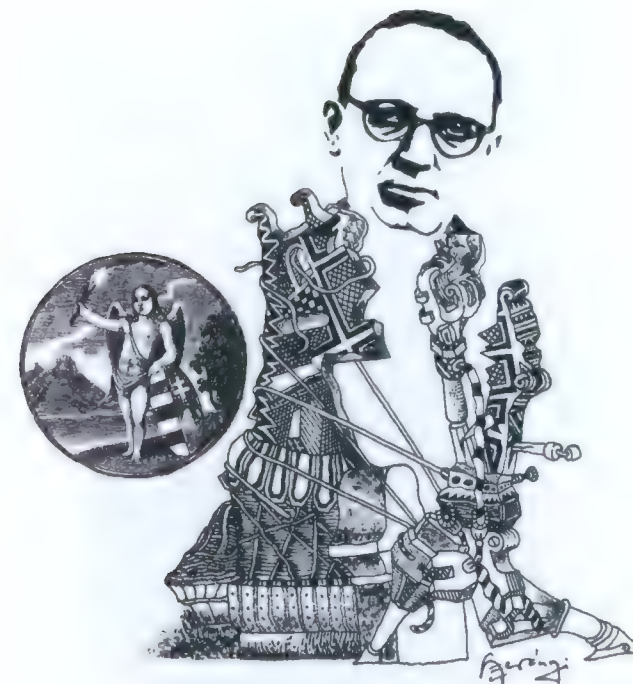
Szerényi Gábor grafikus-művész 2022-ben és 2023-ban Bibó Istvánról szóló publikációink illusztrátoraként Bibó-portrékat és kompozíciókat készített.

Szerényi Gábor
Bibó István-portréja.
A műalkotás Kukorelli István 70.
születésnapjára készült.
(Jog-Állam-Politika 2022/2.
különszám, 352.)

Szerényi Gábor
Bibó-portréja (2023).
(Homo Politicus. Ünnepi
tanulmányok a 80 éves
Bihari Mihály tiszteletére,
szerk. PESTI Sándor –
SZOBOSZLAI-KISS Katalin,
ELTE Eötvös Kiadó, Budapest,
2023, 85.)

Szerényi Gábor,
Mennyből az angyal (2023).
(Homo Politicus. Ünnepi
tanulmányok a 80 éves
Bihari Mihály tiszteletére,
szerk. PESTI Sándor –
SZOBOSZLAI-KISS Katalin,
ELTE Eötvös Kiadó, Budapest,
2023, 109.)

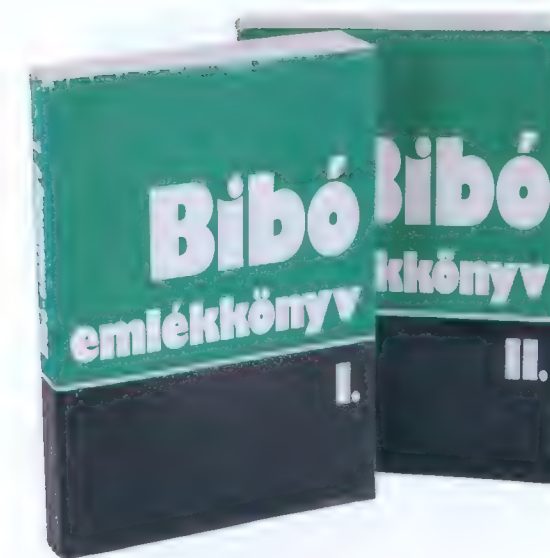
Szerényi Gábor,
A szabadságszerető ember (2023)

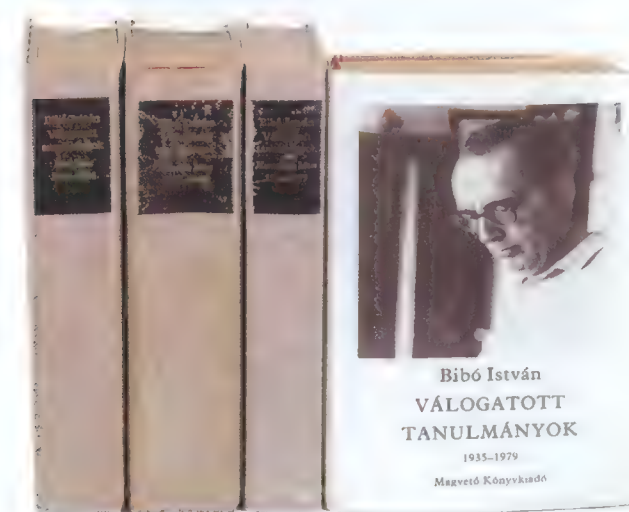
FONTOSABB KIADVÁNYOK BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉRŐL

Bibó István-interjúkötet, amely 1989-ben jelent meg Huszár Tibor szerkesztésben, a Magyar Krónika sorozatban, Debrecenben, a Kolonel Lap- és Könyvkiadó gondozásában. Az interjúk felvételekor közreműködött: Hanák Gábor.

Bibó-emlékkönyv, I–II. Az 1979-ben samizdatban megjelent kötetek változatlan szövegű, 1991-es kiadása. A Századvég és a Protestáns Magyar Szabadegyetem adta ki Budapesten és Bernben. (Fotó: Tanai Csaba)

Bibó István: *Válogatott tanulmányok* négy kötetben, amely a Magvető Könyvkiadónál jelent meg, az első három kötet 1986-ban, a negyedik kötet 1990-ben. A tanulmányokat válogatta és az utószót írta: Huszár Tibor. Az első kötetet, amely Bibó István 1935–1944 közötti írásait tartalmazza, Vida István és Nagy Endre szerkesztette. A második kötet az 1945–1949 közötti írásokat, a harmadik az 1971–1979 közöttiekét tartalmazza, amelyeket Vida István szerkesztett. A negyedik kötet az 1935–1979 közötti írásoké, ifj. Bibó István szerkesztésében. A sorozat negyedik része már Bibó István 1956-os írásait is tartalmazza, és közli Bibó *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvossági. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás* című nagy formátumú írását is. (Fotó: Tanai Csaba)

Sándor Iván *A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* című esszéje 1988-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadónál.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában jelent meg 1990-ben Budapesten Bibó István *Különbség* című kötete, amely 1956-os írásainak egyik első nyilvános közlése volt.

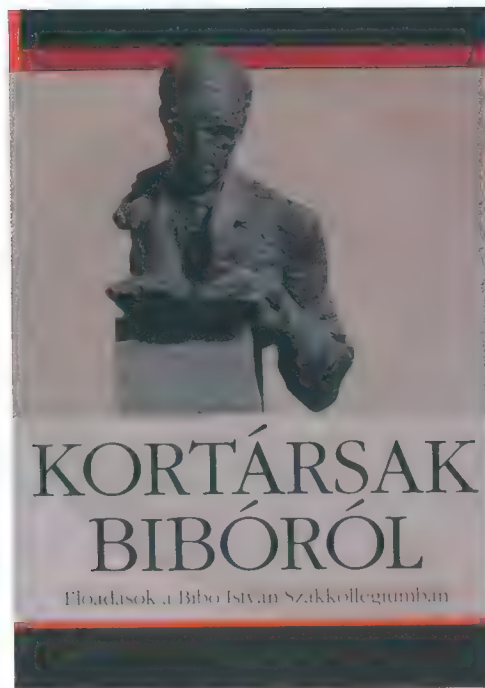

A Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban* című kötet 1995-ben jelent meg. A könyvet az 1956-os Intézet és az Osiris-Századvég Kiadó adta ki. A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor. Az interjúkat Hanák Gábor és Huszár Tibor készítette. A forrásértékű könyvet Litván György és S. Varga Katalin szerkesztette.

A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. A kötet 1996-ban jelent meg az 1956-os Intézet gondozásában. A kötetet összeállította: Kenedi János, a dokumentumok szövegeit gondozta: S. Varga Katalin.

Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. A kötetet 2009-ben adta ki a Szakkollégium, és Göncz Árpád, Kosáry Domokos, Litván György, Pomogáts Béla, Huszár Tibor, Regéczy-Nagy László, Szesztay András, ifj. Bibó István interjúi találhatók benne. A kötetet Gyarmati György és Kukorelli István szerkesztette. Sajtó alá rendezte: Hovanyecz László.

Bibó István *Összegyűjtött írásai* három kötetben. Dénes Iván Zoltán munkája, amely a Kalligram Kiadónál jelent meg 2016–2020 között. (Fotó: Tanai Csaba)

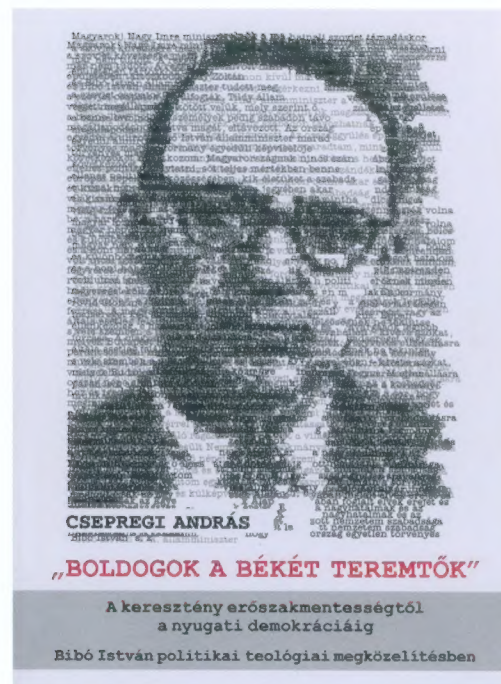

Dénes Iván Zoltán centenáriumi Bibó István-sorozata. A 12 kötet az Argumentum Kiadó és a Bibó István Szellemi Műhely gondozásában jelent meg 2011–2012-ben. (Fotó: Tanai Csaba)

Gyarmati György *Bibó István kortársi környezetben* című munkája 2021-ben jelent meg a Kronosz Kiadónál.

Csepregi András „*Boldogok a békét teremtők*” című könyve 2021-ben jelent meg a Luther Kiadónál.

Három István, három nemzeti ünnep, három példakép. Írta és szerkesztette: Kukorelli István. 2021-ben jelent meg a Méry Ratio Kiadónál. A kötet Szent István, Széchenyi István és Bibó István életútját és emlékeztét dolgozza fel. Kötetünkben a könyvről szóló recenziók közül közöljük Szoboszlai-Kiss Katalin írását *Koszorú Szent, Lánglélek és Mártír babérjaiból* címmel.

TARTALOM

Ajánlás	5
Előszó	7
Bevezető	9
 I. RÉSZ: TANULMÁNYOK	11
Bibó-portré	12
Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről	25
Porcelánra festett tizparancsolat	47
Bibó István első emléktáblájának felavatásáról	63
Bibó István láthatatlan alkotmánya	67
A közigazgatás alkotmányossága és demokratizmusa (a Bibó–Magyary-vita)	73
1956 alkotmányjogi relevanciái, Bibó 56-os szemüvege	80
Bibó István, az 1956-os forradalom és szabadságharc örökös államminisztere	86
Párhuzamos életrajzok: Bibó István – Szókratész	94
Nem csupán marginális kommentárok Bibó István <i>Etika és büntetőjog</i> című írásához	105
Koszorú Szent, Lánglélek és Mártír babérjaiból	111
Aki a halálával is a pártállamot gyengítette	121
Bibó István és a szépirodalom	124
Bibó, az író – szépirodalmi tükörben	149

II. RÉSZ: BIBÓ ISTVÁN ÉLETE KÉPEKBEN	197
 III. RÉSZ: BIBÓ ISTVÁN EMLÉKEZETE	225
Bibó István tiszteletére állított emléktáblák	227
Bibó István tiszteletére emelt szobrok	238
Bibó István emlékére kibocsátott érmék és plakettek	244
Bibó István szellemét idéző grafikai alkotások	256
Fontosabb kiadványok Bibó István életművéről	262

A kötet megjelenését támogatta:

KUKORELLI ISTVÁN
SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

Aki a tízparancsolata szerint élt

Bibó István emlékezete

Első kiadás

Kiadta: Méry Ratio Kiadó, 2024

Felelős kiadó: Méry Gábor

Nyelvileg gondozta: Berki Artúr Imre

A könyvet tervezte: Rudinský Roland

Az archív felvételeket Bibó Istvánról és családjáról
ifj. Bibó István engedélyével közöljük.

A borító Szerényi Gábor grafikája felhasználásával készült.

Nyomta és kötötte: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978-615-6284-49-5

Bibó István egész életén át töretlenül bízott az igazság erejében, mindvégig ragaszkodott a magas erkölcsi mérce nélkülözhetetlenségéhez és a keresztény tanítás forrásaihoz. Mint jogász a demokratikus államrend elsőbbségét és a törvények uralmának megkerülhetetlenségét vallotta. Mint politikus a köz javának szolgálatára esküdött fel, és az állampolgárok életének megkönnyítése foglalkoztatta. Tudományos életművének mondanivalóját emberi helytállása hitelesítette. Elvei mellett mindvégig kitartott, sohasem alkudott meg. Az 1956-os forradalom minisztereként a forradalom leverésének drámai napján, egyedül a kormány tagjai közül, az Országházban maradt. Ember maradt az embertelenségben, és a szabadság híve maradt a fogság idején is.

Bibó István különleges ember volt. Nem véletlenül mondták róla, hogy munkássága a magyar demokrácia aranytartaléka. Érdemes jobban megismerni őt, gondolatait. Mindenkinek kezébe és szívébe jó érzéssel ajánlom Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin róla szóló kötetét.

SULYOK TAMÁS
köztársasági elnök